

УДК 159.9

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л. Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В. Бльомерс, д-р філософії, проф. (ФРН); Л. В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України (голов. ред.); В. О. Васютинський, д-р психол. наук, проф.; І. В. Ващенко, д-р психол. наук, проф.; О. І. Власова, д-р психол. наук, проф.; І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф. (заст. голов. ред.); Й. Дафіною, д-р філософії в галузі психол., проф. (Румунія); І. Земантайтіте, д-р філософії, проф. (Литовська Республіка); Л. М. Карамушка, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Е. В. Крайніков, канд. психол. наук, доц. (відп. секр.); С. Д. Максименко, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України; М. Ругевічус, д-р філософії в галузі психол., проф. (Литовська Республіка); Т. М. Титаренко, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; Ю. М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	02017, Київ-117, просп. Глушкова, 2а, факультет психології; ☎ (38044) 239 32 25
Затверджено	Вченою радою факультету психології 26.10.17 (протокол № 4)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20985-10785ПР від 12.08.14
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук у галузі психологія. Наказ МОН України № 1528 від 29.12.14

УДК 159.9

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

EXECUTIVE EDITOR	L. F. Burlachuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
EDITORIAL BOARD	W. Bloemers, PhD, Prof. (Germany); L. V. Huberskiy, Dr. Sc. in Philosophy, Prof., Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine (Chief Editor); V. O. Vasyutynskiy, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Vashchenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; O. I. Vlasova, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Danyliuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof. (Vice Head of Executive Editor); I. Dafinoiu, PhD in Psychology, Prof. (Romania); I. Zemaitaityte, PhD, Prof. (Lithuania); L. M. Karamushka, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; A. B. Kovalenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; E. V. Krainikov, PhD in Psychology, Assoc. Prof. (Executive Secretary); S. D. Maksymenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; M. Rugevicius, PhD in Psychology, Prof. (Lithuania); T. M. Tytarenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; I. M. Shvalb, Dr. Sc. in Psychology, Prof.
Address	02017, Kyiv-117, prosp. Hlushkov, 2a, the Faculty of Psychology; ☎ (38044) 239 32 25
Approved by the	Academic Council of the Faculty of Psychology 26.10.17 (Protocol № 4)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate # 20985-10785ПП issued on 12.08.14
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28
The Jurnal is included	in the list of scientific professional editions of Ukraine were the results of Ph.D. and Dr.Sc. dissertations for those who gets Ph.D. and Dr.Sc. degrees in the field of Psychology can be published. Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine # 1528 issued on 29.12.14

ЗМІСТ

Александров Д. Історія, сучасний стан та перспективи розвитку теорії установки у вітчизняній психології	6
Бурлачук Л., Шебанова В. Їжа як базова харчова практика існування та канал трансляції додаткових символічних значень у тілесну структуру	10
Власова О. Актуальні питання психології розвитку в історичній спадщині науковців українських класичних університетів	14
Головко Б. Питання психологічної антропології	17
Данилюк І. I pede fausto – факультет психології!	21
Кириленко Т. Емоційна сфера особистості: вектори вивчення	26
Коваленко А. Сучасний стан розвитку соціальної психології в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка	30
Крупельницька Л. Метатеоретичне мислення психотерапевта: сутність та функції	33
Льовочкіна А. Психологічні та соціальні проблеми формування культури життєдіяльності людей з інвалідністю	38
Максимова Н. Критерії нормального функціонування сім'ї	41
Мілютіна К. Дослідження процесу інформальної соціалізації у різновидових групах	45
Траверсе Т. Розуміння політичних задач у процесі пізнання суспільно-політичного буття	49
Чернуха Н. Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: відповідь на виклики сьогодення	53
Чуйко О. Упровадження концепції особистісного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій в університеті	56
Швалб Ю. Мотиваційні підстави життєдіяльності особистості	60
Яблонська Т. Значення наукової творчості О.М. Раєвського для розвитку української психологічної науки	64

СОДЕРЖАНИЕ

Александров Д. История, современное состояние и перспективы развития теории установки в отечественной психологии	6
Бурлачук Л., Шебанова В. Еда как базовая пищевая практика существования и канал трансляции дополнительных символических значений в телесную структуру	10
Власова Е. Актуальные вопросы психологии развития в историческом наследии ученых украинских классических университетов	14
Головко Б. Вопросы психологической антропологии	17
Данилюк І. I pede fausto – факультет психологии!	21
Кириленко Т. Эмоциональная сфера личности: векторы изучения	26
Коваленко А. Современное состояние развития социальной психологии в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко	30
Крупельницкая Л. Метатеоретическое мышление психотерапевта: сущность и функции	33
Лёвочкина А. Психологические и социальные проблемы формирования культуры жизнедеятельности людей с инвалидностью	38
Максимова Н. Критерии нормального функционирования семьи	41
Милютин Е. Исследование процесса неформальной социализации в разновидовых группах	45
Траверсе Т. Понимание политических задач в процессе познания общественно-политического бытия	49
Чернуха Н. Социальные коммуникации в интеркультурном пространстве: ответ на вызовы современности	53
Чуйко Е. Внедрение концепции личностного становления будущих специалистов социально-экономических профессий в университете	56
Швалб Ю. Мотивационные основания жизнедеятельности личности	60
Яблонская Т. Значение научного творчества А.Н. Раевского для развития украинской психологической науки	64

CONTENTS

Aleksandrov D. History, current status and prospects of theory of attitude in the national psychology	6
Burlachuk L., Shebanova V. Food as a basic food practice of existence and a transfer channel of additional symbolic meanings to the corporal structure	10
Vlasova O. Methodological issues of developmental psychology in professors historical heritage of traditional universities of Ukraine	14
Golovko B. Issues of psychological anthropology	17
Danyluk I. I pede fausto – psychology faculty!	21
Kirilenko T. Emotional sphere of personality: vectors of studying	26
Kovalenko A. The current state of development of social psychology at Taras Shevchenko National University of Kyiv	30
Krupelnyska L. Meta-theoretical thinking of psychotherapist: the essence and functions	33
Liovochkina A. Psychological and social problems of creating a culture of life the people with disability	38
Maksimova N. Criteria for normal functioning of family	41
Miljutina K. Research the process of informal socialization in human-animal groups	45
Traverse T. Understanding of political tasks in the cognitive process of socio-political being	49
Chernukha N. Social communication in intercultural space: response to actual challenges.....	53
Chuiko O. The introduction of the concept of personality of future specialists' socionomics jobs at the University	56
Shvalb Y. Motivational reasons of personality's life activity	60
Yablonska T. The value of Olexander Rayevskiy's scientific work for the development of Ukrainian psychology.....	64

ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ УСТАНОВКИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті наведений історичний аналіз процесу становлення та розвитку теоретичних засад психології установки в Україні. Окреслені тенденції наукових досліджень вітчизняної психології у руслі традицій класичної тбіліської школи теорії установки. Визначений сучасний стан наукових досліджень психологічної установки у вітчизняній науці. Охарактеризовані проблемні аспекти та пріоритетні напрями розвитку теоретичних та прикладних здобутків психології установки у сучасній психологічній науці та системі фахової освіти.

Ключові слова: установка, історія психології, практична психологія, психологічна допомога, психодіагностика.

Постановка проблеми. Аналізуючи теорію психологічної установки можна констатувати, що дана проблема має досить тривалу як вітчизняну, так і зарубіжну історію. Разом із тим, західна психологія у своїх підходах до вивчення психологічної установки, незважаючи на своє розмаїття, мала дещо фрагментарне уявлення. На основі узагальнення іноземних підходів можна визначити такі дві провідні обставини, які зумовили тенденцію західних науковців дещо спрощено аналізувати установку, не надаючи їй провідного значення у структурі особистості:

По-перше, хоча у підходах західних науковців установка й визнавалася інтегратором сил що визначають поведінку, але установку розглядали окремо щодо того чи іншого психічного феномену (залежно від її генетичного походження), до якого її й "прив'язували". Натомість, установка є цілісною реакцією на певний вплив середовища, а не суто психічне явище що механістично поєднує окремі аспекти, що співіснують окремо. Адже, кожен поведінковий аспект особистості виникає внаслідок відповідного диференціювання установки.

По-друге, майже у всіх іноземних підходах установка визначається як вторинне психічне явище, що виникає на основі інших психічних процесів, а відтак не могло оцінюватися західними науковцями як підґрунтя збудження психічної активності загалом.

Саме тому прийнято вважати, що найбільш повно та діалектично розглядали установку представники грузинської та вітчизняної психології, адже ними дотримувалася концепція інтегративно-системного розуміння взаємозв'язку різних установок та їх складових у структурі особистості.

Аналіз досліджень. Таким видатним науковцем, як О.Г. Асмолов, І.Т. Бжалава, Ш.А. Надірашвілі, В.Г. Норакідзе, А.С. Гранішвілі, Д.М. Узнадзе, В.О. Ядов та ін., вдалося подолати спрощене бачення, притаманне західним авторам, та в їхніх інтегративних теоріях відбулося об'єднання всіх чинників, які визначають поведінку особистості на основі такої провідної її детермінанти, як установка. У свою чергу, в українській школі психології розвивали та впроваджували концептуальні засади теорії установки такі науковці як: Л.Ф. Бурлачук, В.М. Блейхер, Д.Г. Елькінд, Л.І. Завілянська, І.Я. Завілянський, В.В. Карпенко, Т.М. Козіна, С.М. Лившиць, О.І. Теплицька, О.І. Ткаченко та ін.

Мета і завдання статті. Проаналізувати історію, сучасний стан та перспективи розвитку теорії установки у вітчизняній українській психології.

Виклад основного матеріалу. Відомим є той факт, що засновником сучасної психологічної школи установки вважається Д.М. Узнадзе, який створив цілісну концепцію визнану у всьому світі. Д.М. Узнадзе одержував освіту у Лейпцигу, однак, у контексті теми нашої статті, присвяченої українській школі психології, не можна оминати увагою таку деталь, що після повернення з Лейпцигського університету, з 1910 по 1913 рр. він нав-

чався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, який закінчив із дипломом 1 ступеня. Закладена Д.М. Узнадзе концептуальна платформа теорії установки була настільки потужною, що продовжувала інтенсивно розвиватися навіть після його смерті у 1950 році у заснованій ним тбіліській школі на базі Інституту психології АН Грузинської РСР, який у подальшому був названий на його честь.

У той час подальшого розквіту тбіліської школи психології установки, який припав на 1960–1980 рр., представники української школи психології активно звертались до феномену психологічної установки, досліджуючи її у різних аспектах психології та патопсихології. Так, зокрема, такі відомі представники Київського національного університету імені Тараса Шевченка (на той час – Київського державного університету), як Л.Ф. Бурлачук та О.І. Ткаченко, досліджували у ракурсі теорії установки шляхи вивчення несвідомого за допомогою проєктивних методів [4], а також, аналізували несвідоме через призму дослідження рівнів активності поведінки особистості [17].

Не менш видатні науковці київської школи психології, такі як В.М. Блейхер, Л.І. Завілянська та І.Я. Завілянський, С.М. Лившиць та О.І. Теплицька, будучи представниками, так би мовити, прикладного крила вітчизняної психології, і працюючи у лабораторії патопсихології Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні імені І.П. Павлова, зверталися до теорії установки розроблюючи психотерапевтичні заходи роботи з психічно хворими. При цьому вони зверталися до теорії установки у контексті взаємозв'язку свідомих та безсвідомих конструктів особистості [3; 10].

Звертаючись до внеску вітчизняних представників української психології у розробку теорії установки, не можна оминати й представників одеської школи Д.Г. Елькінда та Т.М. Козіну. Будучи співробітниками кафедри психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (на той час – Одеського державного університету), вони, на засадах теорії установки, досліджували психологічний час. При цьому, так само аналізували даний феномен у контексті співвідношення свідомого та безсвідомого, спираючись на експериментальне вивчення відчуття часу у стані сну та гіпнозу [6].

Праці цих видатних представників вітчизняної української психологічної школи мали світове визнання, і, нарівні з видатними іноземними психологами, були презентовані у відомій чотиритомній колективній монографії "Несвідоме: природа, функції, методи дослідження", виданій представниками тбіліської школи психології Д.М. Узнадзе наприкінці 1970-их рр.

Нажаль, після розпаду СРСР, подальша розробка наукової концепції установки зазнала суттєвого спаду. Навіть тбіліська школа, яка протягом 1940–1980-х рр. була світовим осередком науково-теоретичних та практичних досліджень психології установки, внаслідок

пострадянської соціально-політичної нестабільності та внутрішньодержавних негараздів у Грузії майже припинила своє функціонування.

Подальші ж дослідження в Україні, і інших державах колишнього СРСР мали епізодичний та несистематизований характер. Положення теорії установки на сучасному етапі розвитку психології використовуються як сталі та незмінні у різних галузях психологічних знань у формі інструментарію для пояснення інших психологічних феноменів (психологія особистості, поведінки, діяльності, спілкування тощо). При цьому загальнотеоретичний аспект вивчення безпосередньо установки випав з поля зору науковців.

Однак, починаючи з кінця 1990-х рр., в Україні починають поступово відроджуватися традиції психологічної школи теорії установки, і не останнє місце у цьому важливому процесі відігравали представники Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

Так, випускники університету В.В. Карпенко разом із В.А. Сухобрусом розробили, запатентували та впровадили у психопрофілактичну практику "Спосіб психологічної діагностики, психокорекції та психотерапії психічних станів і психосоматичних розладів людини" (патент № 43419, виданий Державним департаментом інтелектуальної власності МОН України), який успішно використовується у психологічній допомозі. В основу цього способу покладене використання психологічної корекції шляхом навіювання за допомогою якого досягається можливість активізації структур правої півкулі головного мозку, що обумовлює фіксацію на підсвідомому рівні установочної готовності до адекватної, а не патологічної поведінки [14].

Суттєвий вклад у розвиток української гілки школи психології установки внесли й інші випускники Київського національного університету, такі як В.П. Казміренко, Л.І. Казміренко, В.Г. Андросюк, Д.О. Александров та ін. Вони не лише безпосередньо досліджували феноменологію психологічної установки, але й керували науковими дослідженнями аспірантів у руслі теорії установки.

Проте, слід зазначити, що ці науковці та їхні послідовники досліджували психологічну установку через призму проблематики юридичної психології, яка розвивалася у школі Національної академії внутрішніх справ. Так, Д.О. Александров у контексті кримінальної психології досліджував роль психологічної установки у вчиненні тяжких насильницьких злочинів [1].

Інші вихідці Київського університету, професори В.П. Казміренко, Л.І. Казміренко, В.Г. Андросюк аналогічно вивчали установку у контексті юридичної та правоохоронної діяльності, висвітлюючи психологічні механізми готовності особистості до фахової діяльності як у штатних, так і екстремальних умовах виконання професійних обов'язків [8].

Задуваний вище В.В. Карпенко, з часом очоливши кафедру психології Львівського державного університету внутрішніх справ, також вивчав психологічну установку у ракурсі юридичної діяльності [9].

Аналогічно й їхні учні-послідовники (О.В. Давидова, І.М. Савка, Г.Ю. Одинцова, О.В. Каверін та ін.), які присвятили себе розвитку теорії установки, будучи аспірантами навчального закладу внутрішніх справ, реалізовували свої наукові інтереси у контексті юридичної психології.

Так, зокрема О.В. Давидова, у руслі такого напрямку юридичної психології, як пенітенціарна психологія, досліджувала можливості психологічної корекції соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі їх ресоціалізації [5].

Савка І.М., розвиваючи такий напрям юридичної психології, як судово-психологічну експертизу, вивчала установку як чинник кумулятивного фізіологічного афекту у судово-психологічному дослідженні [16].

У свою чергу, О.В. Каверін також здійснив внесок у розвиток психології установки, досліджуючи її як один із провідних чинників формування психологічної готовності курсантів вищих навчальних закладів МВС України до охорони громадського порядку, чому була присвячена його дисертація, захищена у 2009 р. [7]. Даний ракурс висвітлює проблематику такого напрямку юридичної психології, як психологія правоохоронної та правозастосовної діяльності.

Іншу сферу вивчення теорії психології установки представляє у своїх працях Г.Ю. Одинцова, яка у контексті такого напрямку юридичної психології, як психологія юридичної діяльності, досліджувала роль установки у формуванні креативного мислення юриста [12].

Як ми бачимо, представники школи психології Київського національного університету, та їхні учні й послідовники, досить активно втілюють постулати теорії установки у сучасне наукове поле, однак, більшою мірою у контексті юридично-психологічних наукових досліджень.

Однак українська сучасна наука має й інших представників по за межами Київського університету, серед яких професори Н.В. Оніщенко, В.Т. Циба та ін., які також вивчають проблематику теорії установки.

Зокрема, у роботах Н.В. Оніщенко розглядаються питання можливості використання підходів щодо зміни базових установок людини після переживання нею психотравмуючої ситуації в межах надання їй психологічної допомоги [13].

Натомість В.Т. Циба здійснює спробу розв'язання понятійно-термінологічної колізії, пов'язаної із різними тлумаченнями самого феномену установки. На основі дослідження підходів теорії установки, автор доводить, що однією з причин цих розбіжностей є певна довільність у тлумаченні окремих понять, зокрема поняття параметра, що регулює діяльність особистості, для позначення якого він увів термін "соціальна настанова", який має дещо відмінне значення від традиційних тлумачень понять "психологічної установки", "соціальної установки" та "атитюду" [19].

Разом із тим, як ми бачимо, єдиного концептуального підходу і, тим паче, школи вітчизняної психології установки, на теперішній час а ні в Україні, а ні в інших країнах нема. Це пов'язане з відсутністю консолідуючого осередку, яким свого часу був Тбіліський інститут психології. Такий стан речей потребує відновлення уваги до дослідження теоретичних засад психології установки для подальшого впровадження результатів емпіричних та теоретичних здобутків у практичну психологію.

Як було неодноразово доведене, ефективність психологічної допомоги у різних її формах залежить від глибини та стійкості порушення психологічної цілісності клієнта. Саме тому, на стадії психологічної діагностики зазвичай встановлюють вид та ступінь порушення психічних конструктів клієнта. Однак, сучасні психодіагностичні методи можуть виявити та констатувати лише наявність або ж відсутність можливих відхилень, у той час коли необхідно зрозуміти динамічні особливості таких девіацій. Але без цього складно із певністю будувати як прогноз подальшої динаміки психологічних змін, так і підбирати відповідні за інтенсивністю та тривалістю методи психологічної допомоги. Тут й має прийти на допомогу теорія установка, яку основоположник тбіліської школи Д.М. Узнадзе визначав як не зав-

жди усвідомлену готовність, що передусім всім психічним та поведінковим актам суб'єкта здійснювати саме ті акти, які є адекватними конкретній ситуації. Відтак, установка, будучи детермінантою поведінки, визначається передусім такими чинниками як середовище, в якому функціонує особа, та потребами [18].

У свою чергу Ф.В. Бассін наголошував на тому, що функцією установки є не лише створення потенційної схильності до майбутньої поведінкової активності, але й актуальне управління тією активністю що вже реалізується. Така специфіка установки актуалізується у зв'язках між певною психічною активністю та особливістю конкретної об'єктивації (відповідної даній установці). Отже, установка спрямовує психічні процеси на основі постійної корекції відповідно до інформації що надходить у зворотному порядку в результаті свідомої активності розгорнутої в плані об'єктивації [2].

І хоча установка й не є феноменом свідомості, але здійснює вирішальний вплив як на усвідомлені, так і на неусвідомлені процеси. Тому, А.С. Прангішвілі й характеризує установку як готовність не лише до активності, але й до здійснення певної діяльності, спрямованої на задоволення конкретних потреб в конкретних об'єктивних ситуаціях [15].

Варто згадати й Ш.А. Надирашвілі, який відрізняв "актуально-миттєві" та "диспозиційні" установки. Актуальну установку він визначав як стан готовності людини до певної поведінки, зумовленої впливами стимулюючого навколишнього середовища та внутрішніми потребами індивіда. Іншими словами, наявна первісна внутрішня реакція особи на актуальну ситуацію як готовність до певного шаблону подальшої поведінкової активності. Отже, актуальна установка виступає тою змінною, що знаходиться між стимулами та поведінковою реакцією індивіда. У свою чергу диспозиційні установки це надбані та закріплені феномени, що мають у арсеналі психічної поведінкової активності індивіда в якості інструментальних можливостей. Тому, наголошує Ш.А. Надирашвілі, знання системи диспозиційних установок дає можливість завчасно, ще до виникнення актуальної ситуації, з'ясувати тенденції та зорієнтованість індивіда, прогнозувати характер поведінки даної особи в тій або іншій ситуації [11].

Доречно продовжити цей логічний ланцюг та констатувати, що обрання особою тієї або іншої форми психологічного захисту, у тому числі й непродуктивного чи навіть невротичного, під впливом психотравмуючих переживань різної інтенсивності, так само детерміновані наявними установками та їхніми динамічними параметрами. Відтак, дослідивши динамічні особливості психологічної установки клієнта, можна прогнозувати як стійкість негативних посттравматичних психічних установок, а відтак й глибину психічної девіації, так і особливості надання психологічної допомоги, необхідної для формування та закріплення позитивних установок. Отже, динамічні характеристики установки, які визначають швидкість або повільність її формування та подальшого згасання дозволяють, навіть у спрощеному вигляді, розподілити клієнтів, принаймні, на чотири категорії:

1. У яких установка швидко формується й швидко згасає. У таких клієнтів психотравмуючі обставини можуть швидко викликати деструктивні стани, однак вони так само швидко й згасають. Тобто, до таких клієнтів нема необхідності застосовувати інтенсивні психотерапевтичні заходи. Інша справа, що для підтримання подальшої адаптивної установки доцільним є організація сис-

тематичного тривалого супроводження, інакше позитивні зрушення можуть мати, так само, нестійкий характер.

2. У яких установка повільно формується, однак швидко згасає. У таких клієнтів стійкість до психотравмуючих чинників значно більша, проте, якщо негативні зрушення таки відбулися, то й вимагають не менш тривалої й інтенсивної психологічної допомоги. При цьому вони також потребують подальшого супроводження для підтримки та стабільної фіксації позитивних результатів.

3. У яких установка швидко формується, однак повільно зникає. Дана категорія клієнтів легко піддається психотравмуючим чинникам, і негативні психічні наслідки мають значно триваліший період, а відтак й небезпеку. Разом із тим, дана категорія легше піддається й психотерапевтичному впливу, і в них досягаються позитивні зміни при інтенсивних, але не занадто тривалих психотерапевтичних заходах, проте, через повільність згасання установочних реакцій, можна бути впевненим й у стабільності досягнутих позитивних зрушень.

4. У яких установка повільно формується, однак повільно зникає. Ця категорія клієнтів досить резистентна до психотравмуючих обставин, однак, якщо негативні психологічні зміни відбуваються, вони мають більш глибокий і тривалий характер. Відповідно, до таких клієнтів й психотерапевтичні заходи мають застосовуватися більш інтенсивні та довготривалі. Однак, й досягнуті позитивні результати матимуть більш стійкий та стабільний характер.

Навіть наведений приклад можливостей використання теорії установки у організації психодіагностики та подальшого надання психологічної допомоги клієнтам демонструє вагомість даної концепції у практичній діяльності психолога, а відтак й необхідність відродження наукових традицій даної теорії у вітчизняній психологічній школі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі проведеного історичного аналізу нами було продемонстровано вагомість здобутків теорії установки у різних галузях психології. І це лише один з аспектів теорії установки. Адже вона має широкий спектр застосування, починаючи від психотерапевтичної практики, і закінчуючи педагогічною психологією. Зважаючи на це, доцільним є відновлення цільових досліджень теорії установки у руслі вітчизняної школи. Окрім того, на рівні спецкурсу, теоретичні та прикладні аспекти застосування психології установок при діагностиці, побудові прогнозу та організації надання психологічної допомоги, має увійти до програми підготовки практичних психологів.

Всі ці та інші пріоритетні завдання щодо розвитку теоретичних засад та впровадження прикладних здобутків досліджень психології установки й визначають перспективи розвитку вітчизняної школи психології.

Список використаних джерел

1. Александров Д.О. Роль глубинной установки в криминальной психологии / Д.О. Александров // Материали міжнародної наук.-практ. конференції (18–20 травня 1999 року) "Актуальні проблеми юридичної психології". – К. : Вид-во КІВС при НАВСУ, 1999. – 124 с. – С. 29–35.
2. Бассин Ф.В. Проблема "бессознательного" (О неосознаваемых формах высшей нервной деятельности) / Ф.В. Бассин. – М. : Медицина, 1968. – 468 с. – С. 25.
3. Блейхер В.М. О проявлениях бессознательного в психиатрической симптоматике и необходимости учета этого фактора в психотерапии / В.М. Блейхер, Л.И. Завилянская, И.Я. Завилянский // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / Монография в 4-х т. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 2. – 686 с. – С. 403–411.
4. Бурлачук Л.Ф. Проблема исследования бессознательного психического проективными методами / Л.Ф. Бурлачук // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / Монография в 4-х т. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 3. – 797 с. – С. 638–643.

5. Давидова О.В. Формування соціальних настанов особистості в процесі її соціалізації / О.В. Давидова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України : В 3 т. – К. : НЕВТЕС. – 2000. – Т. 2, ч. 5. – С. 125–128.

6. Элькин Д.Г. Отсчет времени в состоянии сна и гипноза / Д.Г. Элькин, Т.М. Козина // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / Монография в 4-х т. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 2. – 686 с. – С. 136–140.

7. Каверін О.В. Формування психологічної готовності до охорони громадського порядку курсантів вищих навчальних закладів МВС України [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.06 – юридична психологія / О.В. Каверін; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. – 19 с.

8. Казміренко В.П. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця : наук.-практ. посіб. / В.П. Казміренко, Л.І. Казміренко, Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, В.В. Юсупов, О.К. Черновський; ред. : В.В. Коваленко; Нац. акад. внутр. справ. – К. : Рута, 2013. – 95 с.

9. Карпенко В.В. Вплив установ на розв'язання юридичних завдань / В.В. Карпенко // Наковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 1. – С. 58–70.

10. Лившиц С.М. Взаимоотношения сознательного и бессознательного при шизофрении / С.М. Лившиц, Е.И. Теплицкая // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / Монография в 4-х т. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 2. – 686 с. – С. 419–424.

11. Надирашвили Ш.А. Закономерности формирования и действия установок различных уровней / Ш.А. Надирашвили // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / Монография в 4-х т. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 1. – 788 с. – С. 110–124.

12. Одинова Г.Ю. Методологія та результати емпіричного дослідження характеристик поведінкових установок, що детермінують особливості креативності юриста / Г.Ю. Одинова // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Том Х. – Вип. 27. – Київ, 2015. – С. 258–269.

13. Оніщенко Н.В. Теорія установки очима екстремальних психологів / Н.В. Оніщенко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія. – 2015. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2015_2_13

14. Опис до патенту на корисну модель. Бюл. № 15. Міністерство освіти і науки України. Державний департамент інтелектуальної власності. – Київ, 2009. – С. 1–10.

15. Прангишвили А.С. Общепсихологическая теория установки / А.С. Прангишвили // Психологическая наука в СССР : В 2 т. – М. : Наука, 1960. – Т. 2. – С. 130–142.

16. Савка І.М. Аналіз теоретичних підходів до розуміння поняття "установка" в психологічній науці / І.М. Савка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 1. – С. 62–75.

17. Ткаченко А.И. Бессознательное психическое в свете исследования уровней активности поведения человека: к истории вопроса шизофрении / Бессознательное: природа, функции, методы исследования / Монография в 4-х т. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 3. – 797 с. – С. 490–499.

18. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установок / Д.Н. Узнадзе. – Тб. : АН Груз. ССР, 1961. – 210 с.

19. Циба В.Т. Аналіз понять теорії особистості: соціальна настанова, соціальна установка, атитюд / В. Циба // Соц. психологія. – 2006. – № 6. – С. 21–34.

Надійшла до редколегії 02.03.17

Д. Александров, д-р психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТЕОРИИ УСТАНОВКИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье приведен исторический анализ процесса становления и развития теоретических основ психологии установки в Украине. Обозначены тенденции научных исследований отечественной психологии в русле традиций классической тбилисской школы теории установки. Определено современное состояние научных исследований психологической установки в отечественной науке. Охарактеризованы проблемные аспекты и приоритетные направления развития теоретических и прикладных достижений психологии установки в современной психологической науке и системе профессионального образования.

Ключевые слова: установка, история психологии, практическая психология, психологическая помощь, психодиагностика.

D. Aleksandrov, Dr.Sc., Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORY, CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF THEORY OF ATTITUDE IN THE NATIONAL PSYCHOLOGY

In the article the historical analysis of the formation and development of theoretical foundations of psychology of attitude in Ukraine. Research trends outlined national psychology in keeping with the traditions of the classical theory of Tbilisi school settings. Defined current state of psychological research of attitude in domestic science. We characterize problematic aspects and priority directions of development of theoretical and applied psychology of attitude achievements in modern psychological science and professional education system.

Based on the analysis proved that a single conceptual approach and, moreover, the national psychology school settings, at present neither in Ukraine nor in other countries there. This is due to the lack consolidating cell, which was once the Tbilisi Institute of Psychology. This requires restoring attention to the study of theoretical principles of psychology of attitude for further implementation of the results of empirical and theoretical achievements in practical psychology.

Based on historical analysis, we have demonstrated the importance of the achievements of the theory of attitude in various fields of psychology. Proved that investigated the psychological dynamic features of client settings, we can predict how the stability of post-traumatic negative mental attitudes, and therefore the depth and mental disabilities, and features providing psychological assistance necessary for the formation and strengthening of positive attitudes.

And this is only one aspect of the theory of attitude, because it has a wide range of applications, ranging from psychotherapy practice and ending educational psychology. Therefore, it is reasonable recovery target theory research of attitude in line with the national school. In addition, at the special course, theoretical and applied aspects of psychology of attitude the diagnosis, prediction and construction of psychological assistance, should enter the training program for psychologists.

All these and other priorities for the development and implementation of theoretical principles of applied psychology research achievements of attitude and determine the prospects of the national school of psychology.

Keywords: set, attitude, history of psychology, practical psychology, psychological assistance, psychological diagnostics.

УДК: 159.9:61

Л. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
В. Шебанова, канд. психол. наук, доц.
Херсонський державний університет, Херсон

ЇЖА ЯК БАЗОВА ХАРЧОВА ПРАКТИКА ІСНУВАННЯ ТА КАНАЛ ТРАНСЛЯЦІЇ ДОДАТКОВИХ СИМВОЛІЧНИХ ЗНАЧЕНЬ У ТІЛЕСНУ СТРУКТУРУ

У статті проведений теоретичний екскурс щодо зміни "ставлення людини до їжі" та зміни стратегій харчової поведінки у ході культурно-історичного розвитку. Показано, що їжа в людській культурі має бінарний код. З одного боку, вона виступає як базова харчова практика існування, як задоволення первинної (біологічної, вітальної потреби). З іншого боку, їжа виступає каналом трансляції додаткових символічних значень у тілесну структуру людини, і є медіатором між матерією й духом, що виражається в різноманітних ритуалах (харчових традиціях, обрядах тощо), зміст яких був спрямований на встановлення трансцендентних зв'язків між їжею, людиною й духом. Відзначається, що стратегії харчової поведінки служили фундаментом стратифікації, які мали етнічний, гендерний і соціальний (класовий) характер. Розкривається, що розвиток цивілізації сприяв зміні стратегій харчової поведінки.

Ключові слова: їжа, харчова поведінка людини, тілесність, повсякденна реальність.

Скажи мені, що ти їси, і я скажу, хто ти.
Ансельм Брія-Саварен

Постановка проблеми. Харчова поведінка людини як прояви тілесності щодо їжі та її прийому – це феномен, що нерозривно пов'язаний з повсякденною реальністю. При цьому, якщо "їжа" в якості засобу задоволення вітальної потреби людини розглядається як об'єкт матеріального світу (як природного, так і виробничого походження), то харчова поведінка як явище тілесності людини і процес приготування їжі (кухня, кулінарія, гастрономія) – це феномени культури. Спираючись на вищевикладене вважаємо, що харчову поведінку людини необхідно розглядати з погляду культурно-історичного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання різних феноменів повсякденної реальності, що виникли під впливом культурно-історичного розвитку людства, зокрема, тілесність, харчова поведінка людини, їжа та прийом їжі – обговорюються дослідниками різних наукових дисциплін гуманітарного знання – філософії, психології, соціології та ін. (Г. Апполонська, А.К. Байбурін, Р. Барт, Ф. Бродель, П. Бурд'є, С.О. Кириленко, К. Леві-Стросс, Т.Ф. Мельничук, Т.М. Титаренко, І.В. Сохань, М. Фуко та ін.).

Мета статті: провести теоретичний екскурс щодо зміни "відношення людини до їжі" та зміни стратегій харчової поведінки у ході культурно-історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. В архаїчних культурах їжа приймалася еством – шляхом інтуїтивного вибору на рівні "приємно – неприємно" або "підходить-не підходить". Наприклад, вживання деяких ягід та плодів викликало отруєння й навіть смерть, тобто організм на рівні фізіологічних реакцій "не сприймав" та "відторгав" небезпечну їжу. У подальшому така їжа кодувалася як "їжа = смерть".

Їжа (рослинного та тваринного походження), котра дозволяла втамувати голод, насититися та отримати психофізіологічне відчуття задоволення кодувалася як "їжа = ситість = задоволення". У цьому випадку для архаїчної людини, їжа, завдяки *магії насичення* набувала особливого смислу. Водночас навіть в архаїчній культурі їжа є не тільки первинною потребою (базовою практикою існування), але й каналом *трансляції додаткових значень у тілесну структуру людини* – медіатором між матерією й духом, що виражається в різноманітних харчових ритуалах (смак яких ми вбачаємо у встановленні трансцендентних зв'язків) [7].

К. Леві-Стросс відзначає, що ще на початку розвитку людства організовувалися два порядки культури [4]. Перший порядок являє собою "кулінарне" (тобто спрямований на вирощування й приготування їжі, включає природну

переробку продуктів вже оброблених культурою). Другий порядок пов'язаний з організацією культурного простору, у якому людина здійснює свою взаємодію з кулінарним, по суті, є трапезою – як процесу приймання їжі.

Будь-який прийом їжі в архаїчний період є сакральним (стіл – жертвник). Досягнення ситості (задоволення) це "священна дія". Їжа, яку людина приносить Богам у вигляді "дарунків", має сакральний сенс. Діяльність людини через "ритуал жертвоприношення" стає магічною. Архаїчна людина, здійснюючи ритуал за рахунок "потенції їжі", вважала, що цим вона "забезпечує" родючість землі, де вона жила, гарне полювання, власну спритність, силу, здоров'я та інші можливості (інакше кажучи, через "ритуал" архаїчна людина забезпечувала для себе можливість якісного життя). Одним із найважливіших аспектів насичення для людини архаїчного й античного періоду розвитку культури є магія достатку: "гарна" їжа – це рясна їжа. Водночас, у концепції християнської релігії "обжерливість" є одним із дванадцяти смертних гріхів, а тема харчової надмірності – обжерливість – є наскрізною в античній літературі.

У працях Аристотеля та Платона знаходимо згадку про те, що "любитель поїсти" має приховане бажання – щоб його глотка могла наповнюватися їжею без обмежень, для того, щоб задоволення від їжі було нескінченним. Зважаючи на це, Аристотель, розглядає "помірність під час вживання їжі" у якості моральної (етичної) чесноти (золоту середину між крайностями під час прийому їжі – переїданням та обмеженнями у її вживанні, навіть до повної відмови від неї). Платон, розглядаючи відносини "між людиною та їжею", також звертав увагу на необхідність міри під час її прийому, називаючи *харчову надмірність спокусою душі людини* (цит. за А.Т. Геворкян) [3].

Порфірій (III ст. н. е.) у трактаті "Про утримання від вживання в їжу живих істот" (або "Про утримання від м'ясної їжі") розглядає взаємозв'язок тіла, розуму, душі й режиму харчування, зазначає, що мінімум їжі сприяє максимально економічному режиму існування тіла й забезпечує максимум духовної роботи. Будь-які відхилення від цього ідеального співвідношення, на його думку, призводять до процесу, що Порфірій називає перетворенням "душі в тіло". Автор вважав, що для тіла найкращим станом є голод, який забезпечує мінімалізм плоти. На його думку, саме усичена плоть є справжнім онтологічним простором існування душі, а плоть, яка перевищує необхідний мінімум, стає темницею для душі. Апетит лише розпалює пристрасну, веде до надмірного вживання їжі і в результаті, відводить душу від

вирішення істинних задач, спонукаючи до активного тілесного задоволення та служіння плоті. Подібний ригоризм (безкомпромісне твердження "низовини" тіла) прослідковується і в окремих фрагментах праць деяких інших представників релігійної філософії протягом усієї історії її розвитку. Міркування про їжу стосуються, як правило, порушень правильного режиму її споживання й впадіння у гріх обжерливості (червоугодництва), що призводить до омертвіння душі. Однак, така жорстка оцінка не завадила формуванню *"цінності смаку"* у харчовій поведінці і розвитку кулінарного мистецтва.

В.В. Похльобкін, розкриваючи поняття смаку у кулінарії, писав: "смак – провідна, головна властивість будь-якого харчового виробу, за котрим визначаються його якості, його свіжість, його зрілість, рівень приготування, майстерність кулінара. Від смаку залежить і засвоєння їжі ... Таким чином, смак – це альфа й омега оцінки якості харчового продукту або кулінарного виробу, блюда" [6, с. 87].

Смак у кулінарії (англ. taste, gustatory sense) – це об'єктивна категорія, яка включає чотири основні градації: гірке, солоне, кисле, солодке (крім того, виділяються проміжні параметри: кисло-солодке, кисло-солоне і т. п., і нюанси смаку: гіркувате, кислувате, солодкувате та ін.). На побутовому рівні розрізняють їжу смачну й несмачну, а також говорять про смак: прісний, терпкий, гострий, праний. Під час прийому будь-яких страв (як загальновідомих, так і нових, які з'являються завдяки новому комбінуванню тих або інших інгредієнтів) відчуті та описати принципово нові смакові відчуття вже неможливо.

У психології смак займає особливе місце. Його розглядають як сприйняття властивостей стимулів, що впливають на рецептори рота у вигляді смакових відчуттів; як один з видів хеморецепції; як суб'єктивне судження; як засіб пізнання дійсності. Особливу категорію становить "смак як задоволення" та як "здатність до тонкої диференціації смакових відтінків їжі". На думку П. Бурд'є (родоначальника концепції смаку), смак став базовою основою (фундаментом) для соціальної диференціації європейського суспільства [2].

Смак як надбання людства сформувався у культурно-історичному плані достатньо пізно. Він став тією межею, яка дозволила диференціювати задоволення від їжі (у плані ситості) і задоволення від смакових якостей їжі. *Відповідно до створення нових традицій харчування, звільнення від постійної детермінованості раціону, смак поступово знайшов власні орієнтації на певні стандарти, свій внутрішній простір та дистанціюється від вимог грубої фізіології.*

Відмінності в раціоні, що мали етнічний, гендерний і соціальний або класовий характер, – закладали фундамент стратифікації.

Формування цінності смаку відбувалося у декілька етапів. Перший етап акцентуації смаку пов'язаний з епохою "погоні за прянощами". У той же період встановлюється традиція співвіднесення "маркованого" смаку, що пов'язувався з аристократичним застіллям і "немаркованого" смаку, котрий пов'язувався з їжею "простих людей", яка характеризувалася як "позбавлена смаку" або "несмачна". Другий етап просування *смаку як знаку цінності страви* припадає на період формування специфічної тілесності придворного аристократа, що супроводжувалося виділенням категорії "делікатних" блюд. Наступний етап, який Ф. Бродель позначив як "продовольча революція XVIII століття", характеризується освоєнням європейським суспільством цілого ряду екзотичних колоніальних продуктів (апельсинів,

мандаринів, манго, ананасів тощо). Це ще більш зумовлювало соціальну диференціацію (тут доречно згадати рядки відомого поета "Їж ананаси, рябчиків жуй – день твій останній приходить, буржуй!").

Розвиток здатності *сприймати їжу в аспекті задоволення від смаку* (на противагу задоволенню від насичення) Ф. Бродель пов'язує з культивуванням у суспільстві навичок стримування афектів під час приймання їжі (на основі правил культури їжі: не можна "накидатися" на їжу, "набивати" їжею повний рот, не можна приймати їжу швидко, галасливо (плямкати, сопіти, сьорбати, видавати нечленороздільні звуки, плюватися кісточками та ін.) [1]. І.В. Сохань відзначає, що місце приймання їжі (їдальня) стає місцем дотримання ритуалізованих правил пристойності, у котрих естетична витриманість (гастрономічний етикет) культивується як моральна досконалість (під гастрономічним етикетом розуміється соціокультурна регламентація, на відміну від гастрономічних ритуалів, сенс яких полягає у встановленні трансцендентних зв'язків) [7].

У культурі модерну відбувається процес десакралізації їжі, який, однак, не означає її десимволізації. Їжа здобуває статусну функцію, яку, насамперед, виражає "ідея смаку". На думку П. Бурд'є, особливості смаку різних соціальних груп (класів) виступали символічним протистоянням між ними [2].

Харчовій поведінці "простого народу", як способу задоволення харчових потреб, протиставляється система обмежень, що накладається на "безпосередній апетит" з метою елімінування (виключення) його "тваринності". Форма акцентується ритмом, очікуванням, паузами, обмеженнями. Обмежень у гастрономічному етикеті безліч: до їжі приступають тільки тоді, коли буде подано останньому гостю; за столом не можна виявляти нетерпіння; регламентована послідовність подачі страв (є такі, які можуть подаватися лише роздільно, одна за одною, наприклад, м'ясо й риба, сир і десерт). Моменти зміни страв естетично акцентуються (наприклад, перед подачею десерту забираються всі предмети першого столу та струшуються крихти зі скатерті). Усі навички самоконтролю під час прийому їжі були спрямовані на повне зосередження на смакових відчуттях від їжі для того, щоб отримувати від неї максимальну насолоду. *Цінність уміння насолоджуватися смаком їжі* протиставлялася *цінності одержувати задоволення від стану ситості* (подібно тому, як протиставлялася насолода від "букета смаку вина" – сп'янінню під впливом надмірного вживання). Отже, *уміння насолоджуватися смаком* передбачало *вміння одержувати задоволення від процесу приймання їжі*, а не від звичайного наповнення шлунка їжею та напоями заради відчуття ситості й сп'яніння (як кінцевого можливого результату). Зосередження на смакових відчуттях припускало відволікання уваги від усього іншого (насамперед, від внутрішніх фізіологічних змін – відчуття тяжкості, розпирання та ін., які могла викликати їжа у шлунку). П. Бурд'є вважав, що буржуазія XVIII ст. приписувала собі особливу витонченість смаку як єдино можливий варіант істинного, повноцінного, правильного смаку та високу духовність (під якою розумілася делікатність сприйняття, здатність сприймати високе й прекрасне), що ототожнювалося з моральною гідністю як здатністю розрізняти й оцінювати форму незалежно від змісту [2]. Він називав таку позицію "естетичною концепцією смаку". Створення "культури смаку" і його абсолютизація як загального принципу сприйняття світу (як критерію істинно естетичної установки) автор пов'язував зі

способом буття буржуазії та протиставляє їхню аскетичну позицію вульгарному, варварському буйству почуттів "простих людей". Наявність "тонкого", вишуканого смаку розуміється як домінування (перевага) класу буржуазії. Найбільшу роль у символічному протистоянні соціальних груп (класів) відіграють пристрасті, що стосуються повсякденних звичок, оскільки саме здатність підходити до вибору засобів задоволення повсякденних потреб з позицій "чистої" естетики найбільш строго відрізняє буржуазний світ (у його "сутнісної духовності").

Згідно з вченням П. Бурд'є, саме "смак" їжі як архетип будь-якого смаку, що засвоюється в родині, є носієм способу розрізняти й оцінювати, тобто того смаку, за допомогою якого людина "природно" сприймає світ і саму себе. Інакше кажучи, *звички, пов'язані з прийманням їжі*, визначають *фундаментальний спосіб ставлення до дійсності*, пов'язуючи людину з родиною та з середовищем, з якого вона походить. Автор звертає увагу, що саме смак не можна плутати з гастрономією. Він зауважує, що смак – це природний дарунок відчувати, розпізнавати й цінувати досконалість, гастрономія являє собою набір правил, що впливають на окультурення і утворення смаку "... якщо гурман – це витончений цінитель, то гастроном – це педант. Не кожному дано бути гурманом, тому нам потрібні гастрономи..." [8, с. 68]. Отже, буржуазія прагнула до "високого мистецтва" в усьому та характеризувалася вмінням відчувати його за допомогою "чуттєвого смаку" та рефлексії смаку, що також поширювалося і на її ставлення до їжі. Ми погоджуємося з думкою автора, що "смак" не можливо вимірювати, оскільки ця здатність пов'язана з навичкою сприйняття їжі не в аспекті кількості, а в аспекті її якості.

"Чужі" стратегії харчування, які буржуазія відносила до іншої соціальної групи (класу), розцінювалися ними як такі, що не здатні надати задоволення та викликати насолоду, водночас як власна стратегія харчування отримувала у них найвищу оцінку¹. Однак, на думку П. Бурд'є, те, що людина зі сторони буде розцінювати як "показник нужди" та відмінну рису неможливого класу, в межах життєвого світу самих "неможливих" не переживається як недолік, а є необхідною підставою для формування особливої структури задоволення [2].

У селян та робітників (простолюдини) були свої специфічні уявлення про "гарну їжу", під якою розумілася висококалорійна їжа, що здатна надовго забезпечити відчуття ситості (наприклад, жирна свинина, каша зі шкварками та ін.). Стратегія харчової поведінки "простих людей" була орієнтована на одержання від їжі максимальної кількості енергії, що було обумовлено особливостями життя та значними працезатратами. Простолюдини засуджували надмірність (обжерливість) у їжі як харчову розбещеність та неприпустиме червоугодицтво. У цьому "прості люди" складали явну опозицію, як аристократії, так і середньому класу (харчова стратегія яких характеризувалася прагненням до вживання вишуканих кулінарних шедеврів та нових екзотичних смаків). Для простого народу важливо, щоб страви були "рясними та ситними", а те, що приносило задоволення буржуа, вони вважали непотрібним. І навпаки, для бур-

жуа символічну цінність несе все те, що визначається ними як "оригінальне" або "екзотичне", а все те, що має цінність для незаможних, ними відкидалося як "грубий смак" або як те, що є "несмачним". Отже, "звички, пов'язані із вживанням їжі", втягуються в символічне протистояння й перетворюють практичні навички виживання в життєвий стиль. Ситність їжі як потенція їжі (парадоксальним чином) трансформується в особливий смак, який визначають як "смак необхідності" [2].

П. Бурд'є, аналізуючи соціологічні дослідження, зазначає, що чуттєві уподобання незмінно залишаються пов'язаними з материнською культурою [2]. Вихідці з робітничого середовища віддають перевагу калорійній їжі, а із буржуазного – віддають перевагу нежирним сортам м'яса, риби, свіжим овочам та фруктам.

У випадку прийому гостей у робітничому середовищі символічна цінність продуктів служить інструментом виявлення рівня матеріальної забезпеченості. *Ситість* приймається як необхідна й достатня умова для того щоб принести задоволення гостям та продемонструвати хазяйську турботу. Перед усім, підкреслюється достаток "пластичної" їжі (суп, рагу, картопля та ін.) на противагу всьому тому, що необхідно відрізати, розділяти. Орієнтація на ситне частування відповідає орієнтації на неформальність прийому їжі. "Церемонії", як буржуазні правила та "цінності чужих" (під якими розумілися сервірування столу та прикрашання страв, ритуали застілля та ін.) не є внутрішньою необхідністю і сприймаються як непотрібні обмеження, що не дозволяють відчувати комфорт та спокій домашнього життя.

Ідея "тіла" (образ тіла) визначає вимоги, що може й що не може бути джерелом задоволення. Простонародні традиції прийому їжі задаються образом чоловічого тіла – міцного та сильного. Вживати ситну й рясну їжу – привілей чоловіка. Вступ хлопчика у доросле життя відзначається правом на додаткову порцію. При визначенні "гарної їжі" домінує орієнтація на чоловічий стандарт, тобто акцент робиться на висококалорійні страви й "міцні напої". Їжа має функціональне значення – вона повинна зміцнювати тіло. Стиль їжі теж обумовлений уявленнями про мужнє чоловіче тіло – їжа повинна бути такою, щоб її можна було енергійно пережовувати та їсти досить швидко. Повільна манера вживання їжі вважається жіночою (тобто не розцінюється в аспекті мужності). Наприклад, рибу й фрукти чоловіки вживають рідко не тільки в силу їх низької поживності, але ще й тому, що їх не можна їсти швидко (що обумовлено необхідністю випльовувати кістки).

Робітники (як соціальна група, клас), орієнтовані на комфортне самоіснування (самовідчуття). "Робоче тіло" у своїй фізичній силі розглядається ними як інструмент – у цьому його цінність, тому їжа повинна бути ситною, а одяг – зручним. На відміну від них, індустріальна буржуазія вважає, що зовнішній вигляд повинен бути бездоганним. При цьому більшість із останньої соціальної групи занадто критично оцінює себе та прагне коректувати свою зовнішність відповідно до "тілесного ідеалу". При цьому "відповідність ідеалу" розуміють одночасно як моральну гідність та як "товар", а не відповідність як тілесну розбещеність. Відмінності у манерах між різними класами сполучаються з різними способами *турботи про тіло та "поліпшенням власної тілесності"*: індустріальна буржуазія із задоволенням витрачає гроші на косметичний і профілактичний догляд, водночас як "прості люди" вважають за краще витрачати гроші на їжу. Отже, звички, пов'язані з прийомом їжі, закріплюються щонайменше у двох принципово відмінних життєвих стилях, що

¹ Наприклад, у кулінарних книгах того часу можна було зустріти наступні коментарі до рецептів: "Коли м'ясо на кістках звариться можна порубати його на фарш для пиріжків, короваїв тощо *або віддати служниці*"; "Голова від тушок тварин готується на студенець *для найбільшого класу людей та прислуги*"; "... кожні 10-15 хвилин зливати в горщик розтоплений жир, поки весь не розтопиться й не залишаться одні шкварки, *які віддати прислугі до каші*" (О. Молоховець) [5].

мають різні уявлення про зовнішній вигляд тілесності, харчові стратегії та стиль життя.

Висновки.

1. Їжа в людській культурі здобуває бінарний код. З одного боку, вона виступає як базова практика існування, що задовольняє первинну (біологічну, вітальну потребу). Їжа, ще з періоду архаїчної культури, кодувалася як "їжа = ситість = задоволення" та мала сенс магії – "магії вгамування голоду, досягнення насиченості та отримання задоволення". З іншого боку, їжа виступає каналом трансляції додаткових символічних значень у тілесну структуру людини та є медіатором між матерією й духом, що виражається в різноманітних ритуалах (харчових традиціях, обрядах тощо), зміст яких був спрямований на встановлення трансцендентних зв'язків між їжею, людиною й духом.

2. Їжа є найпершою формою власності, що гарантує існування, а харчова поведінка (як зовнішня, так і внутрішня активність) є найпершою формою управління і користування цією "власністю".

3. Стратегії харчової поведінки (як відмінності в раціоні харчування й "цінності смаку") виступали фундаментом стратифікації, які мали етнічний, гендерний і соціальний (класовий) характер. Символічне значення та зміст диференціації на страти полягав у роз'єднанні-об'єднанні людей у групи за різним соціальним статусом

на "свої – чужі", "еліта – простолюдини", "діти – жінки – чоловіки", "здорові – хворі" та ін.

Список використаних джерел

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація економіка і капіталізм XVI–XVII вв. В 3-х т. – Т. 1 : Структури повсякденності: можливе і неможливе : 2-е изд. / [пер. с фр. Лев Куббель] / Ф. Бродель. – М. : Весь мир, 2006. – 592 с.
2. Бурдьє П. Соціологія соціального простору / [пер. с фр.; общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко] / П. Бурдьє. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 2005. – 288 с. (Серия "Gallicinium").
3. Геворкян А.Т. Тайна Платона : текст лекций / А.Т. Геворкян. – Ереван : Чартагет, 2008. – 159 с.
4. Леви-Стросс К. Мифологии: Сырое и приготовленное / [пер. с фран. К.З. Аюпьяна, З.А. Сокулер] / В. ред. С.Я. Левит / К. Леви-Стросс. – М. : ИД "Флюид", 2006. – 399 с. (Серия "Bibliotheca Indiana").
5. Молоховец Е.И. Подарок молодым хозяйкам или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве [Электронный ресурс] / Е.И. Молоховец. – М. : Поликом, 1901. – 787 с. – Режим доступа: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2953214>
6. Похлебкин В.В. Большая энциклопедия кулинарного искусства / В.В. Похлебкин. – М. : Центрполиграф, 2009. – 975 с.
7. Сохань И.В. Как исследовать гастрономическое? К вопросу о дефинициях и подходах / И.В. Сохань // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2013. – Т. 9. – № 1. – С. 99–109.
8. Bourdieu P. Distinction: A social critique of judgement of taste [Translated by Richard Nice] / P. Bourdieu. – Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1984. – 640 p.

Надійшла до редколегії 16.03.17

Л. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,
В. Шебанова, канд. психол. наук, доц.
Херсонський державний університет, Херсон, Україна

ЕДА КАК БАЗОВАЯ ПИЩЕВАЯ ПРАКТИКА СУЩЕСТВОВАНИЯ И КАНАЛ ТРАНСЛЯЦИИ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ СИМВОЛИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ В ТЕЛЕСНУЮ СТРУКТУРУ

В статье проведен теоретический экскурс изменений "отношения человека к пище" и изменений стратегий пищевого поведения в ходе культурно-исторического развития. Показано, что пища в человеческой культуре обладает бинарным кодом. С одной стороны, она выступает как базовая пищевая практика существования, как удовлетворение первичной (биологической, витальной потребности). С другой стороны, пища выступает каналом трансляции дополнительных символических значений в телесную структуру человека, и является медиатором между материей и духом, что выражается в разнообразных ритуалах (пищевых традициях, обрядах и т. п.), смысл которых был направлен на установление трансцендентных связей между едой (пищей), человеком и духом. Отмечается, что стратегии пищевого поведения служили фундаментом стратификации, которые имели этнический, гендерный и социальный (классовый) характер. Раскрывается, что развитие цивилизации способствовало изменению стратегий пищевого поведения.

Ключевые слова: пища, пищевое поведение человека, телесность, повседневная реальность.

L. Burlachuk, Dr.Sc., Prof., Acad. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
V. Shebanova, PhD., Assoc. Prof.
Kherson State University, Kherson, Ukraine

FOOD AS A BASIC FOOD PRACTICE OF EXISTENCE AND A TRANSFER CHANNEL OF ADDITIONAL SYMBOLIC MEANINGS TO THE CORPORAL STRUCTURE

The article provides by a theoretical digression of changes "relations of human to food" and of changes strategies "eating behavior" in the cultural and historical development.

It is shown that food in human culture acquires the binary code. On the one hand, it serves as the base practice of existence that satisfies the primary (biological, vital needs). Food for human archaic culture allowed him satisfy his hunger sated, and thus to have pleasure. The food was coded as "food = satiety = pleasure". Food has acquired the meaning of "magic saturation" (satiety). On the other hand, food serves the channel broadcasts of additional symbolic values in the human body structure and is a mediator between matter and spirit, which is expressed in a variety of rituals (food traditions, rituals, etc.), the sense of which was directed to establish of transcendental links between the food, human and the spirit.

The food represents a earliest forms of property which guarantees the existence and eating behavior (by both external and internal activity) is the earliest forms of control and to use this "property".

Is noted that the strategy of eating behavior are the foundation of stratification that had an ethnic, the gender and social (the class) character. Revealed that development of civilization helped to change the eating behavior strategies.

Keywords: food, eating behavior of human physicality, everyday reality.

УДК: 37.015.3:001.89

О. Власова, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ В ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ НАУКОВЦІВ УКРАЇНСЬКИХ КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

У статті представлено бачення автором актуальності та значення "перевідкриття" науково-психологічної спадщини професорів класичних університетів України періоду ХІХ–ХХ ст. Показано, що становлення методології сучасної вітчизняної психології розвитку як самостійної галузі психолого-педагогічного знання має глибоке науково-психологічне та філософське коріння в дослідженнях науковців найстаріших університетів України (Харківського, Київського та Одеського). Їх роботи стояли у витоків виникнення наукової психології та визнаних національних психологічних шкіл не лише України, а й всієї Російської імперії, частиною якої на той час була вся українська наука.

Ключові слова: національні психологічні школи, методологія, психологія розвитку, теоретична психологія, експериментальна психологія, комплексний метод, генетичний підхід.

Сучасна українська психологія вже багато років знаходиться у своєрідному рубіжному стані. Пояснення такого стану знаходимо у непростих процесах її ментальної сепарації від російської психології як "Старшого брата". Останній протягом багатьох років проводив спрямовану політику концентрації потенціалу земель та людських, зокрема і науково-психологічних, ресурсів Руського миру навколо московської метрополії, невід'ємною державно-політичною частиною якої тривалий час була Україна. Послідовно реалізуючи центропрямовану кадрову політику, великоросійська, а потім і радянська наука, культура, політика та економіка "вбирала" та висмоктувала найкращі інтелектуальні, виробничі, творчі сили регіонів великої країни, створюючи для них у столичному центрі більш сприятливі професійні та фінансово-матеріальні умови праці та життя. З часом внаслідок дії процесів соціокультурної динаміки такі спеціалісти повертались на малу батьківщину, але вже в іншому статусі як російські науковці (виробничі, політичні, культурні) авторитети столичного ґатунку. Описана політика активно підтримувалась ідеологічними, виробничими, освітніми та науковими інституціями як агентами соціалізації громадян тоталітарної держави, задаючи описаний алгоритм руху людських і ментальних ресурсів як найбажанішу індивідуальну траєкторію успішної самореалізації особистості, перед якою у відповідний час поставала проблема кар'єрного самовизначення як життєвого вибору.

Марксистсько-ленінська ідеологія як єдина панівна в Радянському союзі та всеохоплююча світоглядно-методологічна позиція в організації дослідження історичного контексту та актуального стану становлення предмету і методології різних наукових дисциплін одночасно поляризувала в очах вітчизняних науковців світову гуманітарну спільноту. Її наукові представники, які поділяли марксистські погляди на проблематику наук про людину та суспільство, визнавалися як прийнятні та гідні інтересу до їх наукового доробку. Представленість усіх інших дослідників, зокрема вітчизняних, в радянській науковій думці була можлива лише в якості об'єктів нищівної критики їх теоретичних положень та практичних напрацювань. До речі, для студентства покоління автора читання такої літератури виступало чи не єдиною можливістю знайомства із концептуальними положеннями психоаналізу, поглядами ідеалістичних філософів та науковців (таких як А. Бергсон, М.О. Бердяєв, В.В. Зеньковський, Г.Г. Шпет та ін.). Змальована політична ситуація унеможливлювала продуктивний діалог українських дослідників як з широким науковим світом, закордонними співвітчизниками, так і з власним історичним минулим, персоналії якого за своєю світоглядною позицією суперечили або не демонстрували співпадання з домінуючою в країні "ідеологічною лінією партії". Остання в радянські часи тотально

визначала методологію наукового пошуку вченого та суспільно-політичну оцінку його здобутків.

За чверть століття, яке минуло з часів розпаду Радянського союзу та утворення на пострадянському просторі таких незалежних держав як Україна та Росія, світ переконався, що зміна назви держав не змінила суті державної та міжнародної політики Росії, яка і по сьогодні залишається імперською. А тому підстав сподіватись на зміну зі сторони російських психологів, філософів і педагогів ставлення до історії власної науки та її видатних персоналій не вбачається. Треба відверто визнати, що, у розумінні власної ідентичності як українська, так і російська науки все ще перебувають переважно у сценарному режимі відтворення раніше напрацьованих кліше та усталених радянських поглядів.

Натомість отримавши державну незалежність та нові більш широкі умови наукового розвитку, пов'язані з обраним курсом на інтеграцію у світовий науковий простір як його самодостатній суб'єкт, українська психологія має зобов'язання перед собою та своїм майбутнім здійснити самостійну побудову власної історично-методологічної основи науки на базі реконструкції існуючих оцінок та концептуальних напрацювань з урахуванням перспективи автономного та незалежного розвитку вітчизняної психологічної науки у глобалізованому сучасному світі. Така задача насамперед передбачає сепарацію українського науково-психологічного знання від існуючої сьогодні у багатьох українських статтях, монографіях та підручниках тенденції до некритичного розгляду та узагальнення історичних досягнень українських психологів з позиції логіки Старшого брата, яка насаджувалась та підтримувалась владою у радянські часи та створення спеціальної програми історико-психологічного дослідження, в межах якої необхідно переглянути і з нових позицій переосмислити науково-творчий доробок багатьох знаних та невинуватих забутих українських науковців, педагогів, державних діячів минулих далеких і зовсім недавніх часів, задля створення нового більш об'єктивного погляду на науково-історичні здобутки сучасної української науки.

Перші вагомі кроки на цьому шляху вже здійснили науковці та бібліотечні працівники Одеського національного університету імені Іллі Мечнікова, започаткувавши міждисциплінарний проект "Повернення імен". Робоча група проекту, до якої увійшли психологи, соціологи, історики, філософи та бібліотекари, за декілька років кропіткої науково-психологічної, архівної та бібліографічної роботи підготували та видали два наукових історико-психологічних видання, присвячених творчості видатних вітчизняних науковців-психологів, викладачів Одеського імператорського університету, які стояли у витоків дореволюційної російської психологічної думки та її науково-організаційних основ. Мова йде про монографічні дослідження професійної біографії М.Я. Грота та М.М. Ланге.

В радянській історії психології М.Я. Грот визначається як постать, яка є фундатором російської психологічної школи. Натомість починав цей талановитий вчений свою професійну діяльність у Ніжині. В Київському університеті Святого Володимира (1880 р.) захистив дисертацію "Психология чувствований в ее истории та главных основаниях". В межах її підготовки М.Я. Грот обґрунтував оригінальну концепцію психічного обороту як одиниці аналізу психічного, яка за своїм методологічним потенціалом на багато років випередила погляди його найпрогресивніших сучасників на механізми організації психічного життя людини, визначивши психічну діяльність складною динамічною системою. Слід також наголосити, що саме в цій роботі учений до числа основних психологічних понять вводить поняття "діяльність", яке за радянських часів існування вітчизняної психології стало базовою категорією для розробки психологічної теорії діяльності та побудованого на її основі діяльнісного підходу, який і по сьогодні залишається панівною конкретно-науковою методологією більшості як українських, так і російських психологічних досліджень.

В одеський період життя М.Я. Грот виношував ідеї створення першого на теренах Росії спеціального наукового журналу "Вопросы философии и психологии", який почав виходити у 1889 р. Протягом 10 років (до самої смерті у 1899 р.) він був незмінним головним редактором цього найавторитетнішого в Росії, а потім і в Радянському Союзі психологічного видання. Завдяки науково-організаційним зусиллям цієї непересічної людини на сторінках журналу неодноразово розгортались змістовна полеміка науковців, представників різних науково-психологічних шкіл: Київської – Г.І. Челпанова, ставшого надалі головою Руської психологічної школи, Петербурзької – О.П. Нечаєва, Московської – проф. Россолімо, школи "об'єктивної психології" – В.П. Бехтерева, Одеської школи – М.М. Ланге та ін.

Творчість М.М. Ланге тісно пов'язана з інституалізацією у вітчизняній науці нової науково-психологічної методології психологічного дослідження (обсерваційного та експериментального методів), створенням в Одеському університеті першої на теренах України як частини тодішньої Росії психологічної лабораторії (1896 р.) та невтомною пропагандою новітніх науково-методологічних підходів до розуміння психічного та до організації психологічного дослідження. Істотно, що М.М. Ланге вважав психіку субстанцією, що розвивається, а способом її саморозвитку вбачав метод "спроб і помилок". В філогенетичному розвитку психіки він виділяв 4 стадії, співвідносячи їх з принциповими змінами, яких зазнає нервова система носія: стадію недиференційованої психіки, стадію диференційованих відчуттів і рухів інстинктивного типу, стадію індивідуального надбання досвіду та стадію розвитку психіки людини як соціокультурної істоти. На думку М.М. Ланге, соціокультурний світ акумульовано представлений у мові, а головний чинник психічного розвитку людини як істоти суспільної та історичної – це слово. Прикметним і надзвичайно сучасним є висновок цього дослідника про те, що психіка людини "на 99 % є продукт історії і суспільності".

Така діяльність вченого, який у своїх психологічних пошуках рухався у фарватері розвитку світової науки про людину, що на той час позначали роботи Ч. Дарвіна, концептуальні напрацювання його колег по університету – фізіологів І.І. Мечникова та І.М. Сеченова (останній, як відомо, закрив у вітчизняній психології ідеї генетичного підходу), вивела на межі XIX–XX ст. Одеську науково-психологічну школу на передові позиції науково-психологічного виробництва поруч із Петербурзькою, Московською та Київською школами.

Історико-психологічний аналіз показує, що не лише досвід Одеського університету, а й науково-психологічна спадщина інших класичних університетів України потребує подальшої кропіткої та послідовної дослідницької роботи. Мова йде насамперед про доробок викладачів-науковців Київського (заснований у 1834 р.) та Харківського (заснований у 1804 р.) університетів. Так, відомо, що викладачем Харківського університету Людвігом Якобом ще у 1812 р. був підготовлений перший на теренах Російської Імперії базовий психологічний підручник "Психология для гімназій". Книга складалася з трьох глав: "Про природу людини взагалі", "Розгляд душевних сил" та "Про різні стани різних людей". В ній всіляко підкреслювалась роль досвіду в пізнанні психіки людини, а більшість питань подавалась у трактуванні сучасних автору здобутків емпіричної психології, активним пропагандистом якої він був.

Професор Харківського університету О.О. Потебня відомий у світовій науці передусім як фундатор так званого психологічного напрямку вітчизняного мовознавства. Суть цього напрямку досліджень відображена у концепції взаємозв'язку мовного та національного питань розвитку суспільства. Ця проблематика знайшла відбиток у таких працях цього автора як "Думка і мова", "Мова і народність" та ін. В цих роботах О.О. Потебня виступає не лише як видатний дослідник народної поетичної творчості, фольклорних джерел, а й як систематизатор народних звичаїв, вірувань і обрядів, притаманних українському етносу. В ті часи панування позитивістських описових методів новаторство його теоретичних підходів до вивчення явищ мови і культури не завжди було зрозумілим сучасникам. Сьогодні ж, коли українська психолінгвістика як достатньо молода галузь психологічної науки стоїть перед викликом створення власної методологічної основи сучасних досліджень мови й мовлення людини як культурних інструментів її становлення та розвитку, науково-психологічний інтерес до спадщини цього ученого набуває нового особливого звучання.

Перспективність для осмислення сучасної методологічної картини розвитку вітчизняної науки діяльності "перевідкриття" наукової спадщини представників науково-психологічної школи Київського університету (І.О. Сикорський, Г.І. Челпанов, В.В. Зеньковський, О.М. Раєвський) продемонструємо на матеріалах огляду творчого доробку І.О. Сикорського та Г.І. Нечаєва у прикладанні до проблематики методів та організаційних форм досліджень психології розвитку, яка складає основний предмет наукового інтересу автора.

Надзвичайно продуктивна за науковою та організаційною активністю та неоднозначна за оцінками сучасників постать професора І.О. Сикорського – автора більше ніж 100 робіт з різних галузей психології, медицини, біології та педагогіки, який з 1885 р. пропрацював в Київському університеті святого Володимира більше 25 років, цікава передусім його методологічними напрацюваннями. Основним предметом досліджень цього лікаря науковця, психолога і педагога, добре відомого в наукових європейських кругах, де до революції регулярно видавались та перевидавались його роботи, були питання соціалізації і ненормативного розвитку дітей. У доповіді "Про дітей важких у виховному сенсі" (Женева, 1882) він показує, що відставання школярів у пізнавальному розвитку, а відповідно і в навчанні, має різні причини. Воно обумовлюється і порушеннями ЦНС, і розумовими та моральними порушеннями, що стають наслідками розумової втоми учнів. Для дослідження розумової втоми цей автор створив оригінальний методичний прийом, який дозволив І.О. Сикорському за відмінністю точності арифметичних обчислень

досліджуваних школярів на початку та в кінці навчального дня науково довести факт їх розумової втомлюваності. В учнів з переважанням емоційно-вольових порушень, яких І.О. Сикорський відносить до дітей з моральним недорозвиненням, він констатує аномалії почуттів і характеру, відсутність "гармонії душевних сил" і робить висновок про те, що дослідження морального недорозвинення та його виправлення має стати новою практичною задачею. Таким чином вчений по суті ставить питання про необхідність створення теорії та практики соціалізації і ресоціалізації таких дітей як спеціального напрямку досліджень педагогічної психології.

В основу створення науково-психологічної теорії виховання як розвитку дітей в умовах їх спрямованої соціалізації цей автор покладає комплексний метод дослідження. У роботі "Душа дитини" І.О. Сикорський чітко визначає значення дослідження проблем психології розвитку для різних областей наукового пізнання і передусім практики виховання та навчання. Комплексна за змістовним наповненням структура цієї праці цілком адекватно розкриває предмет психології розвитку у його сучасному розумінні. В ній представлені матеріали філогенетичного, антропологічного, онтогенетичного змісту та дослідження порівняльної і спеціальної психології, які розкривають різні аспекти розвитку психіки людини. На сторінках роботи автор здійснює глибокий та всебічний аналіз експериментальних даних та систематичних педагогічних спостережень над дітьми з позиції вікової фізіології, неврології, психології та педагогіки, вибудовуючи переконаливу логіку змін їх свідомості та самосвідомості до настання шкільної зрілості. Чи не вперше в практиці науково-психологічного дослідження І.О. Сикорський реалізує метод порівняльного аналізу, співставляючи між собою особливості розвитку психіки людини і тварин, дітей різного віку та роботу психічних функцій дорослої людини. Для пояснення особливостей вікової динаміки він також широко використовує порівняння відомих на той час наукових фактів розвитку психіки в нормі та патології, наочно реалізуючи пізніше сформульовану Л.С. Виготським методологічну тезу про те, що патопсихологія розвитку людської психіки картиною своїх аномалій розкриває різноманітні особливості вікової динаміки нормативного розвитку в їх сталій представленості.

З позиції методологічної рефлексії науково-психологічної творчості І.О. Сикорського цікавою для сучасного бачення виступає не лише реалізована ним комплексність наукового апарату дослідження вікової динаміки психічних структур, а й системність бачення чинників, механізмів та технологій розвитку дитячої психіки як предмету такого дослідження. Резонно вважаючи, що більшість вад становлення характеру та інтелекту дітей мають витоками недоліки їх раннього виховання, учений в якості стратегічного педагогічного орієнтиру організації ранньої соціалізації дитини висував триєдине завдання гармонізації такого процесу. Предметно це передбачає: 1) гармонізацію розвитку душі й тіла дитини, яка росте (її психіки та організму), 2) узгоджений розвиток різних частин психічного життя (інтелекту, почуттів та волі), а також 3) поєднання різних боків виховного впливу (морального, інтелектуального, естетичного та фізичного). В аспекті психо-розвивального забезпечення цікавим втіленням комплексного підходу І.О. Сикорського є також методичні засоби (іграшки, наочно-методичні посібники), які цей дослідник пропонує для дітей різного віку, а також методичні рекомендації для вихователів по роботі з такими дітьми.

Інший представник когорти славетних професорів Київського університету Св. Володимира – талановитий

викладач, філософ і психолог – Г.І. Челпанов, цікавий насамперед як глибокий дослідник методології та організатор психологічної науки дореволюційної Росії. В київський період діяльності (1892–1907 рр.) він за прикладом свого педагога – М.Я. Грота, студентом якого був у Московському університеті, започаткував психологічний гурток, який невдовзі переростає у Психологічний семінаріум під його керівництвом. Відкриття останнього у 1897 р. обґрунтовувалось невинним зростанням практичного і теоретичного значення психології для педагогіки, юриспруденції та медицини. Цим неформальним об'єднанням студентів, в межах якого досліджувались проблеми емпіричної психології, етики, гносеології, студіювались новітні вчення про душу та інші питання, які йшли в контексті європейської філософсько-психологічної традиції, Г.І. Челпанов керував до від'їзду до Москви, передавши перед від'їздом у 1907 р. головування своєму кращому студенту, а потім і викладачу Київського університету В.В. Зеньковському.

Передова для тих часів форма організації науково-психологічної роботи, модель якої Г.І. Челпанов реалізував і в Московському університеті, ставши його професором, охоплювала філософсько-методологічну та експериментально-методичну проблематику дослідження людської психіки та вимагала від учасників семінару високого рівня філософської, психологічної і мовної компетентності. Результати ж досліджень учасників семінару регулярно знаходили відображення у звітних публікаціях про його роботу.

На організаційну модель психологічного семінару, необхідними складовими роботи якого виступали новітні експериментальне обладнання, змістовний бібліотечний фонд, широка проблематика і високий рівень філософсько-психологічної підготовленості учасників, обговорення теми в режимі "вільної дискусії" на основі спеціально підготовленої доповіді та виступів двох опонентів до неї, Г.І. Челпанов спирався і проєктує діяльність першої в Росії науково-дослідної установи – Психологічного інституту. Для оптимального планування закладу, який на час відкриття у 1914 р. став найбільшим у світі, він декілька років ретельно вивчав дотичний досвід наукових установ Європи та Америки. З метою ж публікації результатів досліджень співробітників інституту Г.І. Челпанов створив спеціальний психологічний журнал "Психологическое обозрение".

Найталановитіший учень і послідовник М.Я. Грота, якого дослідники історії розвитку психологічної науки заслужено вважають фундатором вітчизняної наукової школи, Г.І. Челпанов залишив по собі шерех відомих імен науковців, (психологів та філософів), які з гордістю визнавали себе його учнями. Лекції проф. Челпанова та дружні бесіди з ним з теплотою та вдячністю згадують студенти Київського університету М. Бердяєв та В.В. Зеньковський, Г.Г. Шпет і В.Ф. Асмус. Його московськими студентами були філософи О.Ф. Лосев та Л.І. Шестов. Зі стін психологічного інституту вийшли відомі радянські дослідники психології П.П. Блонський, Н.Ф. Добринин, Н.І. Жинкін, С.В. Кравков, П.А. Рудик, О.А. Смирнов, Б.М. Теплов, П.А. Шеварев, В.М. Екземпларський.

Універсальність пізнання, цілісність та глибина професійної позиції Г.І. Челпанова в розумінні методологічних засад психологічного дослідження, які він бачив як системну конструкцію філософсько-методологічних принципів, теоретичних ідей та емпіричних методів, і не лише експериментальних, виявляються надзвичайно актуальними для сучасного періоду розвою неklasичної та постнеklasичної методології вітчизняної психології.

В численних публікаціях та виступах на психолого-педагогічних і педагогічних з'їздах (1906–1914 рр.) він

послідовно застерігав проти непрофесіоналізму у використанні науково-психологічного інструментарію, спрощеного підходу до постановки психологічного діагнозу та прогнозу психічного розвитку дитини, обґрунтовував необхідність розведення предметів психології та педагогіки і недопустимість їх повної заміни експериментальною психологією і експериментальною педагогікою, відірваною від теоретичних основ. Наслідками абсолютизації значення окремих методів (експерименту, тестів, анкет) їх непідготовленого використання дослідник прозрівав концептуальне зубожіння радянської психолого-педагогічної науки і практики та її самодискредитацію. Незаангажовані та методологічно глибокі думки науковця виявились пророчими, а його доля трагічною в державі з тоталітарно-репресивною ідеологією, яка послідовно знищила спочатку його справу, позбавивши роботи у створеному ним Психологічному інституті та Московському університеті, а потім і його ім'я.

Погляди Г.І. Челпанова на роль наукової підготовки і методичної культури дослідника, співвідношення теорії і емпіричних методів у інструментарії його роботи, ідея значущості розробки фундаментальних психологічних проблем не тільки для теорії, а й для психологічної практики, виглядають сьогодні як ніколи актуальними. Вони потребують уважного та глибокого дослідження у прикладанні до сучасних проблем методології вітчизняної психологічної науки, розвиток якої як соціально-історичного явища дійсності, має циклічний характер. Так, сьогодні, як і століття тому, проглядається істотний

перекося проблематики вітчизняних досліджень в сторону практично-прикладного змісту на противагу фундаментальним дослідженням, запозиченнях зарубіжних процедур і технік дослідження без їх адекватного теоретико-методологічного розуміння.

Вбачається, що лише спеціальні зусилля з організації науково-дослідної діяльності в змозі забезпечити "наведення мостів" між історично різними, але змістовно несподівано близькими психологічними дискурсами вітчизняних науковців минулого та сучасності. Повернення ж в науковий простір науково-психологічної спадщини видатних викладачів класичних університетів країни та їх сучасників, її творче переосмислення – нагальне питання спадкоємності та розвитку української науки, її національних науково-психологічних шкіл на власній основі.

Список використаних джерел

1. Власова О.І. Методика викладання психології / О.І. Власова. – К. : Геопринт, 2011. – 370 с.
2. Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883-1886) / В.І. Подшивалкіна, І.В. Голубович, М.О. Подрезова, В.М. Хмарський, О.Є. Музичко // Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова ; Вип. : Психологія. Філософія. – Одеса : Одеський нац. ун-т, 2016. – 454 с.
3. Научное наследие Н.Н. Ланге в университетской библиотеке / В.И. Подшивалкина, Р.Н. Свириденко, Е.В. Полевщикова и др. // Развитие науки в Одесском (Новороссийском) университете ; вып. Психология. – Одесса : Астропринт, 2010. – 350 с.
4. Сеченов И.М. Кому и как разрабатывать психологию / И.М. Сеченов // Элементы мысли. – СПб. : Питер, 2001. Режим доступу: http://medbook.me/istoriya-meditsiny_751/prilozhenie24412.html

Надійшла до редколегії 27.02.17

Е. Власова, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИИ РАЗВИТИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ УЧЕНЫХ УКРАИНСКИХ КЛАССИЧЕСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ

В статье представлено видение автором актуальности и значения "переоткрытых" научно-психологического наследия профессоров классических университетов Украины периода XIX–XX вв. Показано, что становление методологии современной отечественной психологии развития как самостоятельной отрасли психолого-педагогического знания имеет глубокие научно-психологическое и философское корни в исследованиях ученых старейших университетов Украины (Харьковского, Киевского и Одесского). Их работы стояли у истоков возникновения научной психологии и признанных национальных психологических школ не только Украины, но и всей Российской империи, частью которой в то время была вся украинская наука.

Ключевые слова: национальные психологические школы, методология, психология развития, теоретическая психология, экспериментальная психология, комплексный метод, генетический подход.

O. Vlasova, Dr.Sc., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

METHODOLOGICAL ISSUES OF DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY IN PROFESSORS HISTORICAL HERITAGE OF TRADITIONAL UNIVERSITIES OF UKRAINE

In the article the author vision of the relevance and importance of "rediscovery" of scientific and psychological legacy of traditional universities professors Ukraine – period of the nineteenth century. It is shown that the formation of modern national methodology of psychology as an independent branch of psychological and pedagogical knowledge has profound scientific, psychological and philosophical roots in the research of scientists oldest universities in Ukraine (Kharkiv, Kyiv and Odessa). Their works were in the origins of scientific psychology and national psychology schools recognized not only in Ukraine, but Russian Empire, of which at that time was all Ukrainian science.

Keywords: national psychological school, methodology, developmental psychology, theoretical psychology, experimental psychology, complex method, genetic approach.

УДК: 159.9:572

Б. Головка, д-р філос. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Серед питань психологічної антропології в статті позначено внесок класиків антропології, наведено співвідношення між імперативами і потребами інтеграції у функціоналізмі Б. Малиновського. Визначено зміст класичної школи "Культура і особистість", започаткованої Р. Бенедикт. Проведено порівняння концепцій символізму К. Леві-Строса і когнітивної психології. Наведена таблиця Ф. Бокка шкіл і напрямів психологічної антропології.

Ключові слова: антропологія, психологічна антропологія, культура, особистість, символ.

Енциклопедія соціальної антропології А. Купера і Дж. Купер дає таке визначення антропології: "Антропологія – це наука про людину" [1, с. 27]. Існують суперечності

щодо вживання цього терміну, оскільки в Європі зазвичай вживається термін "фізична антропологія". В країнах Північної Америки даний термін розуміється як вчення

про еволюцію людини, окрім того, в цій країнах вживаються терміни лінгвістична антропологія, соціальна антропологія, культурна антропологія. Виникає питання: "Що відноситься до предмету антропології?" Більше того, актуальними є і питання, що не відноситься до "науки про людину". В наш час останні два терміни майже взагалі не вивчаються антропологією. Такі включення і виключення окремих питань з предмету антропології є частиною історії даної науки. При вивченні предмету антропології широко застосовуються матеріали, представлені в музеях. В той же час, слід відмітити, що в багатьох університетах антропологія вивчалася і розвивалася без залучення до співпраці музеїв, і, як наслідок, музейні артефакти втрачають своє колишнє виняткове значення. В країнах Північної Америки з часів Ф. Боаса і його учня Е. Сепіра велика увага приділяється лінгвістиці. Як узагальнив Сепір "Я не можу визнати і справжньої причинної залежності поміж культурою і мовою. Культуру можна визначити як те, що суспільство робить і думає. Мова ж є те, як думають" [2, с. 193].

Як дисципліна антропологія сформувалася у 1860-х роках і лише згодом почала викладатися в університетах. Її фундатор Е.Б. Тайлор був археологом. Пізніше йому було дозволено викладати в університеті Кембриджа антропологію яку вважали "наукою містера Тайлора". Його праця "Антропологія", що опублікована у 1881 р., є віхою у заснуванні даної дисципліни. Тайлор вперше визначив людину як культуротворчу істоту. За внесок у формування цієї науки королева Великобританії присвоїла йому титул лорда.

В США праця "Прадавнє суспільство" Л.Г. Моргана опублікована в 1877 р. містила опис матрілінейного спадку в племені ірокезів. Ідея про те, що матріархат історично передував патріархату була високо поцінована Ф. Енгельсом в праці "Походження родини, приватної власності та держави".

Багато науковців зазначають, що на авторів мали значний вплив французькі і шотландські просвітителі, а також Ч. Спенсор.

Останній із класиків антропології Б. Малиновський вперше поєднав антропологічну спільноту завдяки зрозуміло ясної системи опису і впорядкування матеріалу антропологічних досліджень, який отримав назву "функціоналізм" [3, с. 29]. Віддаючи належне теоретичному рівню дослідження, Малиновський визначив прагматичну підпорядкованість теорії практиці. З дискусії з механізмом Малиновський виніс переконання, що критерій істини треба шукати не у логіці й гносеології, а у практиці, в орієнтації на яку теорія застосовується з "пункту бачення її практичного призначення" [4, с. 388]. Інтереси людини становлять антропне підґрунтя науки при всій відмінності діяльності первісної людини і діяльності сучасного вченого. Людина – інтерес – навколишнє середовище – ось так можна собі уявити у загальному вигляді відношення людини до світу, в якому, у найширшому прагматичному контексті, будь-якій дії передують співвідношення "нашої уяви з фактами" [4, с. 380]. Здатність людини задовольнити інтереси, співвідносячись при цьому із фактами навколишньої дійсності, утворює "антропологічне підґрунтя, з якого виростає наука" [4, с. 380].

Свобода, на думку Малиновського, є надзвичайно важливою культурною потребою, яка визначає характер сучасної цивілізації. У його книзі "Свобода і цивілізація" (1947), яка побачила світ уже по смерті автора, розглянуто історичні передумови формування як демократичних суспільств, так і тоталітарних режимів. Ситуація вибору між демократією, яка орієнтована на свободу, і "новим" порядком, які насаджували тоталітарні режими, на думку вченого, повинна була вирішитися на користь демократії. Малиновський не дожив до цієї щасливої миті, але за життя був переконаний, що "якщо ми боремося за свободу, то ми для неї живемо" [5, с. 43]. Свідомо обстоюючи демократичний вибір, він досліджує теоретичні джерела тоталітаризму, якими, на його думку, є використання у політичних цілях глибинних міфологічних структур свідомості. Так, А. Гітлер, зазначає вчений, поклав "в основу нацистський нордичний міф про перевагу арійців, зробивши з його ритуалізований культ", а Б. Муссоліні оголосив фашизм " новою релігією для італійського народу" [5, с. 20].

Принцип вільного самовизначення народів, соціальних груп, особистостей визначаються тільки в результаті якісної відповіді на питання: як досягається відносна самостійність меншин і свобода окремих особистостей щодо колективних рішень. Тільки "право, разом із духом законів, урівноважує і надає співмірності свободі" [5, с. 22].

Треба зазначити, що це, останнє у житті вченого, дослідження, велося ним у роки II Світової війни, тому поряд із суто науковою стороною Малиновський наголошує, що саме зараз "люди вступають у бій за цю ідею і гинуть за їх торжество" [5, с. 44]. У цій книзі ставляться питання про відповідальність культурної антропології за збереження традицій і фундаментальних цінностей гуманізму, людської цивілізації. Цей високий пафос звучить також у статті "Чи мертвий гуманізм?"

Сучасний стан антропології внаслідок тривалих дискусій щодо її предметного змісту втратив гуманістичну орієнтацію, тому вона репрезентована зараз у вигляді "всеохоплюючої візії гуманізму". Тривога вченого зрозуміла, адже, як він зазначає, у XX ст. забувається ідеал, який "протягом усієї еволюції людства ініціював створення піднесених філософських учень і вірувань" [5, с. 44]. Особливо виразним це почуття стало після смерті Дж. Фрезера – останнього класика філософської антропології. На думку Малиновського, наукова діяльність Фрезера склала той щабель, який поєднував культуру XX ст. із попередньою епохою класичного розвитку: "Фрезер був останнім серед нас представником класичної британської антропології. Кращим, ніж будь-хто із сучасних представників лінії гуманізму, яка поєднувала порівняльне дослідження людини з уявленням античної культури Греції, Риму і Сходу. Його ім'я завершує список великих гуманістів і послідовників класики" [5, с. 35]. Учений відчував, що по смерті Фрезера на його плечі ліг тяжкий тягар особистої відповідальності за відродження гуманістичного потенціалу науки про людину.

Малиновський виділяє в культурі рівні імперативів та культурних реакцій, які представлені у схемі:

Імперативи	Потреби інтеграції
Апарат культури має впливати з виробництва і споживання благ	Економіка
Поведінка людини має відповідати діям і санкціями. Ця відповідність досягається на основі приписів техніки, звичаїв, законів права і моралі	Соціальний контроль
Людський матеріал за допомогою інституцій має підтримувати, оновлювати, формувати і забезпечувати повноту знання (родових або племінних традицій)	Освіта
Влада з її інституціями має визначити силу або м'якість покарань та їх порядок	Політична організація

Рішучий прибічник демократії Малиновський різко висловлювався щодо антропологічного підґрунтя соціокультурних традицій, зокрема відома його критична оцінка некрополя-мовзолея на Красній площі у середмісті Москви як узагальнений образ деспотії.

Широкий спектр антропологічної проблематики психологічної антропології позначився на цілій низці дотичних до неї таких дисциплін, як археологія, з якої починав соціальна і культурна антропологія, юридична антропологія, інвайроментна антропологія, історична антропологія, антропологічна лінгвістика, екологічна антропологія, економічна антропологія, бізнес антропологія, антропозоологія, кіберантропологія, візуальна антропологія, педагогічна антропологія, релігійна антропологія, етнологія, етносоціологія, етнографія, некросоціологія тощо.

Виникнення класичної школи "Культура і особистість" завдячуємо Р. Бенедикт, яка в розвиток спадку Ф. Боаса розглядає культуру як інтегральне ціле, яке склало класичне підґрунтя психологічної антропології, поступ в теоретичних засадах якої полягала в конструюванні "культурної конфігурації" як ізоморфну до патернів особистості, що склало методологічне підґрунтя взаємовідносин культури/особистості, що дозволило розглядати культурний патерн особи в контексті її біографічного розвитку. Цей теоретичний поступ став основною характерною рисою класичної теорії "Культура та Особистість".

М. Мід (1901–1978). Це "любє дитя академічної родини" [1, р. 524] як антрополог сформувалася в Колумбійському університеті під впливом Ф. Боаса та Р. Бенедикт. В методологічному лані вона почала з критики уявленнь поширених в університетському середовищі, проте непридатних у польових дослідженнях. Виходячи з примату природних потреб людини у ґрунтовній повсякденному житті людини, М. Мід висуває концепцію "ритмів тіла" викладену в книгах "Секс і темперамент" (1935) й "Чоловіче і жіноче" (1949) які не тільки завоювали широкий читацький загал, але й піддали ґрунтовній критиці психоаналітичне тлумачення сексуальних стереотипів.

На цей час припадає перший період теоретичної кризи психологічної антропології.

Серед розмаїття зазначених напрямів продовжували продуктивно розвиватися символічні та когнітивні відгалуження. К. Леві-Строс в книзі "Структурна антропологія" у Х розділі "Дієвість символів" аналізує реальні шаманські практики племені куна, яке мешкає на території Республіки Панама. Шаман, який перекладається з мови аборигенів як *неле* вступає у тривале протиборство з злою силою Муу, яка перешкоджає породіллі плідно здійснити пологи. Дієвість, на думку К. Леві-Строса полягає в тому, "що шаман не займається психоаналізом свого клієнта, можна зробити висновок, що пошуки втраченого часу, які дехто вважає ключем до терапії психоаналізу, є лише видозміною "значущістю і результатами методу, який повинен визначитися незалежно від індивідуалізованого чи колективного похो-

дження міфу. Адже міфологічна *форма* переважає над *змістом* сповіді (...) У цій констатації психоаналіз може знайти підтвердження своєї значущості, а також надію поглибити свої теоретичні обґрунтування і краще зрозуміти механізм дієвості, порівнюючи свої методи й цілі з методами й цілями великих попередників – шаманів і чаклунів" [6, с. 195].

Паралельно до символічної антропології розвивалася і когнітивна, яка також вивчала системи значень, проте не в об'єктивному культурному полі, а в ментальному просторі індивіда. Когнітивна наукова школа міцно сполучалася з психологією, а саме з когнітивним циклом дисциплін психології – теорії сприйняття, мислення, пам'яттю.

Фундатор сучасної філософської антропології М. Шелер в праці "Становище людини в Космосі" також вважав, що серед двох способів поведінки первинною є поведінка, орієнтована на асоціативну пам'ять "мнеме" [7, с. 144]. Людина поєднує в собі всі суттєві ступені наявного буття загалом і особливо – *життя*, зокрема, в тому, що стосується сутнісних сфер, *вся* природа приходить в ньому до самої концентрованої єдності свого буття (...) Шелер ілюструє цю єдність на природньому циклі заміни сна і стану, який супроводжує її, коли вона прокидається. Знаний критик як провідний теолог Ватикану неотоміст Шелер виступає проти дарвінізму і марксизму, які теоретичним стрижнем поняття еволюція "Дарвін" та революція "Маркс" вважали задоволенням вітальних потреб. Унікальність становища людини в Космосі Шелер пояснює здатністю людини до аскези – відмови від задоволення вітальних потреб. Тому, на його думку, світовий порядок підтримується не видовою і класовою боротьбою, а потягом людини до любові. Зміст цієї ідеї викладено у праці "Ордо аморіс" ("Упорядкування любов'ю").

Варто відзначити, що щодо психологічної антропології до сьогодення точаться жваві дискусії щодо її ґенези та місця в середовищі соціології антропологічних дисциплін. Сучасний класик антропології Л. Уайт не вбачає різниці поміж антропологією та соціологією [8, с. 61].

Найбільш ранньою точкою зору представників, які вважають, що вона виникла на перетині психології та етнографії у 1860 р. коли Х. Штайнталь та М. Лазаріус проголосили створення "психології народів". На початку ХХ ст. пошуки у цьому напрямі завершилися появою 10-ти томної "Психології народів" В. Вундта. Новий етап у першій чверті ХХ ст. започаткували Р. Бенедікт, М. Мід, Дж. Уайтінгтон тощо.

У 1930–1940 рр. почалися крос-культурні дослідження національного характеру, модальної особистості. З цього часу теоретичну тематику й концептуальну моду задавали вже не антропологі, а психологи. Цей період знаменується впливами неопрейдистськими концепціями культури та особистості.

Американський дослідник Ф. Бокк [8, с. 63–64] систематизував основні школи й методологічні напрями у вигляді таблиці:

Школа	Підходи і роки його здійснення	Лідери і лікуючі представники
Психоаналітична антропологія	Ортодоксальний фрейдизм (1910–	Фрейд, Рохейм, Флюгель, Ференці
	Пізній фрейдизм (1930–	Фромм, Еріксон, Беттельхейм, Лебарр, Деверье
	Конфігуралісти (1920–1940)	Бенедикт, Сепир, М. Мід, Барноу, Холлуел, Карднер, Лінтон
	Базисна і модельна особистість (1935–1955)	Дюбойс, Уоллес, Гладвін
	Національний характер (1940–	Клакхоун, Бейтсон, Горер, Каудхілл, Інкельс
	Крос-культурний (1950–	Вайтінг, Спайро, Левайн, Спіндлер, Едгертон, Манро, Дандраде

Закінчення табл.

Школа	Підходи і роки його здійснення	Лідери і лікуючі представники
Соціальна структура і особистість	Матеріалістичний (1848–	Маркс, Енгельс, Бухарін, Гodelьє
	Позиціоналісти (1890–	Веблен, Вебер, Мартон
	Інтеракціоністи (1930–	Дж. Мід, Гоффман, Гарфінкель
Когнітивна антропологія	Примітивний менталітет (1870–	Тейлор, Леві-Брюль, Боас, Леві-Строс
	Девелопментальний (1920–	Піаже, Кулі, Прайс-Уїлльямс, Віткін
	Етносемантичний (1960–	Гонклін, Фрейк, Кей, Берлін, Ханн
Поведінкова	Гуманістична екологія (1970–	Еркман, Макгрей
	Соціобіологія (1975–	Вільсон, Бараш
	Самість і емоції (1947–	Мерфі, Швейдер, Левайн, Лутц

Основна проблематика в кінці ХХ ст. полягала у тому, як науково коректно пояснити сутність самого феномена культури. Дослідження про значення в культурі лежало в ментальному плані і потребувало кореляцію провідних напрямів в психологічній антропології, які заходили у глухий кут. У 1984 р. виходить збірник під редакцією R.A. Schweder та R.A. LeVine "Cultural Theory. Essays on Mind, Self, and Emotion". Збірник спровокував конструктивні дискусії. К. Гірц – лідер символічного напрямку – спростовував всі підходи, де чинниками є психологічні складові. Його опоненти поділяються на дві великі групи, одна з яких згоджується з тим, що самі по собі культурні значення психологічних складових не мають аналогів в їх індивіді, інша частина вважає, що культурні значення в принципі мають лише мотиваційні і емоційні компоненти. В ході дискусії висловлювалися пропозиції залучити до психологічної антропології термін "символ".

Загалом дискусія наблизилася до встановлення взаємозв'язків між об'єктивованою реальністю і реальністю ментальною [7, с. 275]. У 1992 р. ця установка реалізувалася у ґрунтовному виданні "Нові напрямки в психологічній антропології". В 1994 р. перевидастся це видання, а також спрощені методологічні установки видані під назвою "Настільна книга з психологічної антропології".

Видані на основі цих збірок нові підручники та хрестоматії стали теоретичним підґрунтям новітнього відродження психологічної антропології.

Зазначені праці, а також підручники, видані на їх основі, дають надію на подолання методологічної кризи і сталий розвиток психологічної антропології у ХХІ ст. Сьогодні психологічна антропологія прагне виправдати призначення міждисциплінарної науки, синтезуючи та взаємозбагачуючи різні напрями гуманітарного знання.

Список використаних джерел

1. Kuper A. Anthropology / Adam Kuper, Jessica Kuper // The Social Science Encyclopedia. – London : Routledge&Kegan Paul. – 916 p.
2. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи / Эдвард Сепир. – М., 1993. – 562 с.
3. Головкин Б.А. Філософська антропологія : Навч. посібник / Б.А. Головкин. – К. : ІЗМН, 1997. – 240 с.
4. Malinowski B. O zasadzie ekonomij myslenia / B. Malinowski. – Warszawa, 1980. – Т. 1. – 400 s.
5. Malinowski B. Freedom and Civilization / B. Malinowski. – New Haven, 1947. – 312 p.
6. Леві-Строс К. Структурна антропологія / К. Леві-Строс ; Пер. з фр. З. Борисюк. – К. : Основи, 1997. – 387 с.
7. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы : Учеб. пособие для вузов / С.В. Лурье. – М. : Альма Матер, 2005. – 624 с.
8. Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер. – М. : Гнозис, 1994. – 490 с.
9. Добренко В.И. Социальная антропология. Учебник / В.И. Добренко, А.И. Кравченко. – М. : Издательство МГУ. – 687 с.

Надійшла до редколегії 20.02.17

Б. Головкин, д-р филос. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Среди вопросов психологической антропологии в статье обозначены вклад классиков антропологии, приведены соотношения между императивами и потребностями интеграции в функционализме Б. Малиновского. Определено содержание классической школы "Культура и личность", основанной Р. Бенедикт. Проведено сравнение концепций символизма К. Левин-Стросса и когнитивной психологии. Представлена таблица Ф. Бокка школ и направлений психологической антропологии.

Ключевые слова: антропология, психологическая антропология, культура, личность, символ.

B. Golovko, Dr.Sc., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ISSUES OF PSYCHOLOGICAL ANTHROPOLOGY

Anthropology is understood as the holistic science of man. Anthropology describes a discipline comprising the study of primate and human evolution, prehistoric archeology, linguistics and social/cultural anthropology. This definition raises the following questions: what is this disparate collection of disciplines doing under one heading, itself claiming to be a discipline? And another question is "What is not the "science of man"? Since it grew up around museums in large part, "artifacts" loomed large, and for long stretches of the discipline's history ethnographers "collected" customs and culture traits much as their museological colleagues "collected" artifacts. As anthropology eventually developed in many universities independently of museums, artifacts declined in importance.

As a discipline, anthropology started to consider in the 1860s, and started to be taught in the universities by the turn of the century. Anthropology developed originally outside the universities: Tylor in England was a Quaker businessman, Morgan in the USA was a lawyer. Tylor's work "Anthropology", which was published in 1881, marks the establishment of anthropology as a discipline in England. Morgan's work "Ancient society", which was published in 1877 did the same in England.

The last of the classics of anthropology B. Malinowski for the first time combined the anthropological community through clear descriptions and clear system of ordering material of anthropological research, which started to be called "functionalism". Strong supporter of democracy B. Malinowski spoke sharply about the anthropological basis of socio-cultural traditions.

A wide range of anthropological problems of psychological anthropology affected a number of relevant thereto disciplines such as archeology, social and cultural anthropology, legal anthropology, historical anthropology, anthropological linguistics, ecological anthropology, economic

anthropology, business anthropology, visual anthropology, pedagogical anthropology, religious anthropology, ethnology, ethnosociology, ethnography, and others.

The emergence of the classical school "Culture and personality" we owe to R. Benedict. By this time there is the first period of crisis of theoretical psychological anthropology. Well-known founder of structural anthropology C. Levi-Strauss in the tenth chapter "The effectiveness of character" analyzes real shamanic practices of Kuna tribe. In parallel to symbolic anthropology developed cognitive anthropology. These works and textbooks issued based on them give hope to overcome methodological crisis and achieve sustainable development of psychological anthropology in the XXI century.

Keywords: *anthropology, psychological anthropology, culture, personality, symbol.*

УДК: 159.9.01

І. Данилюк, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

І PEDE FAUSTO – ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

У статті представлено історію розвитку, досягнень та основних напрацювань факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Представлено основні історичні витоки, названо головних видатних діячів та видатних професорів факультету історії та сьогодення. Представлено основні напрямки роботи та стратегічне спрямування факультету у найближчому майбутньому. Представлено основні досягнення та успіхи факультету як на сьогоднішній день так і в історичному розвитку.

Ключові слова: *факультет психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історія психології, психологія в Україні.*

Факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка є найавторитетнішим центром підготовки професійних психологів в Україні. Традиції психологічної освіти було закладено ще в XIX ст. Відтоді на факультеті зберігаються і примножуються традиції класичної академічної освіти в галузі психології, запроваджуються новітні технології підготовки фахівців у сфері психологічної науки і практики.

Психологія в Київському університеті є спадкоємницею тривалого шляху, пройденого в свідомості нашого народу. Відстоюючи свободу і гідність, він здійснював давню мету світової культури та кожної конкретної людини – "nosce te ipsum" ("пізнай самого себе"). Це вимагало основи, на якій людина змогла би усвідомити своє життєве призначення – вмістити в собі загальнонародне і вселюдське.

Психологія в Київському університеті XIX – поч. XX ст. випробувала різні методології, ідейні тенденції. Досвідна психологія О. Новицького, психологія абсолютного ідеалізму С. Гогоцького, теологічна психологія І. Сковорода, експериментальна поруч з неолейбніціанським філософським спрямуванням ("ідеал-реалізм") психологія Г. Челпанова, еволюційна, близька до природничо-наукової, позитивістська психологія І. Сікорського, психологія в рамках теологічної філософії В. Зеньківського – неповний діапазон пошуків, знахідок і сумнівів.

Розвиваючи найтонші метафізичні засади, психологія в Київському університеті, як зауважував фундатор історико-психологічної думки в Україні В.А. Роменець, разом з тим прокладала шлях досвідного, життєвого вивчення психіки, вторгалася у виховання, клінічну сферу, мистецтво та літературу, суспільне життя.

Психологія того часу бачила людину у всій розмаїтості її духовних пошуків без принизливого ставлення до тих або інших рівнів людського буття. Все було "верхнім" і все було "нижнім". Одне ставало іншим і все сполучалося у тому почутті, яке було названо генієм-поетом "повнотою існування". Це й визначало психологічні пошуки і підкреслювало характерну рису української психології – у повноцінності, різнобічності вияву прагнень людини, яка у самопізнанні створювала саму себе, дотримуючись екзистенціальних вимог: поєднання індивідуального – народного – вселюдського. Г. Сковорода проклав шлях, яким пішли викладачі психології Київського та інших університетів (П. Юркевич та ін.).

Повноту існування знайшли в людському серці – в його тілесному і потаємно-духовному розвитку.

Цю традицію розвивав Михайло Олександрович Максимович (1804–1873) – перший ректор Київського університету. Маючи енциклопедичну творчу спрямованість та обдарованість, М.О. Максимович був по суті одним із засновників етнічної психології. Його вступна лекція в Київському університеті ставила і вирішувала питання про "Значення і походження слова".

Вихідне поняття у дослідженнях Максимовича – "Життя", яке логічно об'єднує велику систему наук, створювану ним. Його не задовольняли окремо взяті чуттєві феномени, зовнішній бік явищ (емпатія), пошук відмінностей в окремих виявах природи, тобто однобічно аналітичний підхід. Його не задовольняли чисті абстракції розуму, що ведуть людину в безтілесний, суто мислений бік існування. Максимович прагне узгодити ці однобічні способи пізнання і здружити досвіди чуттєві з досвідами розуму в одне повне, живе і позитивне знання. Ці погляди були висловлені першим ректором університету в опублікованій напередодні переїзду до Києва статті "Лист про філософію", що була вміщена в № 12 журналу "Телескоп". Суперечності розвитку в яких існувала психологія в XIX ст., були відмічені в працях Максимовича під впливом натурфілософії та культурологічних спрямувань.

Психологія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка зароджувалась в душі класичного науково-дослідного закладу, яким університет був заснований в першій половині XIX ст. Першим факультетом у новоствореному університеті був філософський факультет з двома відділеннями. У проєкті Тимчасового Статуту Університету Св. Володимира від 25 грудня 1833 р. відзначалося, що філософський факультет складається з Першого (історико-філологічного) та Другого (фізико-математичного) відділень. До складу Першого Відділення входили кафедри філософії, грецької словесності, римської словесності, російської словесності, всезагальної та російської історії і статистики. Друге Відділення включало кафедри математики, географії, хімії, ботаніки, біології, фізики.

Першим викладачем психології в університеті Св. Володимира можна вважати проф. Ореста Марковича Новицького (1806–1884), який очолював кафедру логіки, психології та історії філософії та був деканом першого відділення філософського факультету з 1838 по 1850 рр. (з перервами). Йому належить і перший на

теренах України підручник з психології – "Керівництво до досвідної психології", який вийшов у 1840 р., через шість років після відкриття навчального закладу. В цьому виданні автор багато в чому коригує та виправляє відомий на той час підручник Фішера. Викладання основ психології в університеті розпочинається Новицьким саме за цим підручником.

Деяке оживлення філософії і психології було припинено в 1850 р., коли за імператорським указом припинилося викладання філософії, однак в університеті й далі читалися курси досвідної психології та логіки. Було вилучено з викладання філософії теорію пізнання, метафізику і моральну філософію; останню "з практичної марності її для молодих людей, ознайомлених з мораллю християнською". Залишалася для читання одна логіка і психологія, причому кафедри філософії були з'єднані з кафедрами богослов'я. Викладачі-богослови мали враховувати духовну цензуру. "Положен конецъ обольстительнымъ мудрствованіямъ новейшихъ философскихъ системъ" – підкреслював у своєму звіті міністр "народної освіти", академік Імперської академії наук і письменник П.О. Ширинський-Шихматов. Восени 1850 р. синод затвердив викладачем психології та логіки у Київському університеті професора богослов'я Івана Михайловича Сковцова (1795–1863) з наказом "суворо узгоджувати" свої думки з учінням православної церкви і з "вітчизняними законами та установленнями". Так почався період реакції в галузі університетської освіти, який негативно позначився на стані психологічної науки і викладання психології у вищій школі. Певне полегшення наступає з 1863 р., однак цьогорічна реформа університетів, за якою до викладання філософських дисциплін, у тому числі і психології, допускалися особи не лише з духовною а й зі світською освітою, не принесла відчутних зрушень в розвитку психологічної наукової думки.

Відтак, XIX ст. в історії викладання психології в університеті характеризується трьома основними періодами: періодом експериментального, дослідницького підходу до психології, що прагнуло до об'єктивного знання і спрямовувалося на пошук методів дослідження психічних процесів, та наступними періодами гуманітарно орієнтованої психології, що мала сильне ідеологічне зафарбування (спочатку релігійне, а потім філософське).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у викладанні психології в університеті відбувається нова хвиля повернення до засад емпіричної психології. Це нове спрямування психології в Київському університеті пов'язується насамперед з іменами Івана Олексійовича Сікорського (1842–1919), який майже 25 років очолював кафедру психіатрії та нервових хвороб та Георгія Івановича Челпанова (1862–1936). Про останнього можна сказати, що він мав цілу школу своїх послідовників у Києві та Москві. Багато з них стали відомими вченими-психологами та філософами. Мова йде про розробку досвідної психології, спочатку на філософській основі позитивізму, зокрема – під впливом Г. Спенсера, а далі – на ґрунті теорії взаємодії з широким виходом в експериментальні лабораторні дослідження. З Сікорського та Челпанова по суті починається той рівень психології в Київському університеті, який визначається як науковий. Психологія повністю увійшла в проблеми життя і прагнула їх вирішити. Разом з цим в їх творах вона піднімалася до статусу філософії та вирішувала питання сучасної метафізики.

Восени 1897 р. історико-філософський факультет Київського університету порушив клопотання про відкриття Психологічного семінарія. Ініціаторами його відкриття були Георгій Іванович Челпанов та Олексій Микитович Гіляров (1856–1938). 16 грудня 1897 р. було

отримано дозвіл на його відкриття при кафедрі філософії. Керівником семінарія став Г.І. Челпанов. Психологічний семінарій мав окреме приміщення, спеціальну бібліотеку, прилади для проведення психологічних дослідів. На засіданнях семінарія обговорювалися фундаментальні філософсько-психологічні проблеми, що охоплюють психологію, теорію пізнання, історію філософії. Організація Психологічного семінарія для студентів філософів стала першим кроком до вдосконалення філософсько-психологічної освіти та виконувала задачу підготовки фахівців в галузі психології. Окрім цього, Г.І. Челпанов обґрунтував необхідність викладання психології в середній школі. З цієї метою вчений підготував навчальний підручник із психології для гімназій.

Г.І. Челпанов вперше започаткував лабораторно-експериментальне психологічне дослідження, що відобразилось у створенні в 1898 році лабораторії експериментальної психології.

Серед півтори сотень учнів Челпанова були такі видатні вчені та мислителі, як Олексій Федорович Лосєв (1893–1988), Василь Васильович Зінківський (1881–1962), Густав Густавович Шпет (1879–1937), Павло Петрович Блонський (1884–1941), Олександр Мойсейович Щербина (1874–1934) та ін.

Певне значення для становлення психології в Київському університеті має діяльність професора О.М. Гілярова, який працює в університеті з 1888 р. Завдання філософії і психології він бачить насамперед у примиренні "двох вічно ворогуючих начал в нашому житті – істині розуму та істини серця". Їхній синтез він бачить в естетичному почутті. Психологія мислиться як мистецька дисципліна, в чому вбачається заперечення сциентистської тенденції в гуманітарних науках. Із початку 1920-х рр. Гіляров налагоджує зв'язки зі Всеукраїнською академією наук (ВУАН). 1922 р. він був обраний дійсним академіком ВУАН по кафедрі філософії права. У цьому ж році Гіляров виступив ініціатором створення при цій кафедрі "Семінару з суспільствознавства" з трьома відділеннями – загальної соціальної філософії, соціальної психології, соціальної педагогіки.

Із 1910 р. курс загальної психології в Київському університеті починає читати талановитий філософ, психолог В.В. Зеньківський. Особливістю його лекцій був тісний зв'язок психології з "історією педагогічних учень" та загальною релігійною спрямованістю. Але підхід до викладання психології залишався сциентичним, з опорою на емпіричні, позитивістські методи дослідження. З метою виховання у студентів інтересу до наукової роботи, повернення їхньої уваги до новітніх досліджень в психології, Зеньківський відновлює експериментальну лабораторію Челпанова, яка після перевodu останнього до Москви, занепадає. Із 1917 р. курс загальної психології був доповнений курсом експериментальної психології, з метою ширшого ознайомлення студентів з методами і результатами об'єктивного вивчення психічних процесів.

У психології Київського університету в XIX та протягом перших двох десятиліть XX ст. поступ визначається в рухові від постановки до вирішення проблем людського існування: природа психічного у відношенні до вихідних начал буття, формування людської особистості в онтогенезі та людській історії, психологічний детермінізм і само створення людини, етнопсихологія та історична психологія.

Перелом у суспільно-політичному житті, що настав в Україні у зв'язку з революцією 1917 р., став переломом і в долі психології в Київському університеті. Світову психологію охоплює потяг до поведінкознавства, об'єктивного вивчення психіки. У крайніх свої виявах ця

тенденція за кордоном привела до появи біхевіоризму, а у нас – рефлексології та реактології.

Представники рефлексології, виступаючи проти ідеалізму традиційної емпіричної психології, намагалися підмінити її фізіологією вищої нервової діяльності. Ця дисципліна набула значного поширення в Україні й була введена в навчальні плани всіх університетів як обов'язкова замість курсу психології. У Київському університеті її викладав К. Мокульський, який у своїх лекціях і доповідях намагався доводити неспроможність психології як науки і необхідність заміни її рефлексологією.

З 1919 р. на території радянської України починає діяти Народний комісаріат освіти, що відповідав за розвиток шкільної, середньої та вищої освіти. В університетах скасовувалися всі так звані "буржуазні пережитки", а самі вони втратили будь-яку автономію: було ліквідоване керівництво університетів (ректори, проректори), замість них вводилась посада комісара вузу, крім цього, відмінялись всі вчені ступені та звання.

З 1920 по 1933 рр. наступила тринадцятирічна перерва в історії існування Київського університету. У цей період не було ані назви "психологія", як не було й назви "університет". Була рефлексологія, був Інститут народної освіти в Києві (КІНО). Рефлексологи університету (К.С. Мокульський, А.В. Володимирський та ін.) були переконані, що виконують належну наукову і педагогічну роботу в ім'я побудови справедливого та щасливого суспільства. Наукове завдання насамперед полягало в тому, щоб звести всю складність людської поведінки до рефлексорних механізмів.

Замість кафедри психології в 1920-х роках існувала кафедра педології. Керував створеною у 1922 р. кафедрою педології Степан Андрійович Ананьїн (1873–1942). Співробітники кафедри досліджували питання психофізіології розвитку дитини, педологічні засади дошкільного виховання; приділяли увагу історії педагогіки. У 1930 р. кафедру було реорганізовано в філіал Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП). Але після постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. "Про педологічні перекручення в системі нашко-мпросів" педологія втратила легітимність і була викреслена з усіх навчальних планів підготовки радянських спеціалістів по роботі з дітьми.

З 1932 р. викладання психології зберігається тільки на факультетах, безпосередньо пов'язаних із підготовкою вчителів (філологічному та історико-філософському). На природничих факультетах психологія вилучається з навчальних програм, і це при тому, що для частини з них (фізичний, хімічний, математичний факультети) підготовка вчителів не виключається із завдань роботи [1].

Із початком військових дій влітку 1941 р. Київський університет було евакуйовано. Більшість студентів пішли на фронт, а значна частина викладачів, разом з колегами із Харківського державного університету, продовжили навчальний процес у рамках Об'єднаного українського державного університету в казахстанському місті Кзил-Орда.

Новий якісний виток у розвитку психології в Київському університеті починається з 1944–1945 навчального року, коли відроджується філософський факультет і у його складі кафедра психології, завідувачем якої стає, знакова фігура для університетської психологічної освіти, професор Олександр Миколайович Раєвський (1891–1971). У 1912 р. О.М. Раєвський вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет, який у 1917 р. закінчує з відзнакою та отримує золоту медаль за роботу на тему: "Проблема реальності у Декарта". Після закінчення навчання, залишається в

аспірантурі при університеті та, одночасно, працює асистентом і завідувачем психологічної лабораторії.

У 1921 р. О.М. Раєвський закінчив аспірантуру та був призначений доцентом по кафедрі психології, на той час Інституту Народної Освіти. У 1925 р. був призначений професором та завідувачем кафедри. У 1933 р., після чергової реорганізації вищого навчального закладу, тепер вже в Київський державний університет, Раєвський повторно був призначений професором та завідувачем кафедри психології. У 1939 р. Раєвському було присвоєно вчене звання професора.

Після звільнення міста Києва та з початком роботи Київського державного університету, яке відбулося 8 січня 1944 р., О. М. Раєвський знову був призначений професором та завідувачем кафедри психології. З організації філософського факультету Раєвський з 01.07.1944 р. по 01.04.1946 р. працює деканом відродженого факультету.

Під керівництвом завідувача кафедри психології професора О. М. Раєвського працювали викладачі Т.В. Косма, П.Г. Саприкін, Є.О. Мілерян, Т.Є. Галушко.

З метою підготовки фахівців для науково-дослідних установ, у 1947 р. в університеті відкрито психологічне відділення на філософському факультеті з п'ятирічним терміном навчання, а також відділення логіки і психології на філологічному факультеті – у зв'язку з введенням психології та логіки в 1946 р. в плани шкільного навчання, що потребувало підготовки відповідного кадрового забезпечення її викладання. До 1954 р. відділення логіки і психології підготувало близько 300 спеціалістів-психологів для потреб середньої школи (випускниками були Майя Василівна Вовчик-Блакитна, Йосип Тимофійович Романюк, Борис Федорович Баєв та інші), а потім було закрито в зв'язку з припиненням викладання психології в школі. Психологічне відділення на філософському факультеті проіснувало до 1956 р.

В лекціях із психології того часу знаходили широкі відображення результати тісної співпраці університетських педагогів і співробітників науково-дослідних установ, провідним серед яких став заснований у 1945 р. Інститут психології. Помітними явищами в пільному розвитку такої співпраці стала розробка методичного забезпечення для психологічної освіти студентів вищої школи, які здобували педагогічні спеціальності. Це насамперед підручники з психології для педагогічних вузів "Психологія" та "Вікова психологія" за редакцією директора Інституту психології Григорія Силиовича Костюка. Активними співавторами таких підручників були університетські викладачі Майя Алексєєва, Борис Баєв, Майя Вовчик-Блакитна, Людмила Марисова, Олександр Раєвський. На їх сторінках знайшли відбиток результати науково-методичного осмислення базової проблематики загальної, педагогічної та дитячої психології, результати власних досліджень авторів [1].

Однією з найвизначніших постатей в розвитку психологічної освіти в університеті був професор Володимир Андрійович Роменець (1926–1998) – видатний український учений, фундатор вітчизняної історико-психологічної науки, який відкрив перспективні шляхи розвитку психологічної науки. Автор близько 170 наукових праць, у тому числі 7 томів капітальних досліджень з історії всесвітньої психології від епохи стародавнього світу до наших часів.

У наукових розвідках В.А. Роменець, через особливості підходу до проблем, їх постановки та застосовану ним методологію, висвітлював універсальні тенденції становлення та розвитку психології. Коло наукових співрозмовників В.А. Роменця складали не лише філософські, літературні та наукові класики, що є природним,

враховуючи його історико-психологічні студії, але і його сучасники-психологи.

Дослідницькі установки, підходи та методи, застосовані В.А. Роменцем, ріднять його із його сучасниками – гуманістичними та екзистенційними психологами. Україні пощастило народити такого психолога, як Володимир Андрійович Роменець, а українським психологам – отримати стимул та шлях до розуміння ідей та процесів, що відбувалися і відбуваються у світовій психології. Роботи В.А. Роменця є дверима у світ Великої Психології.

У 1967 р. з відновленням психологічного відділення при тому ж філософському факультеті, розпочалася фахова підготовка психологів у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Відділення психології було відкрито за сприяння декана філософського факультету Володимира Іларіоновича Шинкарука. У 1969 р. за поданням декана філософського факультету Володимира Карловича Танчера доцента Марісову Людмилу Йосипівну було призначено заступником декана по відділу психології на громадських засадах зі зменшенням навчального навантаження на 100 годин.

На філософському факультеті відділення психології проіснувало до 1991 р., коли на базі відділень соціології та психології був створений окремий факультет соціології та психології, який очолив професор Володимир Ілліч Волович. В 2007 р. факультет соціології та психології був розділений на два факультети і по сьогодні в складі Київського національного університету імені Тараса Шевченка викладання психології ведеться силами науково-педагогічного складу факультету психології.

Починаючи з 1967 р. спочатку відділення, а потім і факультет психології ріс та розширювався. У 1967 р. кафедра психології стає кафедрою загальної та інженерної психології (її продовжує очолювати О.М. Раєвський до 1971 р.). Завідувачами кафедри також були – В.А. Роменець, Б.Ф. Баєв, Й.Т. Романюк, М.М. Обозов, Ю.Л. Трофімов, І.П. Манюха, Я.І. Український, І.В. Данилюк.

У 1971 р. відкривається кафедра соціальної та педагогічної психології під керівництвом Л.Й. Марісової. Із 1985 по 1990 рр. кафедрою завідував проф. О.В. Киричук. У свій час кафедру також очолювали М.Н. Корнев, І.В. Данилюк, О.І. Власова, В.О. Васютинський.

З 1973 р. починається підготовка студентів з медичної психології на базі кафедри соціальної та педагогічної психології, а у 1992 р. було створено кафедру психодіагностики та медичної психології, яку очолив проф. Л.Ф. Бурлачук.

З 1991 р. до складу факультету соціології та психології ввійшла кафедра педагогіки під керівництвом Анатолія Миколайовича Алексюка. З ініціативи кафедри педагогіки з 1995 р. на факультеті розпочалося навчання студентів за спеціальністю "Соціальна педагогіка".

1999 р. кафедру педагогіки було реорганізовано у кафедру педагогіки та соціальної роботи, яку очолив фахівець у галузі соціальної психології та психології особистості проф. В.П. Казміренко. Створення кафедри соціальної роботи обумовлено становленням соціальної роботи в Україні, що викликало необхідність підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі соціальної роботи. На цих підставах на факультеті соціології та психології у 1999 р. було відкрито відділення "соціальна робота" й здійснено перший набір студентів. У 2003 р. кафедра соціальної роботи стала окремою структурною одиницею факультету.

Керівники кафедри за час її існування: з 1999 по 2001 рр. очолював доктор психологічних наук, проф. В.П. Казміренко, з 2001 по 2015 рр. доктор психологічних наук, проф. Ю.М. Швалб. У 2015 р. кафедра соціальної роботи ініціювала відкриття магістерської

програми "Соціальна реабілітація" для підготовки фахівців в галузі надання соціально-психологічних видів реабілітаційних послуг внутрішньо переміщеним особам внаслідок військових дій на Сході України. У 2016 р. на факультеті відкрита кафедра соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, яку очолила доктор психологічних наук, проф. О.В. Чуйко.

На сьогодні факультет психології налічує сім кафедр: загальної психології (в.о. завідувача доц. Г.К. Юрчинська), соціальної психології (завідувач проф. А.Б. Коваленко), психодіагностики та клінічної психології (завідувач проф. Л.Ф. Бурлачук), психології розвитку (завідувач проф. О.І. Власова), соціальної роботи (в.о. завідувача доц. Л.П. Люта), педагогіки (завідувач проф. А.А. Марушкевич), соціальної реабілітації та соціальної педагогіки (завідувач проф. О.В. Чуйко).

Майже два століття психології в Київському університеті – шлях звивистий не тільки щодо її ідейного змісту, а й щодо самих її творців – учених-викладачів. Досліджувалась не просто психіка, а жива конкретна людина, яка має психіку, яка творить себе і навіть створює закони свого становлення. Енциклопедизм психології в Київському університеті свідчив про її зв'язок з практикою індивідуального і суспільного життя людини. Навіть перебуваючи в межах філософії психологія виходила до актуальних проблем виховання, пояснення поведінки людини в соціумі, аналізу звичаїв-ритуалів та моральних звичаїв, релігії народу. Психологія ніколи не розумілася як суто академічна дисципліна. В кращих або гірших умовах вона завжди відстоювала свою світоглядну широту і глибину, дошукувалась "серця" людини. Той широкий розмах викладання і наукового дослідження, характерний для неї сьогодні, має поєднуватися з великою традицією справжнього психологічного мислення, яка була властива діячам Київського університету з часу його заснування.

Куди б психологія не пішла вперед у своїх досягненнях, вона завжди має звертатись до своєї пам'яті – до тих корифеїв, які визначали її своєрідність – бути совістю людського буття, яка постає з людського вчинку і має послугувати йому. З такими намірами психологія в Київському університеті ввійшла в ХХІ ст. На неї чекають нові та відповідальні завдання: подолати в людині багатобічне і багаторовне рабство, сприяти її самопізнанню і самотворенню, оптимізації творчої діяльності, але в цьому титанізмі прагнень допомогти людині побачити своє справжнє місце у всесвіті, найбільше – відчувати, що одними і тими ж очима, якими вона дивиться на світ, останній дивиться на неї. Цей афоризм Сквороди вказує на екзистенціальну основу того спрямування психології в Київському університеті, української – в цілому, яке шукає в людині і сприяє досягненню нею "повноти людського існування" [4].

Факультет психології, спираючись на власні інтелектуальні традиції, долучається до світових тенденцій е психологічній науці та практиці. Не втрачають актуальності такі класичні дисципліни, як клінічна та консультативна психологія, психологія освіти та організаційна психологія. Втім, вони вимушені відповідати на нові виклики, обумовлені пришвидшенням технологічного та суспільного прогресу, через що питання методології психології отримують новий імпульс.

Важливим завданням вітчизняної науки, зокрема психології, є знайомство з доробком зарубіжних колег та співпраця з ними, чутливість до тенденцій розвитку сучасної психології. Відкритість до нового та відкидання будь-якого ізоляціонізму є невід'ємним елементом інтелектуальної традиції української філософії та психології. Г. Скворода зазнав впливу платонізму та

стоїцизму, а також, вірогідно, німецького пієтизму; О. Новицький та С. Гогоцький за своїми поглядами схилились до філософії Г. Лейбніца, німецької трансцендентальної та ідеалістичної філософії; Г. Челпанов був послідовником В. Вундта, засновника психології як академічної дисципліни в університеті Лейпцига. Навіть механіцизм українських радянських психологів значною мірою був суттєвим елементом тогочасних тенденцій у світовій психологічній науці. З іншого боку, В.А. Роменець у своїй творчості показував мужній приклад поступу вітчизняного науково-психологічного проєкту, що начебто парадоксальним (однак якраз закономірним) чином вимагав ґрунтовного знайомства зі світовим культурним надбаннями та тенденціями розвитку психології за кордоном. Факультет психології продовжує традиції співпраці з іноземними колегами, його відвідують лектори з Німеччини, США, Канади, Фінляндії, Австрії, Нідерландів, Польщі; співробітники, студенти та аспіранти відвідують університети-партнери за програмами стажування та обміну; факультет проводить конференції та круглі столи з колегами, що представляють інші країни. З метою поглиблення міжнародної співпраці, а також якості освітнього процесу, студенти університету мають змогу прослухати низку курсів іноземними, актуальними для відповідного курсу мовами.

Психологічна освіта України разом з іншими освітніми напрямками проходить сьогодні складний період трансформації на тлі поєднання національних наукових та освітніх традицій з європейськими стандартами підготовки фахових психологів. Така діяльність спирається на визначення глибинних філософсько-методологічних основ психологічної освіти, її місці в сучасному світі.

Європейський досвід організації психологічної освіти та стандартів сучасної підготовки психологів у європейських країнах спонукає нас до визначення проблем та позицій, пов'язаних із модернізацією психологічної освіти в Україні. Серед них найважливішими нам видаються:

- узгодження європейських і національних традицій фахової підготовки психологів задля підвищення якості психологічної освіти;
- створення лабораторій при кафедрах, що перетворює їх на осередки науки і досліджень задля формування дослідницьких компетенцій студентів;
- комплексна підготовка студентів за системою "Основний диплом – Сертифікатні програми", з метою забезпечення можливості опанування студентами додаткових компетентностей та отримання додаткових освітніх сертифікатів у період навчання в університеті;
- активне залучення вітчизняних фахівців до міжнародної професійно-психологічної спільноти через приєднання (вступ) до європейських професійних асоціацій, публікування результатів власних досліджень у закордонних наукових виданнях та академічну і професійну мобільність.

Відштовхуючись від цих завдань, психологи факультету поглиблюють професійні контакти та тісну співпрацю з колегами, що представляють інші наукових дисци-

плін: біологами та медиками, філософами та соціологами, істориками та політологами, лінгвістами тощо. Біологічні дослідження будови та функціонування нервової системи, вимагають від психології постійної активності у засвоєнні та перегляді власних фундаментальних положень. Новітні тенденції в еволюційній та когнітивній психології також тримають науку в стані постійної творчої напруги. Тісна співпраця, спільні конференції з представниками біологічного та інших факультетів є необхідною умовою як для наукового поступу, так і для підготовки майбутніх психологів, які стикаються з необхідністю розуміти спосіб мислення колег з інших дисциплін, тенденції розвитку інших наук, а також сучасних трансформацій наукової картини світу загалом.

Засвоєння та використання нових даних суміжних наукових дисциплін актуалізує потребу в урівноваженні цього динамічного природничо-наукового поступу якісною гуманітарною рефлексією, запобіганні однобічному механістичному редукціонізму. Вітчизняна психологічна традиція допомагає, віддаючи належне вивченню мозку, зацентрувати також увагу на тому, що за словами британського генетика М. Рідлі відбувається "між мізками" – на питаннях суспільства та культури. В цьому світлі слова Тараса Шевченка "І чужому научайтесь, і свого не цурайтесь" перетворюються на слушну методологічну настанову.

Виклики спіткають також і практичну психологію. Кількість завдань, що стоїть перед психологами, зростає – зокрема, клініцисти мають не лише здійснювати діагностику та терапевтичні інтервенції, але й проводити профілактичні заходи, виступати експертами в сфері психічного здоров'я суспільства. Психологи, що обирають для себе галузь освіти, стикаються зі швидкими трансформаціями в цій сфері – поява великої кількості джерел та курсів у мережі Інтернет трансформуює існуючі підходи до навчання, вимагає формування в учнів та студентів нових навичок. Іншою сферою застосування психології є захист громадян, нації та й людства загалом від викликів інформаційної агресії, тероризму, кіберзлочинності, екологічних проблем тощо. Розуміння психологічних механізмів формування та зміни соціальних уподобань та установок, динаміки масової поведінки є незамінним для забезпечення миру і злагоди у суспільстві.

Новітні досягнення психології, а також виклики, з якою вона стикається, забезпечують їй перспективи майбутнього поступу.

Список використаних джерел

1. Власова О.І. Методика викладання психології: підручник / О.І. Власова. – К.: Геопринт, 2011. – 340 с.
2. Київський університет імені Тараса Шевченка: сторінки історії і сьогодення / за заг. ред. В.В. Скопенка. – К.: ВПЦ "Київ. ун-т", 1994. – 285 с.
3. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В. Різун, М.С. Тимошик, А.Є. Конверський та ін. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с.
4. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX ст.: навч. посібник. – К.: Либідь, 2007. – 832 с.

Надійшла до редколегії 03.03.17

И. Данилюк, д-р психол. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

I PEDE FAUSTO – ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГИИ!

В статье представлена история развития, достижений и основных наработок факультета психологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Представлены основные исторические истоки, названы главные выдающиеся деятели и выдающиеся профессора факультета истории и современности. Представлены основные направления работы и стратегическое направление факультета в ближайшем будущем. Представлены основные достижения и успехи факультета как на сегодняшний день так и в историческом развитии.

Ключевые слова: факультет психологии, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, история психологии, психология в Украине.

I. Danyluk, Dr.Sc., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

I PEDE FAUSTO – PSYCHOLOGY FACULTY!

The article presents the history of the development, achievements and key developments of psychology department in National Taras Shevchenko University of Kyiv. The article describes important features of the faculty development and development of psychology in Ukraine in general. The article presents famous personalities that worked and had good scientific achievements at the faculty itself. It also covers the perspectives of psychology in Ukraine as well. It presents main manuscripts and published works of the faculty. What is more important, the article describes current ways of functioning and further strategic planning of the faculty. It describes how the faculty is going to achieve more and in what direction it will keep developing. It also should be noted that the faculty itself has significantly grown throughout its history and now became rather independent structure of the university,

Keywords: Department of Psychology, National Taras Shevchenko University of Kyiv, history of psychology, psychology in Ukraine

УДК: 159.9.01

Т. Кириленко, канд. психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕМОЦІЙНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ: ВЕКТОРИ ВИВЧЕННЯ

Виокремлено п'ять векторних напрямів вивчення емоційної сфери особистості: самотворення емоцій та почуттів, рівневість емоційних переживань, емоційна готовність до змін, емоційне самопізнання, духовні переживання. Представлена трьохкомпонентна (горизонтальна, вертикальна, наскрізна) модель вивчення емоцій та почуттів особистості.

Ключові слова: емоційна сфера, самотворення, емоційні переживання, емоційна готовність, емоційне самопізнання, духовні переживання.

Сьогодення соціального і політичного життя українського суспільства висвітлює ряд психологічних проблем, серед яких вагомими виступають розвиток, становлення та регуляція емоцій та почуттів особистості, що впливають на її власне становлення, визначаючи її цінність у суспільстві і для нього.

За класичними уявленнями, емоційна сфера психіки особистості менш вивчена, порівняно з пізнавальною, оскільки важче піддається емпіричному дослідженню, бо пов'язана з глибинними, інтимними аспектами життя людини як яскравої індивідуальності. Без цілісного уявлення змісту, функціонального призначення емоцій та почуттів, основних напрямів вивчення, способів дослідження втрачається можливість розібратися в практиці побудови благополуччя особистості, спрямованості її особистісного зростання для організації системи психологічної допомоги, що важливо як в долі кожної людини, так і в різноманітних групових спільнотах.

На це вказується в класичних працях як з історії психології (В. Джеймс, В. Вундт, Р. Лазарус та ін.) так і в сучасних дослідженнях (С. Гроф, Ф. Лерш, А. Ленгле, В. Франкл, Т. Титаренко, Т. Кириленко, Е. Носенко, М. Боришевський, М. Аргайл, Р. Емонс).

Мета статті – виявити та систематизувати вектори емоційної сфери психіки особистості та представити модель її вивчення.

Виходячи із аналізу емоційних явищ як таких, що дані людині у специфіці переживання ставлення до об'єктивного світу, інших людей, себе (В. Вундт, С. Рубінштейн, К. Ізард), функціональності, регулювання внутрішнього стану (П. Фрес, Г. Сельє, В. Вілюнас, Фредріксон, К. Ріфф, І. Аршава) специфіці прояву рис особистості (О. Санікова, Е. Носенко, М. Боришевський, А. Бандура, Фолькман, Ф. Скінер, Саловей, Мейер), виокремлено вектори емоційних явищ, які, на наш погляд, заслуговують на увагу.

1. Застосування вчинково-орієнтованого підходу до вивчення емоційної сфери особистості. Емоції та почуття особистості можуть розглядатися з точки зору їх самотворення, самопородження в процесі здійснення вчинку, що має два контури – внутрішній та зовнішній. Внутрішній контур самотворення емоційних явищ пов'язується з відкриттям особистістю через емоції себе власної, через відображення своєї значущості для себе

і представлення її в арсеналі якісних і кількісних емоційних характеристик, предметних почуттях (злий, чужий, радісний, тощо).

У зовнішньому контурі самотворення емоцій та почуттів відбувається вчинкові освоєння особистісних світів через прояв естетичних, моральних, світоглядних почуттів – краси, добра, любові як представленості вчинкових феноменів в емоційній сфері, які народжують нові почуття. При цьому наголошується, що співвідношення між емоціями і почуттями носить діалектичний характер: почуття для свого вияву потребують емоцій, проте це не означає їх простого накопичення. Це фаза виникнення і визрівання почуттів, момент їхнього перебігу, бо емоції можуть вплинути на їх зміну. Почуття – це фаза розкриття, демонстрації емоцій.

Компоненти вчинку співвідносяться з проявами емоційної сфери. Ситуативний компонент можна співвіднести з емоційними реакціями задоволення – незадоволення. У внутрішній суперечливості мотиваційного компоненту вчинку розкриваються моральні почуття сорому, провини. В логічному породженні вчинкових компонентів дії і післядії відбувається перехід моральних почуттів у світоглядні (трагічного, іронії) та духовні (надії, віри, любові).

Проблема самотворення емоцій та почуттів представлена на сьогодні в гуманістичній психології (К. Роджерс, Ф. Лерш, В. Франкл), яка надаючи важливого значення емоційним переживанням у душевному житті людини, означила й можливість творення особистістю нових емоційних переживань, зміни їх, а через них і в них – самої особистості.

Подальше вивчення передбачає пошук дослідження вчинкових феноменів, пов'язаних з емоційними аспектами благодаріння, спокути, покаяння, прощення, мудрості, чужості, що знаходить свій вияв у сучасних дослідженнях позитивної психології (Е. Носик, Фредріксон, Петерсон, Селігман).

2. Наступний вимір вивчення емоційної сфери особистості – це рівень аналізу емоційних переживань. В аналізі емоційних переживань ми вважаємо суттєвим є виокремлення двох рівнів: наявного (констатуючого) та глибинного (розвивального).

В якості категорії психології, як зазначається в психологічному словнику, переживання фіксує

афективно-спонукальний аспект психічної реальності як її значимість. Та розглядається як наявність прагнень, бажань, хотінь, які сприяють усвідомленню особистістю власного ставлення до подій її життя.

До того ж, переживання у психології розглядається у двох ракурсах:

- як моментальний зріз, знімок, зіставлення до дійсності, де домінує пізнавальний аспект;
- як діяльність щодо зміни цього ставлення, творення нового ставлення, де домінує особистісний аспект (С. Рубінштейн, В. Василюк).

Отже, переживання в емоціях може розглядатись як статичний момент процесу суб'єктивації (усвідомлення) об'єктивної реальності, її зріз і як продукт цього процесу. Ми виокремлюємо ще один аспект у переживанні, оскільки недостатньо підкреслювати в ньому лише констатуючий момент усвідомлення психічної реальності – сам процес, зріз і результат, залишаючи без уваги розвивальний момент, динамічний момент змін у психічній реальності. Наприклад злість у своєму вияві може перейти в прощення. Це є аспект переживання переживань як іншорівневий процес, в якому відбувається зміна суб'єктивації об'єктивної реальності, приходять об'єктивація суб'єктивності, відкриття нових емоцій і відчуттів, як переосмислення попередніх.

3. В емоціях пізнається через переживання значущість (їх недоліки чи переваги) явищ навколишнього світу та свого власного. Будь-які зміни, що відбуваються в змісті свідомості впливають на емоційні переживання, змінюючи їх модальність, змістовну наповненість та інтенсивність, глибину як і навпаки: зміни в емоційних переживаннях впливають на зміст свідомості. Тобто, в емоційних переживаннях як формі відображення розкривається феноменологічний рівень емоцій. Це форма виявлення ставлення до об'єкта, ситуації, іншої людини, самої себе як до цінності; це форма даності нам нашого ставлення до того, що нас оточує, факт нашого внутрішнього досвіду.

Тобто, в емоційних переживаннях завжди наявна констатація означеності ставлення, проте, в цих переживаннях вже потенційно існує і активний аспект. Наприклад, як констатуючий рівень у своєму вияві передбачає зміну цієї емоції, перетворення в ярість, гнів, чи образ, огиду, прощення, що змінює на глибинному рівні прояв ставлення до того чи іншого об'єкту, і що зумовлює спрямовану роботу по перетворенню модальності, змісту чи інтенсивності емоційних переживань, тобто переживання переживань, особливості їх розвитку, зміни. Саме такий рівень переживань, особливості їх трансформації від певної означеності констатуючого рівня і переходу до глибинного, перетворювального, розвиваючого є важливішим в аналізі особистісних змін (П. Лушин, П. Емонс).

3. Наступний векторний вимір емоційних явищ ми пов'язуємо з вивченням стану емоційної готовності до змін, як готовності до переживання різних емоцій та почуттів як за знаком, так і за модальністю. Мова йде про виникнення психічного стану емоційної готовності до самотворення, актуалізації емоційного потенціалу особистості, як арсеналу модальностей, діапазонів інтенсивності, тривалості, глибини емоційних переживань, які можуть бути явлені собі і світу.

Це "найглибинніший момент" психічного, не просто сполучна ланка між психічним процесом і психічною властивістю особистості, як це розглядається в класичному розумінні психічного стану (Е. Ільїн, Ю. Сосновікова, Бодров, Е. Носенко).

Це відображення динаміки ставлення особистості до власних психічних явищ як закріплення цілісності, ста-

лості й водночас змін у психічному відображенні зв'язків особистості зі світом, це "стан душі", різноманітні її відгуки на свої власні відчуття, уявлення, емоції, почуття (Кириленко, 2005). Стан емоційної готовності особистості до само творення емоційних переживань, до змін розглядається з акцентом на глибинний пласт протиріч між мірою готовності особистості до психічних новоутворень, як критерію розвитку особистісних змін і рівнем вияву емоційного потенціалу особистості, як можливості їх (новоутворення) пережити. Це той глибинний пласт, який репрезентує співвідношення стану і переживання. Емоційний потенціал може визначати і міру готовності до психічних новоутворень. Суперечність між ними слугує підґрунтям для виникнення взаємопов'язаних типів станів в переживань, що ініціюють психічні новоутворення та само зміну в переживаннях.

Вияв цих типів може бути наступним. Відчуваючи необхідність психічних новоутворень, особистість, ще є не в змозі відшукати, пережити необхідну модальність, її інтенсивність чи глибину. Натомість інша, відчуваючи неабиякий простір відкриття в собі різноманітних емоційних модальностей, не в змозі віднайти той єдиний психічний стан, який дасть їй, як особистості, нове давно очікуване вирішення суперечностей, який об'єднає в собі і готовність до новоутворень і потенціал переживання. Такий емоційний стан ми називаємо – стан емоційної готовності особистості до змін.

Якщо перших два можливих типи – то прояви дисгармонії, пов'язані з психотравмуючими ситуаціями, життєвими кризами, то третій – це віднайдення гармонії, емоційне благополуччя. Таке бачення ми знаходимо в позитивній психології, як напрямку пошуку щастя, задоволеності життям, мудрості (Е. Носенко).

4. Одним із актуальних вимірів у вивченні емоційної сфери виступає емоційне самопізнання, його зв'язок з емоційною саморегуляцією. Таємниця особистості, її виключності нікому не зрозуміла до кінця, зазначає М. Бердяєв, це та форма активності людини, яка спрямована у внутрішній світ, до власного "Я" і постає як самопізнання. Це процес динамічний, що практично ніколи не завершується, оскільки будь-яке знання про себе власного змінює суб'єкта вже фактом свого отримання, бо навіть дізнавшись щось про себе людина стає вже іншою. Аналіз емоційної сфери підтвердження тому, оскільки це (самопізнання) особливо характерно для емоцій, де присутні аспекти рефлексії. Різноманітні динамічні аспекти рефлексії, Я-концепції вимагають емоцій та почуттів особистості (О. Гуменюк, Д. Леонтьєв, Р. Бернс, В. Джеймс, І. Чеснокова, К. Роджерс).

В сучасних зарубіжних дослідженнях (В. Насбі, Б. Шкенко), серед різних типів самопізнання виділяють "приватне самопізнання", яке полягає у знанні про приховані аспекти самості "self", що їх може спостерігати лише сам суб'єкт – свої справжні емоції, почуття, бажання тощо. "Соціальне самопізнання" як забезпечення відображення відкритих для всіх аспектів "самості" – дозволяє спостерігати власну поведінку в станах тривоги, радості, горя.

З нашої точки зору, такі типи самопізнання вписуються в поняття емоційного самопізнання, пізнання власних емоцій та почуттів, які розкривають більш повно особистість їй самій, для неї з метою її само зміни. Виходячи з назви – емоційне самопізнання, ще й пізнання значущого для особистості у формі переживань на основі глибинних потреб і прагнень. Таке самопізнання зачіпає образ самої особистості, що може подібатись чи не подобатись, викликаючи задоволеність, чи навпаки страх, біль і треба підключати волю – процес саморегуляції для зміни образу, який не влаштовує,

щоб рухатись у напрямі зростання далі. Тобто, емоційне самопізнання пов'язується з актуалізацією резервів у напрямі самопізнання особистості.

При розгляді змісту емоційного самопізнання як розкриття переживань, емоцій і почуттів особистості, знаходить свій вияв і емоційний потенціал особистості, її емоційний досвід, а також емоційний інтелект і її емоційна компетентність, які потребують більш досконалого, більш поглибленого вивчення.

Якщо в емоційному потенціалі особистості наголошується на арсеналі модальностей, діапазоні інтенсивності, тривалості глибини емоційних переживань, то в емоційному досвіді мають розкриватися відмінності в переживанні особистістю емоцій, почуттів та емоційних станів, що відрізняються полюсними параметрами: позитивність-негативність проявів, збудження чи його відсутність. А в емоційному інтелекті та емоційній компетентності відкриваються особливості емоційного розвитку. Як зазначав С. Рубінштейн – самопізнання, це перш за все, чуттєве пізнання, а отже вміння розпізнавати свої власні емоції та на їх основі емоції інших може виступати базисом розвитку особистості, її гармонійного становлення. Саме такий аспект емоційної сфери підкреслюють сучасні зарубіжні і вітчизняні вчені Д. Гоулман, К. Сарні, Е. Носенко, Ф. Люсін, М. Манойкова. Необхідними для теорії і практики стають дослідження коефіцієнта емоційності (Рувен, Берінгсон); емоційної орієнтації в світі (К. Обуховський), усвідомленої емоційності, яку можна виокремити з сучасного конструкту. "Mindfulness" – усвідомлена присутність (Д. Леонтьєв, А. Аверіна, Ф. Хопер), які зазначають в якості її ефекту – розуміння емоцій.

Свідомо рефлексія особистості, пошук власних ресурсів в процесі емоційного самопізнання роблять його важливішим сьогодні ніж будь-коли.

5. Важливим напрямом вивчення емоційної сфери виступають її прояви в духовному вимірі особистості. Сучасна психологічна наука переглядаючи пріоритети в системі психологічних знань, віддає належне питанням духовності. Духовність несе в собі єдність суб'єктивного та об'єктивного, спрямовує життя людини на шляху довіри, надії, добра, творчості. Людина відкриває себе для себе через трансформацію почуттів. Здійснюється емоційний обмін, обмін емоцій та почуттів: любові, ненависті, горя, радості. Здійснилось добро чи зло, потворність чи краса. З цим пов'язаний пошук людиною гармонії, пошук себе для відповіді на вічне питання: "Для чого я в цьому світі?", "Яка моя задача?"

Ми виділяємо принципи втрати та пошуку гармонії через аналіз емоційних переживань (Кириленко 2000, 2004). Переживання втрати та пошуку гармонії – це вияв цілої гами емоцій і почуттів у їхній єдності взаємо впливі, це шлях звільнення та розкриття емоцій та почуттів, розширення емоційного потенціалу особистості.

Втрата і пошук гармонії в емоційних переживаннях особистості здійснюється через такі діади:

- привласнення переживань, як "не рух", як обмеження в переживаннях, закритості, наприклад надання переваги печалі, суму та протилежний полюс – свобода, особистість вільна у виборі переживань, їх привласненні.

- збіднення, згасання переживань, як зниження їхньої інтенсивності, це не лише створення емоційної порожнечі, а і віддача вивільнення переживань і наповнення іншими.

- несвоєчасність переживань, неочікуваність, неготовність та поза часовість емоційних переживань, їхньої заміни, бо ніколи не буває пізно розширяти емоційний арсенал, звільнитись від привласнення емоцій, не буває пізно любити, каятись, прощати.

Аналізуючи змістове наповнення емоційних переживань особистості з опорою на названі діади, втрати і пошуку гармонії переживань, розпредмечується переживання духовного зростання особистості, її духовних почуттів, духовних станів, духовних властивостей, як вершина духовних переживань, як сходження до сутності власного "Я" як "Я" духовного з прагненням пошуку сенсу життя, духовної висоти, як це розглядає "вершинна психологія".

В духовних переживаннях проявляються специфічні моральні почуття чуйності, милосердя, спокути, прощення, які мають розглядатися як специфічні психологічні конструкти, що мають витоки в емоційній сфері психіки, як регулюючій сфері життя особистості.

Виокремлені і представлені нами вектори можуть бути упорядковані в певну рівневу систему: горизонтальний, вертикальний та наскрізний рівень векторів вивчення емоційної сфери особистості.

Горизонтальний вектор вивчення емоційної сфери для аналізу особистості починається з виокремлення емоційних переживань як феноменологічного вияву емоцій і продовжується формуванням на їх основі емоційного стану як емоційної готовності особистості до змін, тобто їх (переживань) регулятивною представленистю в психіці, як прояву емоційних властивостей.

Вертикальний вектор вивчення емоційної сфери особистості, як більш глибинний, представлений самопізнанням особистості з опорою на емоції та почуття, тобто емоційним самопізнанням та духовними переживаннями як прояву емоційного зростання особистості.

Третій вектор є наскрізним у вивченні емоційної сфери психіки і пов'язується з феноменом самотворення емоцій і почуттів як вияву вчинку особистості. Тобто, саме цей вектор є основою на якій базуються і горизонтальний і вертикальний вектори вивчення, підкреслюючи самоактивність особистості емоційної сфери психіки, замикаючи контур її емоційно-чуттєвих виявів.

Кожен із векторів – це можлива площина теоретичного і емпіричного дослідження емоційної сфери. Таким чином, змістове наповнення названих векторів може бути втілене в трьох площинну модель вивчення емоційної сфери (рис. 1).

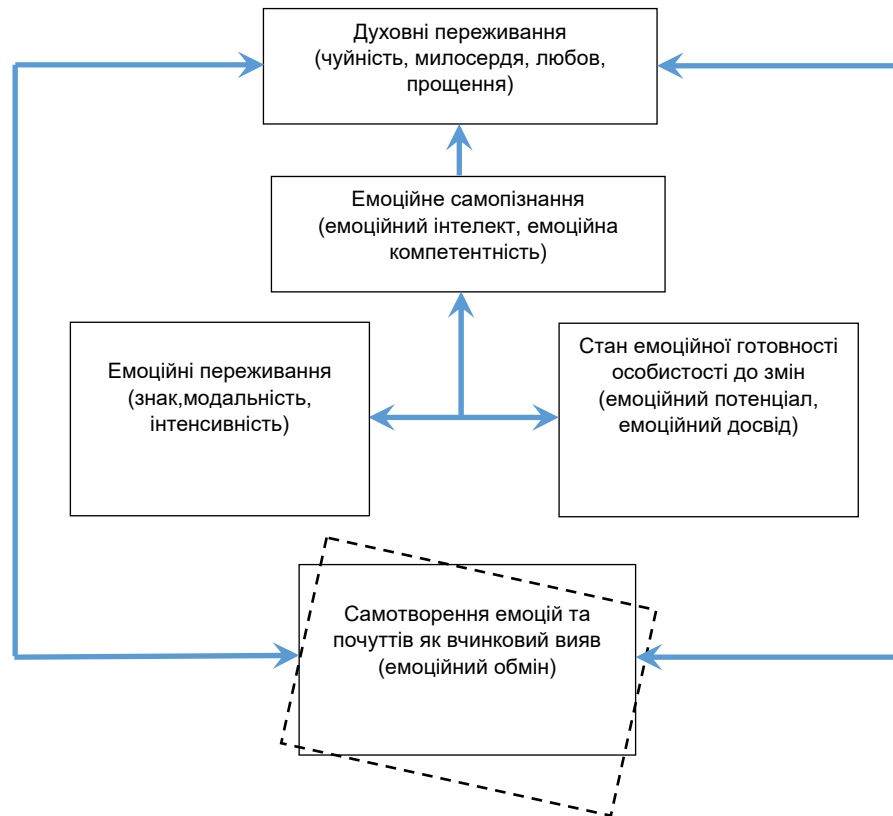

Рис. 1. Триплощинна модель вивчення емоційної сфери особистості

Кожна виокремлена площина представлена конкретними напрямками у вивченні емоційної сфери.

Площина емоційних переживань розглядається опираючись на характеристики емоцій і почуттів особистості, як якісні, так і кількісні, особливості їх вимірів та проявів.

В площині стану емоційної готовності особистості до змін важливе місце посідають аналіз емоційного потенціалу особистості та її емоційного досвіду, що логічно передбачає перехід до площини іншого рівня, інше векторного спрямування, а саме вертикального.

Даний рівень представлений площиною емоційного самопізнання, де актуальними напрямами вивчення виступають емоційний інтелект та емоційна компетентність особистості, що пов'язано з її само ставленням, само прийняттям, самореалізацією.

Ще однією площиною вертикального вектору у вивченні емоційної сфери виступає площина духовних переживань з аналізом особливостей прояву і формування милосердя, емоційної теплоти, чуйності, краси, любові, жертвовності, честі, гідності, високих моральних почуттів, духовного піднесення, на протипагу духовному вигоранню.

Наскрізною, базисною і водночас вершинною площиною вивчення емоційної сфери особистості є площина само творення емоцій і почуттів як вчинкового вияву, площина в якій відбувається емоційний обмін і де формується відповідальність як за свій власний емоційний світ, за ті емоції та почуття, які особистість продукує, які може стримувати і які розкривати, так і за здійснення емоційного впливу на інших.

Представлене упорядкування векторів і трьох площинна модель вивчення проблем емоційної сфери

особистості в перспективі може бути більш деталізована з метою поглиблення як теоретичних пошуків так і напрямів емпіричних досліджень в різних галузях психології, з використанням широкого арсеналу психологічного інструментарію.

Висновки.

1. Виокремлено п'ять векторів у вивченні емоційної сфери психіки особистості: само творення емоцій та почуттів як вчинкові-орієнтований підхід, рівне вість емоційних переживань, емоційна готовність до змін, емоційне самопізнання, духовні переживання.

2. Здійснено упорядкування виокремлених векторів як рівнів вивчення емоційної сфери:

- Горизонтальний – включає емоційні переживання і емоційну готовність до змін.
- Вертикальний – емоційне самопізнання і духовні переживання.
- Наскрізний – самотворення емоцій та почуттів.

3. На основі упорядкування виявлених векторів представлено трьох площинну модель вивчення емоційної сфери особистості, в якій кожна площина має своє змістовне наповнення психологічними конструктами аналізу емоцій та почуттів.

Список використаних джерел

1. Боришевський М.І. Дорого к себе: від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М.І. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
2. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: навчальний посібник / Т.С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
3. Носенко Е.Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості : підручник / Е.Л. Носенко, І.В. Аршава. – Д. : Видавництво ДНУ, 2010. – 264 с.

Надійшла до редколегії 02.03.17

Т. Кириленко, канд. психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ СФЕРА ЛИЧНОСТИ: ВЕКТОРЫ ИЗУЧЕНИЯ

Выделено пять векторных направлений изучения эмоциональной сферы личности: самосотворение эмоций и чувств, уровень эмоциональных переживаний, эмоциональная готовность к изменениям, эмоциональное самопознание, духовные переживания. Представлена трехкомпонентная (горизонтальная, вертикальная, сквозная) модель изучения эмоций и чувств личности.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, самосотворение, эмоциональные переживания, эмоциональная готовность, эмоциональное самопознание, духовные переживания.

T. Kirilenko, PhD, Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EMOTIONAL SPHERE OF PERSONALITY: VECTORS OF STUDYING

Five vector directions of studying the emotional sphere of personality are singled out: self-creation of emotions and feelings, levels of emotional experience, emotional readiness for changes, emotional self-knowledge, spiritual experience. A three-component (horizontal, vertical, through) model of studying emotions and feelings of personality is presented.

According to classical ideas, emotional sphere of personality is less studied in comparison with cognitive as it is difficult to empirical research and linked to the deep intimate aspects of human life as a bright personality. Without a holistic view of content and functionality of emotions and feelings, their main areas of study, methods, we lose an opportunity to understand the practice of building well-being of the individual, the direction of personal growth for the organization of psychological support, which is important for each person separately and for variety of group communities.

The objective of this article is to identify and organize vectors in studying process of emotional sphere of personality and to present a model for its studying.

Keywords: emotional sphere, self-creation, emotional experience, emotional readiness, emotional self-knowledge, spiritual experience.

УДК: 159.9.316.6

А. Коваленко, д-р психол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Представлено аналіз сучасного стану розвитку вітчизняної соціальної психології. На підставі порівняння стану розвитку соціальної психології в Росії та в Україні виокремлено головні напрямки, відмінності у тематиці досліджень та окреслено перспективи їх розвитку. Подано головні напрями соціально-психологічних досліджень на кафедрі соціальної психології.

Ключові слова: соціальна психологія, предмет, напрями досліджень, перспективи досліджень.

Актуальність. Як відомо, людина є соціальною істотою. З самого початку соціальність немовляти означає не тільки те, що при народженні дитина потрапляє у світ людей, а й те, що вона не може задовольняти свої потреби іншим шляхом, крім соціального. Розширюючи з розвитком коло спілкування та участь у різних соціальних групах, починаючи з сім'ї і закінчуючи етнічною групою, особистість набуває соціального досвіду, накопичує знання, стає носієм певної культури. Не можна переоцінити той вплив, який мають на особистість різноманітні групи, оскільки уявити життя людини поза соціумом неможливо. Сучасні засоби зв'язку дають змогу розширити та прискорити спілкування між людьми, збагачуючи їх різноманітним досвідом та, разом з тим, створюючи все нові і нові проблеми (зокрема, інтернет-залежність). Весь цей ланцюг міркувань доводить значення соціального оточення та взаємодії з ним для кожної конкретної особистості. Тому порівняно молода галузь психологічної науки – соціальна психологія – не втрачає своєї актуальності та значущості для розуміння тих процесів, які відбуваються в суспільстві, та їх впливу на розвиток, самопочуття та благополуччя особистості.

Метою статті є порівняльний аналіз сучасного стану, тематики та окреслених перспектив розвитку соціально-психологічних досліджень в Україні та Росії.

З часу дискусії 1960-х років соціальна психологія почала свій стрімкий розвиток у СРСР і в Україні. У ході цієї дискусії обговорювалися два питання: 1) доцільність та необхідність існування соціальної психології як окремої самостійної дисципліни і 2) предмет та межі соціальної психології. У ході дискусії було прийнято

положення про те, що на відміну від загальної психології, соціальна психологія повинна займатися проблемою особистості в групі.

Соціальна психологія переживає етап інтенсивного розвитку, який стимулюється, з одного боку, тим, що вона за своєю суттю є наукою, що стоїть дуже близько до гострих соціальних і політичних проблем, а тому принципово можливе використання її результатів різними суспільними силами. З іншого боку, в історії існування радянської соціальної психології як самостійної науки була досить тривала перерва, і новий етап бурхливого поживлення соціально-психологічних досліджень почався лише в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Разом з тим, соціальна психологія на Заході має дуже солідну історію, яка також переконливо підтверджує її цінність та можливість на підставі результатів емпіричних досліджень не тільки спростовувати певні соціальні очікування та стереотипи, а також пояснювати процеси та результати соціального співжиття людей.

Незважаючи на те, що дискусія про предмет соціальної психології ведеться донині [3], потреби практики суспільного розвитку диктують необхідність дослідження різноманітних пограничних проблем, і напевно чи можна чекати остаточного вирішення питання про предмет соціальної психології для їх вирішення. Запити на соціально-психологічні дослідження в умовах сучасного етапу розвитку суспільства надходять буквально з усіх сфер суспільного життя, особливо у зв'язку з тим, що в кожній з них сьогодні відбуваються радикальні зміни. Такі запити слідують з області промислового виробництва, різних сфер виховання, системи масової інформації, демогра-

фічної політики, боротьби з антигромадською поведінкою, спорту, сфери обслуговування тощо. Можна стверджувати, що практичні запити випереджають розвиток теоретичного знання в соціальній психології.

Якщо говорити про власне соціально-психологічні дослідження, то порівняно з 1970-ми рр., коли розвиток соціальної психології лише набирив оберти, і популярними були дослідження, пов'язані з вищим рівнем розвитку групи – колективом, а особливо увага приділялась проблематиці соціально-психологічного клімату.

З того часу соціальна психологія пережила своє становлення та розвиток у рамках психологічної науки та зайняла в ній свою важливу нішу. За ці роки вирішувалися інші проблеми: затвердившись як самостійна дисципліна, соціальна психологія дала самостійне життя групі – колективом, а традиційно належали до її тематики. Зокрема, окремими дисциплінами, які затверджені як окремі спеціальності Вищою атестаційною комісією, стали політична психологія та організаційна психологія, економічна психологія.

Виокремлення окремих дисциплін з тематики соціальної психології має свою специфіку:

1) досліджувані теми та їх аспекти відповідають нагальним проблемам, що виникають у суспільстві загалом та в окремих соціальних групах;

2) відбувається прискорення та поглиблення проблематики нових галузей, що дає змогу дослідникам заглибитися у вивчення тем та аспектів, які тривалий час залишалися поза увагою;

3) знання, одержані у рамках новостворених галузей, збагачують предмет соціальної психології.

Разом з тим, незважаючи на значний позитив, створення нових галузей має і свої недоліки, а також створює певні проблеми, з якими ми стикаємось останнім часом.

Зокрема, організаційну психологію визначають як самостійну галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні закономірності діяльності та розвитку організацій. Це передбачає дослідження організації як соціальної групи та динамічних процесів, що у ній відбуваються: соціально-психологічний клімат, конфлікти, розвиток та функціонування, управління та робота з персоналом тощо [4]. З'явилися нові терміни: організаційна культура, організаційний клімат, хоча важко чітко віддиференціювати сутність останнього від соціально-психологічного клімату.

У зв'язку з цим фахівці з соціальної психології констатують певну обмеженість сфери досліджень, пов'язаних з вивченням динамічних процесів у малих соціальних групах типу організацій.

Соціальна психологія в Україні тривалий час була складовою радянської соціальної психології, яка у 1930-ті рр. фактично була заборонена, а стрімкий її розвиток спостерігається з 1970-х рр. Зважаючи на тривалу спільну історію, цікаво порівняти спільні та відмінні риси української та російської соціальної психології: тематики, методів дослідження, а також її перспектив.

Російський учений А.Л. Журавльов у своїй статті "Сучасні тенденції розвитку соціальної психології в Росії" на підставі даних, виокремлених експертним шляхом, зробив певні узагальнення щодо особливостей розвитку цієї галузі психологічної науки. При цьому він зазначає, що тенденції розвитку слід оцінювати як такі, що "тимчасово характеризують її стан, оскільки вони, безумовно, можуть змінюватися, причому досить принципово" [1, с. 21].

Щодо розвитку уявлень про предмет, об'єкт та методи соціальної психології А.Л. Журавльов виокремлює кілька усталених напрямів, які властиві і сучасній вітчизняній психології:

1) продовження екстенсивного розвитку наукових уявлень, хоча цей шлях характерний переважно для початку становлення, нині не має принципового значення; разом з тим цікавий з точки зору опису сукупності предметів, що поповнюється, їх конкретизації, уточнення тощо;

2) еkleктичний шлях, який передбачає поєднання різних за суттю предметів, що набуло поширення при розв'язанні навчально-освітніх, популяризаторських і науково-практичних завдань у галузі соціальної психології;

3) перехід від конкретного предмета до опису "предметного поля", що дозволяє одночасно включати до нього численні відомі феномени як окремі і специфічні предмети соціальної психології – фактично відбувається розширення уявлень про предмет "по горизонталі"; у результаті позиції різних учених відрізняються не тільки за змістом, але й за об'ємом "предметних полів", що знижує гостроту дискусії про предмет соціальної психології;

4) перехід до абстрактніших, але одночасно і узагальненіших та інтегрованих формулювань предмета, як включають конкретні і окремі уявлення – це "нарощування" предмета нібито "по вертикалі", від окремого до загального [1, с. 21].

А.Л. Журавльов переходить до тематики соціально-психологічних досліджень, які проводяться в Інституті психології РАН. Серед проблем великих соціальних груп увага приділяється проблемі формування сучасних російських підприємств: мотивація підприємницької діяльності, ставлення до ризику, партнерів і конкуренції, дотримання моральних норм, рівень економічних домагань тощо. Крім цього, досліджуються такі великі групи як середній клас і російська еліта, особливо моральна еліта, яка практично не вивчалася [1, с. 22].

Актуальним у російській соціальній психології є вивчення закономірностей негативних соціальних явищ (наркоманія, алкоголізм, соціально-психологічна дезадаптація учасників бойових дій, тероризм та особистість терориста, групове і масове насильство, кримінальна поведінка, інформаційно-психологічна безпека суспільства тощо).

У попередній публікації [2] ми вже наводили порівняльний аналіз тематики соціально-психологічних досліджень в українській та російській психологічній науці; аналіз містив дані щодо загальноукраїнської вибірки дисертаційних досліджень. У цій роботі ми зупинимось на проблематиці досліджень, які проводяться на кафедрі соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В останні роки кафедра соціальної психології активно займається низкою проблем, зокрема:

- проблеми етнічної психології загалом (І.В. Данилюк) та ідентичності (у тому числі етнолінгвістичної), ідентитету, індивідуальності, зокрема (О.В. Бичко, О.Л. Вакуленко, О.М. Васильченко, Е.Ю. Гришук, М.Л. Дідух та ін.);

- проблеми психологічного та суб'єктивного соціального благополуччя, його чинників загалом (Т.В. Данильченко) та залежно від прихильності до релігії (І.І. Ягієв) та у професійній діяльності, зокрема (Б.С. Пахоль);

- проблеми групової динаміки в малій соціальній групі: соціально-психологічний клімат комерційних (Д.М. Сиротовський) та державних (С. Кличковський) установ, особливості конфліктів у державних та недержавних установах (А.С. Коломієць);

- проблеми сім'ї: рольові очікування від партнера (Н.С. Хлопоніна), вибір подружнього партнера та стосунки в сім'ї (О.О. Білик, А.І. Крайлюк та ін.); особливості молодих сімей (В.М. Радчук);

- проблеми соціальної перцепції: особливості інтерпретації зовнішності представників інших рас (М.А. Чорней);
- проблеми соціальної установки на прикладі монетарних установок представників різних релігій (О. Аушева);
- проблеми професійного зростання та розвиток особистості професіонала: кар'єрні орієнтації (Т.В. Карамушка), соціально-психологічна компетентність майбутніх педагогів (Н.В. Періус);
- проблеми розвитку особистості у групі: прояви девіантної поведінки у підлітків (М.Т. Мельник), вплив батьківського виховання на особистість підлітка (І.М. Леонова), конфліктність дівчат-підлітків (Н.І. Рогаль), особливості конфліктів підлітків з учителями (І.О. Вахоцька, З.Я. Ковальчук), вплив стосунків у сім'ї на формування фінансової поведінки молоді (О.М. Чигир); формування Я-концепції підлітків (В.К. Пономарьова); вплив дистантного материнства на розвиток дитини (А.В. Голодрижук); особливості розвитку соціальної компетентності дошкільників залежно від програми дошкільного виховного закладу (О.М. Шишова);
- специфіка впливу нових форм та засобів спілкування (зокрема, Інтернет) на розвиток особистості (Н.А. Дар'ялова);
- абсолютно нова проблематика досліджень, пов'язана з наслідками впливу воєнних дій на Сході України: вимушені переселенці (внутрішньо переміщені особи), їх соціальна адаптація до нових територіально-культурних умов (Ю.Р. Хачатурян), проблеми життєдіяльності, смислоттєві орієнтації та психологічне благополуччя учасників бойових дій, порівняльний аналіз проявів віктимності у військових та вимушених переселенців (О. Бондар), ціннісне порозуміння мешканців західних і східних регіонів України (В.О. Васютинський).

У більшості із зазначених досліджень науковці вивчали не тільки сутність, особливості та чинники соціально-психологічних феноменів, а й використовувалися активні соціально-психологічні методи та засоби розвитку, формування та корекції негативних рис та форм поведінки особистості.

Дослідження у галузі політичної психології ознаменувалося проблематикою політичного мислення, яке розглядається у парадигмі стратегіального підходу та за своїм характером тлумачиться як творче (Т.М. Траверсе).

Перспективи подальших соціально-психологічних досліджень у Росії А.Л. Журавльов вбачає у розширенні "зони" об'єктів дослідження, з одного боку, за рахунок активного включення до сфери її інтересів внутрішньоособистісних феноменів ("Я – інше Я", самоставлення, уявлення про себе у зв'язку з уявленням про інших, саморефлексія, самосвідомість тощо), а з іншого – за рахунок розвитку відносно нового макропсихологічного аналізу суспільства загалом. Це сприятиме розвитку макросоціальної психології, яка вже започаткована в Інституті психології РАН [1, с. 23]. Розроблений у межах останньої композитний індекс ґрунтується на інтеграції різних нормованих, насамперед, соціально-демографічних статистичних показників, які розглядаються як індикатори психологічної стійкості суспільства, інші – його соціально-психологічного благополуччя/неблагополуччя.

Ще одним перспективним для досліджень є суспільно-психологічне явище патріотизму, особливостей його виховання. Проблематика патріотизму описується системою понять: національна, етнічна і громадянська свідомість та ідентифікація, етноцентризм, патріотизм, націоналізм, шовінізм тощо. Розглядається функціонування цього феномена на рівні особистості, соціальної групи і соціуму.

Перспективи подальших досліджень пов'язані також зі створенням континентальної або материкової соціальної психології, яка включала б порівняльні вивчення представників різних етносів та континентів [1].

Вітчизняна соціальна психологія також зосереджує увагу на окремих проблемах, пов'язаних з соціальною психологією особистості, разом з тим меншою мірою тяжіє до розширення тематики за межі власної етнічної групи чи населення країни. Явище ж патріотизму стало для українців у часи двох революцій: Помаранчевої, а ще більше Гідності не чимось абстрактним та ефемерним, а абсолютно реальним явищем у його максимально загострених проявах. Питання виховання патріотизму не згадуються у перспективах досліджень, оскільки історія формування української нації створила умови для розвитку та передачі з покоління в покоління цієї риси подібно до успадкованих. Події останніх років після революції Гідності, пов'язані з військовим вторгненням РФ у Крим та на Схід України, доводять наявність самовідданої любові до Батьківщини у найкращих синів та доньок, які відповідно до власних можливостей готові до самопожертви заради незалежності та європейського розвитку країни.

Актуальною та важливою є проблема методів дослідження. У російській соціальній психології відбувається, на думку А.Л. Журавльова, запозичення методів з суміжних соціальних наук, їх модифікація та адаптація до розв'язання конкретних завдань. Це, зокрема, метод експертних оцінок і ділових ігор, метод фокус-груп.

Слід зазначити, що для вітчизняної соціальної психології ці методи не є новими. Разом з тим, останнім часом у численних соціально-психологічних дослідженнях досить часто використовується проєктивна методика "Географія візуальних образів", яка передбачає створення колажу на задану тематику. Зокрема, уявлення досліджуваних про сучасне і майбутнє України, про багатство та бідність тощо. При цьому застосовується спеціальна інтерпретаційна схема, розроблена О.П. Соснюком [5]. Методика дає змогу розробляти концепції позиціонування та комунікації продуктів і торгових марок, досліджувати та інтерпретувати результати асоціативного експерименту, а також візуальну інформацію етнографічних досліджень.

Однаково перспективними для соціальної психології безвідносно до країни є дослідження морально-психологічних феноменів соціальної відповідальності і відповідальної поведінки: справедливості, обов'язковості, принциповості у стосунках між людьми; шанобливого ставлення до людей; правдивості, чесності, щирості в міжособистісних та міжгрупових стосунках, моральної поведінки особистості і групи [1, с. 25]. Слід додати, що така проблематика актуалізується у заломленні через певні соціальні групи, які займають особливе місце у суспільстві: політичні партії, політична еліта, влада, референтні особистості. Розчарування у моралі правлячої верхівки, наявність подвійних стандартів, відсутність справедливості у суспільному житті визначає смислоттєві та ціннісні орієнтації населення, особливо молоді, що породжує розчарування, відчуття безсилля у намаганні змінити життя держави у напрямку європейських стандартів і призводить до зниження або відсутності активності у період виборів до органів влади, а також є чинником формування міграційних намірів через зневіру в майбутньому України.

Як і раніше, перспективним залишається вивчення великих неорганізованих груп в аспекті революційних рухів, що спостерігаються протягом останніх десятиліть в Україні. Неможливість застосувати експериментальний метод для дослідження цих явищ робить події останніх років цінними у цьому плані.

Висновки. Таким чином, порівняльний аналіз стану розроблення, тематики та перспектив соціально-психологічних досліджень свідчить про те, що актуальними, як і раніше, є проблеми, пов'язані з рисами особистості та її членством у різноманітних групах. Разом з тим існують і певні відмінності. Зокрема, російські соціальні психологи тяжіють до розширення та укрупнення тематики, вводять навіть відповідний термін – макросоціальна психологія, а також загострюють увагу на явищі патріотизму, яке є нагальним для населення Росії в період різкого зниження економічного стану та погіршення умов життя. Українські ж учені акцентують увагу на проблемах, які пов'язані з останніми подіями на Сході України та їх наслідками.

Узагальнення вищенаведеного матеріалу дає підстави зробити такі **висновки**.

1. У соціальній психології все ще переважають практико-орієнтовані дослідження, але якщо орієнтуватися тільки на практику, то що буде з наукою?

2. Дослідники виявляють незначний інтерес до класичних соціально-психологічних понять і феноменів, у тому числі і до проблематики соціального пізнання, вважаючи, що все давно відомо.

3. Виявлено незначний інтерес до досліджень соціальних груп як цілісних утворень.

4. Майже відсутні дослідження, присвячені особливостям масової поведінки та її механізмів, тому поза увагою залишаються такі проблеми, як вплив релігії та тоталітарних сект на особистість та функціонування забобонів, табу, а також форм соціального контролю у великих групах (звичаїв, традицій, обрядів) тощо.

Все вищенаведене дає змогу визначити пріоритетні напрями розвитку соціально-психологічної проблематики.

Список використаних джерел

1. Журавлев А.Л. Современные тенденции развития социальной психологии в России / А.Л. Журавлев // Знание. Понимание. Умение. – 2011. – № 4. – С. 20–28.
2. Коваленко А.Б. Актуальні проблеми соціально-психологічних досліджень / А.Б. Коваленко // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості: 36. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. – Т. 11. – Вип. 7. – Част. 1. – К., 2013. – С. 435–443.
3. Коваленко А.Б. Соціальна психологія / А.Б. Коваленко, М.Н. Корнев. – К.: Геопринт, 2006. – 400 с.
4. Организационная психология: [учебник] / под ред. А.В. Карпова. – М.: Юрайт, 2012. – 570 с.
5. Соснюк О.П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О.П. Соснюк // режим доступу: http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/journals/2012/NiO_9_2012/2/Sos.htm.

Надійшла до редколегії 11.03.17

А. Коваленко, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ В КИЕВСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Представлен анализ современного состояния развития отечественной социальной психологии. На основании сравнения состояния развития социальной психологии в России и в Украине выделены основные направления, различия в тематике исследований и намечены перспективы их развития. Подано главные направления социально-психологических исследований на кафедре социальной психологии.

Ключевые слова: социальная психология, предмет, направления исследований, перспективы исследований.

A. Kovalenko, Dr.Sc., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF SOCIAL PSYCHOLOGY AT TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

The article presents analysis of the current state development of domestic social psychology. Based on the comparison of social psychology development condition in Russia and Ukraine are allocated the main areas, differences in subject of researches and outlines the prospects for their development. Analysis suggests that the actual for social psychology, in both countries, are problems associated with personality traits and its membership in various groups. The differences consists in the fact that Russia's social psychologists have gravitate to the expansion and amalgamation of subjects (macrosocial-psychology), and focuses on the phenomenon of patriotism. Ukrainian scientists accentuate attention on the problems that are associated with recent events in the East of Ukraine and their consequences. The prospects of Ukrainian researches are problems of theoretical psychology development, mass behavior and unorganized groups, as well an verification the classical experiments. Also are presented the main directions of socio-psychological researches at the department of social psychology.

Keywords: social psychology, object, research directions, prospects of research.

УДК 159.955:615.851-057.4

Л. Крупельницька, д-р психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МЕТАТЕОРЕТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ПСИХОТЕРАПЕВТА: СУТНІСТЬ ТА ФУНКЦІЇ

Стаття присвячена метатеоретичному мисленню психотерапевта. Аналізуються функції метатеоретичного мислення психотерапевта та його роль у процесі та результатах психотерапії.

Ключові слова: метатеоретичне мислення, функції, мета-теорія, психотерапевт.

Психологи у сучасному суспільстві задіяні у розв'язанні найрізноманітніших проблем. Однак чи не найзабезпеченішими формами психологічної допомоги залишаються психотерапія та психологічне консультування. Не вдаючись до докладного аналізу видів психотерапії, зупинимось лише на психологічній її моделі, оскільки психологи працюють в межах цієї моделі цілком легально, без необхідності ховатися за термінами "психологічна корекція" чи психологічне консультуван-

ня". Зважаючи на існуюче розмаїття психотерапевтичних підходів, маємо визнати необхідність пошуку засобів орієнтації психолога, який збирається займатись психотерапією, у полі теорій та практик. Особливо це стає зрозумілим, якщо взяти до уваги взаємопроникнення вже створених та нових напрямів, взаємозбагачення їх можливостей, що стало очевидним трендом психотерапії постмодерністської доби.

Нами було запропоновано термін "метатеоретичне мислення психотерапевта" [17] для позначення такого мислення фахівця, яке здійснюється не в рамках окремого психотерапевтичного підходу з відповідним теоретичним підґрунтям та конструктами, а "над теоріями", незалежно від них. Свідоме використання метатеоретичного рівня уможливорює самостійність, повноту, точність, реалістичність мислення психотерапевта.

Метою даної статті є уточнення сутності та подання функцій метатеоретичного мислення психотерапевта, а також прикладів його застосування у наявних психотерапевтичних підходах.

Метатеоретичне мислення є складовою та рівнем цілісного мислення психотерапевта і пов'язане з емпіричним та теоретичним рівнями. Однак його витоки та механізми є специфічними. Витоками метатеоретичного рівня знання є релігія, наука та філософія, які у будь-якій культурі задають найзагальніші вектори досягнення дійсності, життя, природи особистості. Вони впливають на зміст та функціонування усіх складових метатеоретичного мислення: картини світу, епістемологічного стилю, концептів здорового глузду. Головним результатом емпіричного рівня мислення є емпіричне узагальнення ("емпіричні поняття", за В.В. Давидовим [2]). Такі узагальнення здійснюються на основі спостереження, експерименту та власне емпіричного узагальнення у сенсі методу цього пізнавального рівня. Результатом теоретичного мислення є відповідно узагальнення вищого рівня – теоретичне узагальнення його проявами можуть бути "теоретичні поняття" [там же], встановлені закони та закономірності, "життєві теорії". Здійснюється теоретичне узагальнення за допомогою аналізу, синтезу, дедукції, індукції та інших теоретичних методів.

Нарешті, результат метатеоретичного рівня мислення – це установки свідомості, головними серед яких є релігійні, наукові та філософські установки, які в кінцевому варіанті реалізуються у відповідних аксіомах, нормативах та принципах. Здійснюється метатеоретичне мислення за допомогою рефлексії як центрального механізму (метамеханізму), здорового глузду, формальної логіки, алогізму, діалектичної логіки та міфології.

Рефлексія як центральний механізм мислення знаходиться у центрі уваги дослідників досить давно. Їй відводять роль метамеханізму у саморегуляції мислення та засобу саморозвитку особистості [1, 4]. Цей механізм має розглядатися не в одному ряду з іншими механізмами метатеоретичного мислення, а у статусі його метамеханізму. Адже саме усвідомлення змісту та функцій власної свідомості є необхідною умовою вироблення установок свідомості, що надалі реалізуються у аксіомах, нормативах, принципах мислення.

До механізмів метатеоретичного мислення належать здоровий глузд, формальна логіка, інтелектуальна інтуїція, діалектична логіка та "міфологія", або ж наратив. Цей висновок отримано у результаті аналізу типів епістемологічних стилів на основі результатів філософського дослідження О.Ф. Лосева [8].

Здоровий глузд, формальна логіка, інтелектуальна інтуїція, діалектична логіка та міфологія – це засоби метатеоретичного мислення, які, водночас, є відповідями на питання "Як здійснюється метатеоретичне мислення?" Кожен з цих механізмів відповідає за функціонування відповідного епістемологічного стилю.

Справді, якщо розглядати психотерапевтичну взаємодію крізь призму моделі дослідження проблеми клієнта, то треба брати до уваги існуючу технологію пізнання. Як у науці, так і в буденному мисленні суб'єкт пізнання йде від незнання до знання, від неповного знання до повнішого. Йому доводиться висувати припущення для

пояснення явищ життя, які є незрозумілими, їх зв'язків з іншими явищами тощо. Далі гіпотези обґрунтовуються, підтверджуються або ж спростовуються. У роботі психотерапевта способи перевірки "на істинність" можуть бути різними, і у найзагальнішому вигляді такими способами є механізми метатеоретичного мислення.

Здоровий глузд – це засіб, яким певна категорія людей користується як основним у перевірці на істинність, потрібність, корисність усього, що стає предметом мислення, у т. ч. – результатів власного мислення. Основуючись на усталених результатах логічного мислення та накопиченому досвіді, здоровий глузд уможливорює протидію помилкам та забобам. Цей метатеоретичний засіб у філософії та психології розуміється як значною мірою неусвідомлювана сукупність способів пояснення та оцінки спостережуваних явищ зовнішнього та внутрішнього світу [11]. Здоровий глузд відносять не до сфери знань, а до засобів відбору знань, що формуються у життєвому досвіді особистості.

Формальна логіка як метатеоретичний засіб традиційно використовується практично у всіх науках та у буденному мисленні. Основні формально-логічні закони – тотожності, непротиворіччя, виключеного третього та достатньої підстави [13]. Їх дотримання робить мислення точним, визначеним, послідовним, "правильним". Порушення ж цих законів призводить до різноманітних логічних викривлень у мисленні.

Алогізм – ще один механізм метатеоретичного мислення. Не все можна "взяти" логікою. Є багато речей, які можна досягнути лише алогічно – порушуючи у мисленні закони формальної логіки. У якості засобу пізнання у таких філософських течіях як ірраціоналізм, містицизм, інтуїтивізм визнається інтуїція. Алогізм – це спосіб міркування, який не узгоджується з формальною логікою, однак узгоджується з логікою іншого типу. Платон, Аристотель, Р. Декарт, Б. Спіноза визнавали інтелектуальну інтуїцію засобом, що дає фундаментальні та самоочевидні істини (аксіоми) [9]. Цей механізм включається за умови "неповноти аналізу" або ж неможливості повноти аналізу.

При дослідженні проблеми клієнта досить часто виникають ситуації неможливості повноти логічного аналізу, негативні наслідки чого будуть особливо відчутні за умови, що у якості опори не виступає жодна теорія особистості чи психотерапії. Так, для концептуалізації психічного змісту не завжди застосовні закони формальної логіки.

Прикладом такої ситуації може бути розповідь клієнта про образи сновидінь, що змінюють одне одного, або продукування таких образів під час психотерапії. Залишаючись лише на формально-логічних позиціях та не маючи "опорної" теорії для пояснення, психотерапевт змушений буде визнати, що це нелогічний потік образів. Хоча кожен досвідчений психотерапевт розуміє, що йдеться про цінний психічний зміст, який за умови правильного його розуміння не лише корисний, але й може слугувати ключем для розв'язання психотерапевтичних завдань.

Інтуїтивний спосіб досягнення дозволяє пропускати невідомі ланки логічного ланцюга, зберігаючи при цьому впевненість у правильності висновку. При строгому дотриманні законів формальної логіки таке досягнення було б просто неможливим. Тому це алогічний спосіб пізнання.

Ще один механізм метатеоретичного мислення – це **діалектична логіка** [8]. Її часто протиставляють формальній логіці. Хоча є й інші точки зору.

Формальна логіка – подієва (описує події), діалектична логіка – процесуальна (описує процеси). Ці логіки не виключають та не заперечують одна одну, як це

інколи подають деякі автори. Діалектична логіка аналізує явище з точки зору його якісного розвитку, що включає в себе заперечення, тому вона є логікою якісного розвитку. Оскільки існує логіка якісного розвитку (діалектична логіка), то існує й логіка якісного спокою або постійності (формальна логіка). Обидві логіки, з точки зору пізнання, доповнюють одна одну.

Стосовно таких предметів дослідження, якими є явища людського життя: спілкування, конфлікти, порозуміння, та суб'єктивне відображення цих явищ психікою людини, тобто внутрішні (психічні) феномени, треба зазначити, що їх не можна досягнути якимсь одним видом логіки. Часто ж, оскільки при розв'язанні завдання наблизитися до розуміння психологічної проблематики клієнта ми маємо справу із феноменами не статичними, а такими, що знаходяться у розвитку, діалектична логіка є доречною.

Діалектичний спосіб мислення дозволяє знайти "третій шлях", наприклад, "клієнт одночасно здоровий та хворий": адже у кожній хворобі є зерно здоров'я, здоров'я ж чревате хворобою. Причому й ті, й інші "зерна" є у кожній людині. Тому найкраще ставлення – "середнє": клієнт і хворий, і здоровий одночасно. При створенні відповідних умов "зерно" здоров'я проросте та окріпне, так само як за певних умов практично повне здоров'я може змінитись проявом симптомів соматичного чи психічного неблагополуччя. Якщо ж у цьому прикладі слідувати формально-логічним вимогам, то треба визначитись із однією з альтернатив: хвороба чи здоров'я (закон виключеного третього). Те саме стосується безлічі прикладів з психотерапевтичної практики: "добрий чи злий", "справедливий-несправедливий", "кохання чи обов'язок", "геній чи посередність", "успішний чи невдаха" тощо. Формальна логіка при розв'язанні подібного завдання вибору програє діалектичній логіці, у якій діє закон "невиключеного третього".

Нарешті, останній визначений механізм метатеоретичного мислення – це **міфологіка**, або наратив. Міфологічне, художнє, поетичне осягнення реальності – це інший, порівняно з логічними засобами, спосіб пізнання. "У Логосу дві доньки – поезія та філософія", – такими словами український філософ С.В. Шевцов розпочинає свою книгу "Метафізика та міфологіка поетичного мислення" [16]. Міф у даному контексті розуміється як "цілісне буття, що онтологічно, гносеологічно, аксіологічно та екзистенціально визначає умови існування людини у її вищому вияві – слові як органі організації її буття" [там же, с. 6]. У такому розумінні міф має свою структуру та логіку, що дозволяє висвітлити істину людського існування. Це й обумовлює міфологіку поетичного мислення.

Міфологічний спосіб осягнення та його різновид – наратив – є важливим механізмом метатеоретичного мислення, що дозволяє психотерапевту пізнавати певну реальність (у тому числі – реальність клієнта) у цілості та смисловій зв'язності.

Спираючись на попередній теоретичний аналіз феномена метатеоретичного мислення, можемо дати таке його визначення: **метатеоретичне мислення** (у вузькому значенні) – це форма мислення, яка здійснюється засобами рефлексії, здорового глузду, формальної логіки, інтелектуальної інтуїції, діалектичної логіки, міфології та результатом якої є установки свідомості, реалізовані у аксіомах, нормативах та правилах теоретичного мислення.

Для аналізу практичних аспектів метатеоретичного мислення психотерапевта зафіксуємо також ширше значення цього терміну, а саме: це цілісне "трирівневе" самостійне мислення, яке організоване відповідно до свідомо розвинутих власних метатеоретичних орієнти-

рів, спирається на них та здійснюється засобами рефлексії, здорового глузду, формальної логіки, інтелектуальної інтуїції, діалектичної логіки й міфології.

Спираючись на аналіз філософських джерел стосовно розуміння конструкта "метатеоретичне мислення", насамперед, підходів С.О. Лебедева [6], І.Я. Лойфмана [7] В.А. Медведєва [10], С.Ф. Самойлова [12]; психологічних підходів до розуміння мислення і його розвитку В.В. Давидова [2], М.М. Кашапова [4], М.О. Холодної [14], Н.І. Чуприкової [15], М. Basseches [18], D. Kuhn [19] та ін., а також сутнісних моментів психотерапевтичної діяльності, відображених у працях психологів [1; 3], ми виокремили такі прикладні функції метатеоретичного мислення психотерапевта.

1) *Формування системи координат*, у якій відбувається процес висування й перевірки терапевтичних гіпотез та процес побудови і верифікації "життєвих теорій"; *забезпечення регулярної основи теоретичної діяльності* психотерапевта і процесу його пізнання у цілому через рефлексію та нормування процесу мислення; *уможливлення самостійності організованого мислення* та критичного ставлення до існуючих теорій особистості й психотерапії, а також адекватності вибору опорної теорії актуальній життєвій ситуації та особистості клієнта; *організація співмислення з клієнтом* для здійснення психотерапевтичного дослідження, метою якого є посилення та розвиток особистості клієнта, а засобом – реконструкція існуючих або створення нових "життєвих теорій"; *залучення клієнта до пошукової інтелектуальної активності*, що дозволяє набути психотерапевтичній взаємодії суб'єкт-суб'єктного характеру та перетворити клієнта з пасивного споживача психотерапевтичних послуг на активного учасника психотерапевтичного дослідження із супутнім зростанням участі клієнта у отриманні результатів психотерапії та закономірним наслідком у вигляді посилення інтенціональної складової їх утримання після її завершення.

Вже на початковому етапі психотерапії, як правило, визначаються зміст процесуальної та результативної складових подальшої психотерапії з конкретним клієнтом, тому що залежно від метатеоретичних та теоретичних орієнтирів психотерапевта запит формулюється у тому чи іншому ключі.

На всіх наступних етапах психотерапевтичної взаємодії, аж до завершального, вплив теоретичної та метатеоретичної орієнтації психотерапевта є істотним. Так, скажімо, психотерапевт, який є представником психоаналітичної теоретичної орієнтації, пропонуватиме клієнту знайти зв'язок між подіями минулого, починаючи з дитинства, та психологічними проблемами теперішнього, чітко спрямовуючи клієнта до усвідомлення цих психологічних проблем у понятійних та змістових рамках психоаналітичної теорії. Психотерапевт же гуманістичної орієнтації, який працює у роджеріанському підході, сприятиме створенню атмосфери "безумовного прийняття" клієнта, транслуючи ідею про те, що людина вільна й позитивна за своєю природою. На відміну від психотерапевтів-психоаналітиків, представники гуманістичного підходу підтримуватимуть у клієнта ідею можливості виходу за межі детермінованості подіями минулого. На першому плані змісту психотерапевтичних втручань стоятиме не адаптація клієнта до соціальних умов та власних обумовлених досвідом особливостей, а особистісний розвиток.

Роль основних теорій є ключовою у процесі вибору напрямку розв'язування психологічних труднощів клієнта. Але яка з цих теорій є "правильнішою", точнішою, повнішою, менш суперечливою, більш дієвою? Найчастіше така оцінка залежить від власних імпліцитних

теорій психотерапевта, які, якщо розглядати психотерапію як процес створення "життєвих теорій", є метатеоріями, тобто задають систему координат для дослідження будь-якої психологічної проблеми клієнта.

Тоді постає наступне питання: чи можна знайти варіант деякої нейтральної метатеорії, яка б не залежала від особистих уподобань психотерапевта, і, за можливості, звести до мінімуму вплив цих особистих уподобань на характер та результати психотерапевтичної взаємодії? Якщо клієнт, скажімо, легко входить у семантику психоаналізу, вірить, як і психотерапевт, у теорію, якою керується останній, то процес психотерапії відбуватиметься у зрозумілому та прийнятному для обох ключі. Але якщо такого збігу немає, наприклад, якщо клієнт не сприймає психоаналітичних інтерпретацій свого досвіду, результати психотерапії будуть сумнівними.

У такій ситуації психотерапевт може зробити висновок про опір лікуванню. Але при глибшому вивченні проблеми часто можна виявити, що опір відсутній у роботі з іншим психотерапевтом, який відштовхується від іншої метатеорії. Дані міркування мають на меті пошук метатеорії, використання якої давало б можливість оминати негативні ефекти, пов'язані з незбігом метатеоретичних орієнтирів психотерапевта та клієнта. Шляхи уникнення наслідків такого незбігу можна шукати, виходячи з наступних міркувань. Метатеорія, яка підійде для розуміння проблем будь-якого клієнта, не повинна бути тісніше чи слабше пов'язана з ідеями тих чи інших психотерапевтичних шкіл. Найкращий варіант – це нейтральність, "байдужість" метатеорії до різноманітних психологічних та психотерапевтичних підходів, її позиція "над теоріями", якими керуються представники тих чи інших напрямів психотерапії.

У такому разі метатеорією для предметних теорій може бути філософія, або точніше – логіка як складова філософії. Якщо психотерапевт керується метатеорією такого рівня, він, по-перше, здатен критично оцінювати вже існуючі предметні (у даному випадку – психологічні) теорії та обирати ті, що відповідають контексту актуальної психологічної проблематики; по-друге, має засоби для оцінки "життєвих теорій", які створюються або ревізуються клієнтом за допомогою психотерапевта.

Спроби застосовувати формальну логіку для цілей психологічної допомоги здійснюються з часу виникнення раціональної психотерапії, тобто з часу пошуку альтернативи навіюванню як єдиному методу психотерапії. При цьому у раціональній психотерапії застосовувались засоби і формальної, і діалектичної логіки. На сучасному етапі у різних варіантах когнітивного підходу використовується формальна логіка. Однак є й поодинокі спроби використання діалектичного методу в психотерапії. Один з прикладів застосування діалектичних принципів у зарубіжній практиці – діалектична когнітивно-поведінкова психотерапія (автор – Марша М. Лайнен, США) [5]. У російській психотерапевтичній практиці пряма вказівка на використання діалектичного підходу здійснена у діаналізі – психотерапевтичній системі, що базується на традиції вивідного знання [3].

У підході діалектичної когнітивно-поведінкової психотерапії автором подано розуміння межових розладів особистості як діалектичного збою. Пацієнтів з такими порушеннями М. Лайнен характеризує як таких, що "метаються між стійкими, але суперечливими позиціями, не будучи здатними до їх синтезу". Діалектичним принципам у цьому підході підпорядковані як терапевтичні стосунки, так і базові психотерапевтичні стратегії. Процедури, спрямовані на зміни, – причинно-наслідкові. Через позитивне та негативне підкріплення або невідкріплення того чи іншого виду поведінки психотерапевт добиваєть-

ся посилення позиції, яка у даний час дезактуалізована. Діалектико-поведінковий терапевт допомагає досягти синтезу протилежностей, а не займається перевіркою істинності кожної з позицій: терапевт допомагає пацієнту перейти від моделі "або-або" до моделі "і, і".

Психотерапевтична система "діаналіз" [3] основана на абсолютній діалектиці О.Ф. Лосева. Сама назва методу означає "діалектичний аналіз". Мислення діаналітика підготовлене аналізувати клієнтську проблему за прийнятим, усвідомленим принципом діалектичного розмірковування. Тому підготовка фахівця у цьому підході як ключову складову включає вироблення відповідних навичок мислення. "Пентадне мислення", яке складає основу підготовки фахівця у цьому психотерапевтичному підході, представляє собою варіант метатеоретичного мислення.

Опишемо кроки, необхідні для розмірковування над клієнтською проблемою у цьому підході. Коли навички метатеоретичного мислення вироблені, кроки вже не є обов'язковими: розмірковування відбувається "об'ємно", "голографічно", тобто обраний предмет мислиться одночасно у всіх п'яти моментах діалектичної пентади. Однак для загального розуміння цього підходу зазначимо їх.

1. Починається аналіз за правилами пентадної діалектики з фіксації на предметі мислення. На даному кроці цей предмет не аналізується, не інтерпретується: він береться як "одне": без меж, порівнянь, анатомування. Для такої фіксації першого моменту діалектичної пентади застосовується стиль здорового глузду (у термінології О.Ф. Лосева – наївно-реалістичний стиль [8]).

2. У центр уваги потрібно поставити головну суперечність, яка лежить в основі проблеми. Перші два моменти діалектичної пентади складають протилежності, які, у свою чергу, є основою згаданої суперечності, тобто другий момент пентади виводиться з першого через протиставлення. Для його виведення необхідне застосування феноменологічного, наукового способу мислення, який дозволяє визначити та інтерпретувати предмет думки.

3. Необхідно "примирити" непримиренні протилежності. "Примирити" означає знайти контекст, у якому виділені протилежності синтезуються, "боротьба" знімається. Цей синтез може бути лише локальним, тимчасовим. Варіанти локального синтезу відповідають третьому моменту пентади – становленню – та здійснюються за допомогою алогічного стилю мислення (у термінології О.Ф. Лосева – мислення континуальне, тобто протилежне дискретному, визначеному).

4. Знайдений на рівні смислу синтез повинен втілюватися у конкретні факти – терапевтичну ідею, ідею виходу з життєвої ситуації, що сприймається клієнтом як тупикова. На основі цієї ідеї будується корисна "життєва теорія" або ж ревізується імпліцитна теорія клієнта, яка лежала в основі страждань, невдоволеності тощо. Цей етап розмислювання здійснюється з опорою на прагматичний стиль мислення, який дозволяє не лише синтезувати протилежності, але й втілювати синтези у факти. О. Ф. Лосев цю форму мислення називає діалектичною.

5. Втілене, фактичне, стало треба відділити від лише мислимого, уявного, того, що принципово не може статись, але перебуває у вигляді мрії, потенції, у сфері міфу та символу. Здатність зосередити увагу на тому, що не стає (п'ятий момент пентади), з'являється за умови розвинутої аритмологічної, міфологічної стилі мислення.

Очевидно, що оскільки людина та її стосунки з соціальним оточенням є феноменами динамічними, ніколи не можна буде зрозуміти її та допомогти їй, керуючись лише формально-логічними засобами, які застосовні щодо аналізу умовно статичних об'єктів. Використання

ж діалектично-логічних засобів здатне допомогти досягнути об'єкти, що перебувають у постійній зміні, і, таким чином, "зловити" логіку розвитку, становлення як симптомних поведінки та думок, так і нових, розвиваючих поведінки та способу мислення. І в діалектичному когнітивно-поведінковому, і в діалітичному підходах головним чинником зміни напрямку поведінки та мислення у бік цілей психотерапії є знаходження нового сенсу наявної проблемної ситуації та осмислення своєї ролі у ній.

Висновки. Метатеоретичне мислення психотерапевта – це самостійне мислення, що спирається на усвідомлені метатеоретичні орієнтири. Діалектична логіка є метатеорією, яка відповідає сутнісному визначенню психотерапії як фахової діяльності, головною метою якої є посилення та розвиток особистості клієнта через відновлення її цілісності, та використовується в окремих психотерапевтичних підходах з рефлексією фахівцем використовуваних положень метатеорії.

Метатеоретичне мислення психотерапевта виконує важливі функції, насамперед: формування системи координат, у якій відбувається процес висунування й перевірки терапевтичних гіпотез та процес побудови і верифікації "життєвих теорій"; забезпечення регулярної основи теоретичної діяльності психотерапевта через рефлексію та нормування процесу мислення; уможливлення самостійності організованого мислення та адекватності вибору опорної теорії актуальній життєвій ситуації та особистості клієнта; організація співмислення з клієнтом для здійснення психотерапевтичного дослідження, метою якого є посилення та розвиток особистості клієнта, а засобом – реконструкція існуючих або створення нових "життєвих теорій"; залучення клієнта до пошукової інтелектуальної активності, що дозволяє набути психотерапевтичній взаємодії суб'єкт-суб'єктного характеру та перетворити клієнта з пасивного споживача психотерапевтичних послуг на активного учасника психотерапевтичного дослідження.

Л. Крупельницькая, д-р психол. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

МЕТАТЕОРЕТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ ПСИХОТЕРАПЕВТА: СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ

Статья посвящена метатеоретическому мышлению психотерапевта. Анализируются функции метатеоретического мышления психотерапевта и его роль в процессе и результатах психотерапии.

Ключевые слова: метатеоретическое мышление, функции, мета-теория, психотерапевт.

L. Krupelnyska, Dr.Sc., Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

META-THEORETICAL THINKING OF PSYCHOTHERAPIST: THE ESSENCE AND FUNCTIONS

Article is devoted to meta-theoretical thinking of psychotherapist. We have proposed the term "meta-theoretical thinking of psychotherapist" to describe professional thinking that is not carried out within the separate psychotherapeutic approach with appropriate theoretical foundation and constructs, but is the thinking "above theories", independently of them.

The conscious using of meta-theoretical level allows therapist thinking to be independent, complete, accurate, and realistic. Common sense, formal logic, intellectual intuition, dialectical logic and myth logic are means of meta-theoretical thinking that. At the same time they have the answers to the question "How does meta-theoretical thinking happen?" Each of these mechanisms is responsible for the functioning of certain epistemological style.

The main functions of the therapist meta-theoretical thinking are 1) forming of coordinate system in which the process of nominating and verification of therapeutic hypotheses and "life theories" is possible; 2) providing the regular basis of theoretical work of the therapist and the process of cognition through reflection and normalization process of thinking; 3) enabling autonomy of organized thinking and critical attitude to the existing theories of personality and psychotherapy, as well as the adequacy of the choice of supporting the theory to actual life situation and the client personality; 4) organization of "co-thinking" with the client to perform psychotherapy research with aims of strengthen and developing the client personality, and with means of reconstruction or creation "life theories"; 5) attracting the client to the search intellectual activity that allows psychotherapy interaction to take the subject-subject form and to transform client as passive consumer of psychotherapy services into active participant in psychotherapy research.

Keywords: meta-theoretical thinking, functions, meta-theory, psychotherapist.

Список використаних джерел

1. Василюк Ф.Е. Понимающая психотерапия как психотехническая система: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Ф.Е. Василюк: спец. 19.00.01. – М., 2007. – 47 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М., 1996. – 544 с.
3. Завьялов В.Ю. Элементарный учебник диалектики / В.Ю. Завьялов. – Кировоград, 2003. – 480 с.
4. Кашапов М.М. Роль творческого мышления психолога в объяснении / М.М. Кашапов // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 128–136.
5. Лайнен М.М. Когнитивно-поведенческая терапия пограничного расстройства личности / М.М. Лайнен. – М., 2008. – 592 с.
6. Лебедев С.А. Структура научного знания / С.А. Лебедев. – СПб., 2006. – 40 с.
7. Лойфман И.Я. Мировоззренческие штудии / И.Я. Лойфман. – Екатеринбург, 2002. – 100 с.
8. Лосев А.Ф. Типы античного мышления / А.Ф. Лосев // Античность как тип культуры. – М., 1988. – С. 78–105.
9. Лосский Н.О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / Н.О. Лосский. – М.: Республика, 1995. – 400 с.
10. Медведев В.А. Проблема концептуализации теоретико-методологических оснований исследования: автореф. дис. ... канд. филос. наук / В.А. Медведев: спец. 09.00.01. – Екатеринбург, 2008. – 28 с.
11. Решетова А.Е. Здравый смысл в теоретическом мышлении / А.Е. Решетова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Серия "Социальные науки". – 2008. – № 1(9). – С. 182–185.
12. Самойлов С.Ф. Метатеоретическая интерпретация философии культуры: автореф. дис. ... д-ра филос. наук / С.Ф. Самойлов: спец. 09.00.13. – Ростов-на-Дону, 2009. – 42 с.
13. Смирнова Е.Д. Логика и философия / Е.Д. Смирнова. – М.: РОССПЭН, 1996. – 302 с.
14. Холодная М.А. Когнитивные стили: о природе индивидуального ума / М.А. Холодная. – М., 2002. – 304 с.
15. Чуприкова Н.И. Умственное развитие: принцип дифференциации / Н.И. Чуприкова. – СПб., 2007. – 488 с.
16. Шевцов С.В. Метафизика и мифология поэтического мышления (античность – современность: со-бытийный диалог) / С.В. Шевцов. – Д.: Изд-во Днепропетр. нац. ун-та, 2007. – 364 с.
17. Щербина Л.Ф. Метатеоретичне мислення психотерапевта: модель, дослідження, програма розвитку / Л.Ф. Щербина. – К., 2012. – 283 с.
18. Basseches M. Dialectical Thinking and Adult Development / M. Basseches. – Norwood, N.J.: Ablex, 1984. – P. 24–26.
19. Kuhn D. Dialogic argumentation as a vehicle for developing young adolescents thinking / D. Kuhn, A. Crowell // Psychological Science. – 2011. – № 22. – P. 545–552.

Надійшла до редколегії 21.02.17

УДК: 159.922

А. Льовочкіна, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Здійснено аналіз проблеми формування екологічності способу життя осіб з інвалідністю. Розглянуто чинники, котрі стають на перешкоді ефективної життєдіяльності людей із обмеженими функціональними можливостями, що складають так званий "симптомокомплекс інваліда". Показано, що "симптомокомплекс інваліда" складають: рентні очікування; позиція "жертви"; відчуття втраченого здоров'я; "симптом винятковості"; "відчуття втраченого майбутнього"; симптом вивченої безпорадності; відчуття втрачених можливостей; почуття втраченого щастя. Визначено шляхи та принципи психокорекційної роботи та запропоновано концепцію створення програми реабілітації та абілітації осіб з інвалідністю, що здійснюються з метою їх соціалізації або ресоціалізації.

Ключові слова: особа з інвалідністю, соціалізація, ресоціалізація, абілітація, реабілітація, "симптомокомплекс інваліда".

Актуальність дослідження. Кризові стани, як у окремої людини, так і у суспільстві в цілому вимагають не тільки напруженої діяльності, спрямованої на подолання кризи, але й потребують зміни свідомості та пошуку нових шляхів розвитку. Так, у найближчому майбутньому громадянам України та її уряду доведеться розв'язувати низку складних завдань, таких як відновлення зруйнованої економіки, відбудова міст і селищ, налагодження зв'язків між регіонами тощо. У свою чергу, перед психологами, педагогами, медичними та соціальними працівниками вже дуже гостро поставлено проблему допомоги людям, що постраждали внаслідок військового конфлікту з РФ. Зокрема, в Україні, як серед військових, так і серед мирних жителів, внаслідок війни, різко зросла кількість людей з інвалідністю. Переважна більшість цих людей – молоді, активні люди, які будували свої плани на далекосяжне майбутнє.

Проблеми життєдіяльності інвалідів, які наразі стали надзвичайно актуальними, на сьогодні досліджуються не тільки психологами, соціальними працівниками, педагогами, медиками та соціальними педагогами, але й юристами, соціологами, економістами. Ними, перш за все розглядаються питання організації активного, соціально-спрямованого способу життя людей з інвалідністю.

У свою чергу, психологи, педагоги та соціальні працівники з, одного боку, розробляють теоретико-методологічні засади ефективної життєдіяльності людей із функціональними обмеженнями, а з іншого – шукають шляхи та методи впровадження теоретичних напрацювань у практику формування культури цієї життєдіяльності.

Так, А. Капська, та О. Безпалько досліджують соціально-педагогічні аспекти інвалідності, а також теоретико-методологічні проблеми соціальної роботи із різними категоріями осіб з інвалідністю [1; 4]. М. Гуліна розглядає психологічні, соціальні та педагогічні проблеми інвалідності [2].

О. Ярська-Смірнова та Е. Наберушкіна активно піднімають питання переходу від так званої медичної моделі інвалідності до соціальної моделі. Медична модель, зазначають вони, розглядає обмежені можливості, пов'язуючи окрему людину із недугою, що на перший план висуває ідею несхожості людей із обмеженими можливостями на усіх інших людей. У свою чергу, соціальна модель інвалідності передбачає, що інвалідність потрібно розглядати, враховуючи взаємозв'язок людини із його оточенням (як фізичним, так і соціальним). А вже, виходячи із цього, визнавати, що обмежені можливості як проблема – це результат соціального, економічного та, навіть, політичного обмеження (та навіть дискримінації) всередині суспільства [12].

У сфері психології соціальної роботи із людьми з функціональними обмеженнями, Р. Мухамедрахімов та О. Пальмов розробляють прикладні проблеми, зокрема

створюють програми психологічного супроводу сімей, де виховується дитина із особливими потребами [2].

Український дослідник та соціальний працівник Л. Полівко аналізує проблему соціальних утруднень, які переживає сім'я дитини з особливими потребами в умовах інклюзивної освіти [8]. Н. Володарська опрацьовує проблеми життєтворчості особистості з вадами здоров'я [3]. Н. Петрученко розробляє психологічні засади формування готовності до професійної діяльності студентів із соматичними вадами [9].

Соціально-педагогічні, психологічні та теоретико-методологічні проблеми життєдіяльності інвалідів у суспільстві розв'язують також А. Колупаєва, О.Х. Вайнола, М.М. Малофеев та ін. [1; 5; 7].

Ю.М. Швалб та Л.В. Тищенко досліджують психологічні аспекти сьогодення та проєктують майбутнє студентів з обмеженими функціональними можливостями [11].

Разом із тим, варто зауважити, у значній частині праць, люди з інвалідністю розглядаються, перш за все, як об'єкти надання допомоги, а не як суб'єкти власної життєдіяльності. Такий підхід у подальшому реалізується у організації життя людей із певними особливостями, що стає причиною формування у них "синдрому інваліда" та подальшої інвалідації.

У свою чергу, ми вважаємо, що допомога має надаватися виключно для того, щоб людина з інвалідністю освоїла новий, активний спосіб життя і перестала потребувати особливої допомоги та позбавилася "синдрому інваліда", адже найсерйозніший та найскладніший бар'єр для будь-якої людини, зокрема і для людини з інвалідністю, – це внутрішній психологічний бар'єр, який полягає у невпевненості у своїх силах.

Мета дослідження. У зв'язку із вищезазначеним, метою нашого дослідження стало визначення шляхів та методів допомоги людям з інвалідністю у їх ресоціалізації, соціалізації та залученню до продуктивної діяльності.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Як показують наші спостереження та дослідження наших колег, інвалідам, які протягом тривалого часу знаходилися під гіперопікою, у недружньому до їхніх особливих потреб середовищі, може бути властивий "комплекс інваліда", який характеризують: рентні очікування; позиція "жертви"; відчуття втраченого здоров'я; "симптом винятковості"; "відчуття втраченого майбутнього"; симптом вивченої безпорадності; відчуття втрачених можливостей, а також почуття втраченого щастя.

Розглянемо більш детально перелічені характеристики, які, безумовно потребують корекції.

Одним із найбільш розповсюджених симптомів є симптом рентних очікувань, що виражаються у очікуванні допомоги та підльг від держави та благодійних організацій. Зазвичай, така допомога є досить незначною, але інваліди стають залежними від неї, вони бояться її

втратити, вони страждають, коли черговий раз чують про зменшення або відміну цієї допомоги, тобто у них сформувалися стійкі рентні настановлення – очікування регулярної допомоги ззовні.

Наступним симптомом є позиція "жертви", коли людина поводить себе у відповідності із роллю жертви – безпорадно та безпомічно. Разом із тим, у реальному житті ми можемо побачити як успішних людей, що мають інвалідність, так і практично здорових, але безпомічних людей.

Далі слід відзначити симптом "відчуття втраченого здоров'я". До сих пір у суспільстві панує сприйняття людини із певними обмеженнями, наприклад, незрячої або із порушенням опорно-рухового апарату як тотально хворої людини. Так само себе можуть почувати і самі люди із фізичними вадами. Разом із тим, закономірними у таких або інших випадках інвалідизації є компенсаторні механізми, коли, наприклад, людина незряча має ідеальний слух, або ж людина зі зниженим слухом – дуже високий рівень розподілу уваги. Цю особливість варто враховувати під час абілітації, коли людині потрібно освоїти новий вид діяльності.

Говорячи про "симптом винятковості", слід зазначити, що навколо інвалідів, особливо у світлі останніх подій в Україні, коли кількість інвалідизацій різко зросла, склалася парадоксальна ситуація: з одного боку їм не завжди надають адекватну допомогу, а з іншого – навколо цієї категорії людей завжди точиться надто багато розмов – про них часто говорять у засобах масової інформації, їх використовують у політичних іграх, на них звертають увагу під час виборчих кампаній. Усе це сприяє формуванню у осіб з інвалідністю так званого "симптому винятковості", який, у свою чергу, може стати на заваді їх успішній ресоціалізації.

Наступним розглянемо "симптом втрачених можливостей". У переважній більшості випадків людина, яка втратила якісь певні можливості через інвалідизацію (наприклад, вона вже не зможе використовувати свою руку), розповсюджує цю втрату на увесь свій організм та, відповідно, – на усі можливості. Разом із тим, як показують наші спостереження та дослідження наших колег, інвалід здатен компенсувати свої обмеження, досягши значних успіхів у різних галузях діяльності. Прикладом такої успішної діяльності є спортсмени паралімпійці, видатні митці та бізнесмени, фахівці у різних галузях: юристи, вчені, педагоги. Отже, одним із корекційних заходів може бути абілітація – надання можливості людині, що, через певну інвалідизацію, втратила можливість займатися тією справою, якою вона займалася раніше, освоїти нові, цікаві їй види діяльності.

"Симптом втраченого майбутнього" виникає, якщо вчасно не надати соціально-психологічну та педагогічну допомогу людині, яка інвалідизувалася, не допомогти їй вималювати реальну перспективу, вона може втратити впевненість у майбутньому, що, у свою чергу, може призвести до депресії, та, навіть, до суїциду. Отже, вчасна допомога у побудові планів та перспектив на майбутнє є життєво важливою для людини із особливими потребами.

"Симптом втраченого щастя" пов'язаний із тим, що іще одною хибною настановою є думка про те, що щасливими можуть бути тільки абсолютно здорові люди. Таку думку нав'язує і саме суспільство, коли вважається, що інвалідів потрібно жаліти, їм потрібно лише допомагати, турбуватися про них і нічого не вимагати і не очікувати, адже "вони й так нещасні люди". Разом із тим, приклади успішного життя інвалідів, як у особистому, так і у суспільному житті скасовують такий хибний підхід. З метою подолання "симптому втраченого

щастя" у людей з інвалідністю важливо організовувати зустрічі з тими особами, які можуть показати на власному прикладі, що можна бути щасливим, не зважаючи на інвалідність. З цієї ж метою можна організовувати перегляди тематичних фільмів та створювати списки художньої, методичної та наукової літератури відповідної проблематики.

Нарешті, розглянемо іще один симптом – "симптом вивченої безпорадності", котрий, як суспільство, так і близькі люди, сім'я своєю гіперопікою можуть сформувати у людини, яка має певні обмеження, симптом так званої вивченої безпорадності. Якщо таку людину нікому не навчати, усе робити за неї, увесь час підкреслювати те, що вона нічого не може зробити ні для себе, ні для інших, то така людина з часом сама стане відчувати себе безпорадною та ні на що нездатною. Відповідно, вона не буде суб'єктом власної життєдіяльності і не зможе будувати своє життя за власними планами та проектами. Отже, людину, що демонструє "симптом вивченої безпорадності", необхідно, з одного боку – навчати та проводити заходи з психологічної корекції негативних станів, формувати її свідомість, а з іншого – долучати до активної діяльності у суспільстві, що, у свою чергу, підвищуватиме її самооцінку та впевненість у власних силах.

Таким чином, під час розробки програми реабілітації інвалідів необхідно враховувати вищезазначені нами чинники, що стають на перешкоді до успішного процесу реабілітації та включати у програму заходи, спрямовані на усунення, корекцію або профілактику "симптомокомплексу інваліда". З цієї метою ми створили концепцію програми формування та розвитку культури життєдіяльності людей, що отримали інвалідність.

Програма співпраці психолога та соціального працівника з людьми із інвалідністю має враховувати кроки, спрямовані на зміну їх свідомості, а саме – на сприйняття навколишнього світу та свого місця у ньому. Це, перш за все, свідомість, що спрямована на відображення мікросередовища (внутрішній світ та найближче оточення – дім, сім'я); мезосередовища (прибудинкова територія, вулиця, мікрорайон, а також друзі, сусіди, співробітники, місцева громада) та макросередовища (місто, країна, а також співгромадяни та суспільні і громадські організації).

Крім того, ми вважаємо, що програма формування та розвитку культури життєдіяльності людей, що отримали інвалідність має базуватися на принципі єдності свідомості і діяльності та на принципі екологічності. Принцип єдності свідомості і діяльності наголошує на тому, що свідомість людини формується та проявляється у діяльності, тобто, діяльність є необхідною для формування свідомості.

Принцип екологічності відображає змістовий характер взаємодії у системі "індивід – середовище". Суто екологічною буде така взаємодія у системі "індивід – середовище", яка створює так звані двосторонні домовленості з метою розвитку всіх значущих (системоутворюючих) компонентів системи. Наприклад, якщо характеристики середовища сприяють поліпшенню умов розвитку людини, то це, безумовно, екологічно позитивний зв'язок. Але цей зв'язок стає справді екологічним, якщо і сама людина своїми діями поліпшує умови функціонування та розвитку компонентів середовища. Найвищим рівнем екологічності буде така діяльність людини, яка, завдяки розвитку елементів довкілля, створює середовище власного розвитку. Наприклад, спільнота, яку створюють люди з інвалідністю допомагає у розв'язанні проблем абілітації та реабілітації даної категорії осіб.

Зазначимо також, що поєднання свідомості, спрямованої на відображення навколишнього середовища, із діяльністю у цьому середовищі сформує картину

розвитку культури життєдіяльності, яку ми представили у табл. 1.

Таблиця 1. Шляхи формування та розвитку культури життєдіяльності людей з інвалідністю

Спрямованість свідомості	Форми діяльності та свідомості	Діяльність		
		Реабілітація	Розвиток	Абілітація
	Відображення мікрорівня середовища	Вихід із пригніченого стану та налаштування на позитив; відновлення діяльності на території кімнати, квартири, будинку.	Налаштування на конструктивну діяльність; засвоєння засобів, що полегшують діяльність; налагодження довірливих взаємин із родиною.	Налаштування на співробітництво; засвоєння нових форм діяльності в домашніх умовах.
	Відображення мезорівня середовища	Відновлення діяльності у межах подвір'я, вулиці; налагодження спілкування із друзями.	Освоєння засобів, що допомагають діяти на території поза будинком; допомога іншим людям, що знаходяться у скрутному становищі.	Освоєння нових видів професійної діяльності
	Відображення макрорівня середовища	Відновлення діяльності у межах міста, країни; входження у соціум	Розвиток власних можливостей; підвищення кваліфікації.	Заснування організацій; видання періодичних видань; участь у створенні законодавчої бази; створення проектів та електронних ресурсів

Так, із таблиці ми бачимо, що завдяки поєднанню різних рівнів відображення середовища (мікрорівня, мезорівня та макрорівня із різними формами діяльності (реабілітація, розвиток, абілітація) можна створити покрокову соціально-психологічну програму формування та розвитку культури життєдіяльності людей, що отримали інвалідність. Першим кроком буде реабілітація на мікрорівні, тобто відновлення морально-психологічного стану та життєдіяльності у просторі власної квартири чи будинку. Другим кроком – розвиток досягнутого, підготовка до переходу на вищий рівень; третім – засвоєння нових форм діяльності в домашніх умовах тощо. Дванадцятим кроком, як ми бачимо на табл. 1, є розвиток здатності активно та продуктивно функціонувати на макрорівні, тобто на рівні міста або країни, створюючи та впроваджуючи різні проекти, спрямовані, у тому числі і на розвиток культури життєдіяльності людей із інвалідністю.

Необхідно зазначити, що подібну програму, яка створюється на основі таблиці, психолог або соціальний працівник має створювати разом із суб'єктом розвитку – людиною, що отримала інвалідність, має, у зв'язку із цим певні проблеми, але хоче подолати власні обмеження та стати повноправним членом суспільства.

Важливо також зазначити, що під час створення програми реабілітації необхідно застосовувати профіцитарний підхід, який враховує унікальність та неповторність кожної людини, тобто зосереджуватися на позитивних сторонах особистості: талантах, ресурсах, інтересах та схильностях, а не йти від протилежного – від обмежень та недоліків, що можуть бути не лише реальними, але й удаваними. Отже, перш за все, ми вважаємо, необхідно розвивати та спонукати ті здібності, що є найбільш яскравими. Для ілюстрації профіцитарного підходу можна застосувати метафору "Дна Озера", яку використовував у своїй концепції індивідуальної психології А. Адлер. Ця метафора виражається у тому, що здатності можна порівняти із водоростями, що ростуть на дні Озера. Частина озера вкрита сильними і красивими рослинами, частина – чахлами, а у деяких місцях взагалі нічого не росте. Якщо ми будемо приділяти увагу слабким рослинам, то вони стануть трохи сильнішими, але загальна картина дна озера не зміниться, а якщо – сильним, то вони розростуться і закриють собою усе дно. Тоді чахлі рослини виглядатимуть не як вади,

а як особливості ландшафту дна озера. Тобто, коли людина є хорошим фахівцем, наприклад, у сфері соціономічних професій, то не надто значущим у сприйнятті неї є її фізична слабкість [10].

Окрім профіцитарного підходу, важливим також є застосування принципу наснаження, який виражається, зокрема, як механізм та чинник формування суб'єктності та розвитку особистості, групи, спільноти [6].

Висновки. Отже, згідно із сучасними поглядами на проблему інвалідності, метою та практичним завданням психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів, що співпрацюватимуть з людьми із інвалідністю, буде супровід розвитку культури життєдіяльності цієї людини у відповідності із принципами екологічності та єдності свідомості і діяльності.

Виходячи із вищезазначеного, ми можемо зробити висновок про те, що сучасна соціально-психологічна робота з інвалідами має базуватися на розумінні інвалідності не як патологічного стану, а як на процесі обмеження певних можливостей, коли фізичні та фізіологічні порушення або умови життєвого середовища знижують активність людини та ускладнюють її соціальну діяльність. Причиною обмежених можливостей можуть стати недоліки освітнього простору, належних медичних та соціальних послуг тощо. У зв'язку із цим, завданням соціальних працівників має стати розробка комплексу програм та проектів, що зможуть наблизити людей з інвалідністю до сучасного суспільства.

Разом із тим, основною тут має бути психологічна допомога людям із функціональними обмеженнями у подоланні їх внутрішніх обмежень, що не дають змоги почувати себе суб'єктом життєдіяльності. Отже, у результаті співпраці фахівця та людини з інвалідністю, у людини, замість відчуття абсолютної залежності від інших та "комплексу інваліда", має сформуватися альтруїзм, відчуття самодостатності і налаштування на допомогу іншим.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.І. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Заг. ред. А.І. Капської. – К., 2002. – 164 с.
2. Александрова О.Н. Психология социальной работы / О.Н. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. // под общей ред. М.А. Гулиной. – СПб.: Питер. 2002. – 362 с.
3. Володарська Н.Д. Проблеми життєтворчості особистості з вадами здоров'я / Н.Д. Володарська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 7. – С. 50–54.

4. Капська А.Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей / А.Й. Капська, І.В. Пеша. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.
5. Колупаєва А. Інклузивна освіта: реалії та перспективи : монографія / А. Колупаєва. – К. : Самміт-Книга, 2009. – 450 с.
6. Кривоконь Н.І. Категорія змін в аспекті психології соціальної роботи / Н.І. Кривоконь // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. XII, част. 2. – К., 2010. – С. 136–140.
7. Малофеев Н.Н. Западная Европа: эволюция отношения общества и государства к лицам с отклонениями в развитии / Н.Н. Малофеев. – М. : Издательство "Экзамен", 2003. – 150 с.
8. Полівко Л.Ю. Емпіричний аналіз соціальних утруднень, які переживає сім'я дитини з особливими потребами в умовах інклюзивної освіти / Л.Ю. Полівко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових

праць Інституту психології Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка. – 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Вип. 31. – С. 197–205.

9. Петрученко Н.М. Психологічні засади формування готовності до професійної діяльності студентів із соматичними вадами : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н.М. Петрученко; Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна". – К., 2015. – 226 с.
10. Сидоренко Е.В. Терапия и тренинг в концепции Альфреда Адлера / Е.В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2002. – 347 с.
11. Швалб Ю.М. Майбутнє і сьогодення студентів з обмеженими функціональними можливостями: психологічні аспекти. Монографія / Ю.М. Швалб, Л.В. Тищенко. – К. : Основа, 2015. – 240 с.
12. Ярская-Смирнова Е.Р. Социальная работа с инвалидами / Е.Р. Ярская-Смирнова, Е.К. Наберушкина. – СПб. : Питер, 2004. – 316 с.

Надійшла до редколегії 29.03.17

A. Лёвочкина, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛЮДЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Осуществлен анализ проблемы формирования экологичности образа жизни лиц с инвалидностью. Рассмотрены факторы, которые становятся препятствием эффективной жизнедеятельности людей с ограниченными функциональными возможностями, составляющих, так называемый, "симптомокомплекс инвалида". Показано, что "симптомокомплекс инвалида" составляют: рентные ожидания; позиция "жертвы"; ощущение потерянного здоровья; "симптом исключительности"; "чувство утраченного будущего"; симптом выуженной беспомощности; ощущение упущенных возможностей; чувство утраченного счастья. Определены пути и принципы психокоррекционной работы и предложена концепция создания программы реабилитации и абилитации лиц с инвалидностью, которые осуществляются с целью их социализации или ресоциализации.

Ключевые слова: человек с инвалидностью, социализация, ресоциализация, абилитация, реабилитация, "симптомокомплекс инвалида".

A. Liovochkina, Dr.Sc., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL PROBLEMS OF CREATING A CULTURE OF LIFE THE PEOPLE WITH DISABILITY

This article is analysis of the problems of forming ecological way of life of persons with disability. The factors that are effective in the way of life of people with limited functionality that make up the so-called "complex invalid". It is shown that "disability syndrome" ("complex invalid") are includes: rent expectations; position "victims"; feeling lost health; symptom exceptionalism; "losing of sense of future"; symptoms of learned helplessness; a filling of lost opportunities and a feeling of lost happiness. We have identified ways and principles of psychological and social work with the disabled and proposed concept of a habilitation and rehabilitation programs for persons with disabilities, carried out for the purpose of socialization or re-socialization. These are the principles: the ecological principle, the principle of unity of consciousness and activity and the principle of empowerment. In particular, if we follow the principle of environmental friendliness, it is necessary to organize human activities to it due to elements of the environment, create environment for its development. The concept of creating a program of rehabilitation and habilitation of persons with disability was carried out for the purpose of socialization or re-socialization. We set up a table to help build step by step program of rehabilitation of people with disabilities. Psychologist or social worker should be created the program of rehabilitation together with the subject of development.

Keywords: person with disabilities, socialization, re-socialization, habilitation, and rehabilitation, invalid's complex."

УДК: 159.922.73

Н. Максимова, д-р психол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КРИТЕРІЇ НОРМАЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМ'Ї

В статті висвітлена проблема пошуку критеріїв нормального функціонування сімейної системи. Показано зв'язок між причинами дисфункцій та ресоціалізаційним потенціалом сім'ї. Представлено результати порівняльного дослідження суб'єктивних та об'єктивних факторів порушень стосунків в сім'ї та механізми встановлення гармонійних стосунків. Розроблено орієнтири для визначення необхідності призначення соціального супроводу сім'ї.

Ключові слова: сім'я, функціонування сімейної системи, критерії, причини дисфункцій, особистість, гармонійність.

Актуальність. Одним з важливих завдань соціальної політики України є підтримка сім'ї. Численні державні та недержавні інституції (соціальні служби, для дітей, сім'ї та молоді, служби у справах дітей, тощо) спрямовують свої зусилля на допомогу сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах. Практика показує, що особливо складно працювати з тими сім'ями, які не визнають наявності існуючих проблем, не бажають йти на контакт з фахівцями, відмовляються від психологічної допомоги. В цьому разі необхідно соціальне втручання з подальшим вирішенням долі такої сім'ї: позбавлення батьківських прав чи соціальний супровід з перспективою відновлення. Вирішення зазначеного питання неможливо без визначення ресоціалізаційного потенціалу

сім'ї, тобто ступеню її наближення до нормального функціонування сімейної системи.

Постановка проблеми. Проблема полягає в тому, що попри наявність численних досліджень [2, 5, 8 та ін.] з питань соціально-психологічної підтримки сім'ї, ще не визначено критеріїв її нормального функціонування. В свою чергу, ці критерії тісно пов'язані з причинами дисфункції сімейної системи.

Мета дослідження. Виявити причини дисфункції та критерії нормального функціонування сім'ї як системи.

Сім'я, яка нормально функціонує, – це сім'я, яка відповідально виконує свої функції, унаслідок чого задовольняються потреби у зростанні її розвитку як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. Невиконання або неналежне виконання функцій сім'ї призводить до того,

що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі *дисфункційною*. Дисфункції, тобто порушення функціонування сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Дисфункційна сім'я у широкому значенні є системою, що детермінує викривлення в особистісному розвитку, а отже, і дезадаптивну, девіантну поведінку або невротичні розлади одного чи кількох своїх членів.

У сучасній Україні на можливість виконання сім'єю своїх функцій впливає ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних факторів слід найперше зазначити економічний. Рівень доходів більшості населення не дозволяє повною мірою задовольнити матеріальні потреби сім'ї.

Наступним фактором є соціальна нестабільність. За відносно короткий термін відбулася зміна суспільного ладу, Україна здобула незалежність як держава, докорінним чином змінилась ідеологічна спрямованість суспільства тощо. Якщо батьківське покоління виховувалося під впливом радянської ідеології, то покоління сучасної молоді та підлітків знаходиться на перетині двох (а іноді й більше) культурно-ідеологічних впливів. Насамперед це вплив західної зарубіжної культури (мультфільмів, відеофільмів, рекламно-інформаційної продукції тощо). Важливий вплив на сімейні стосунки має запозичений звідти приклад незареєстрованого шлюбу як спроба уникнути відповідальності – юридичної, фінансової тощо. Під впливом різних "прогресивних" суспільних організацій, зокрема феміністичних, стали популярними ідеї, що сім'я застаріла, а зміну їй повинен

прийти "пробний" шлюб, вільні стосунки, а то й взагалі життя спільною "комунною", гомосексуальними сім'ями тощо.

Серед суб'єктивних факторів виникнення сімейних дисфункцій слід виокремити насамперед існуючі стереотипи й упередження, що можуть вступати у суперечність із нинішніми реаліями життя. Одним з основних витоків стереотипів щодо ієрархії та ролей подружжя в шлюбі є елементи патріархальної свідомості у сучасному суспільстві. Суб'єктивними факторами виникнення сімейних дисфункцій є також проблеми міжособистісних взаємин і рольової структури сім'ї, особливості особистості членів родини, взаємостосунків поколінь у сім'ї тощо.

Зважаючи на зазначені вище об'єктивні та суб'єктивні фактори дисфункцій сім'ї, серед конкретних причин дисфункційності можна виокремити такі:

1. Невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї. Мотиви вступу у шлюб не відповідають функціям сім'ї, наприклад, у тому разі, коли людина вступає до шлюбу заради підвищення соціального статусу, покращання матеріального добробуту, або якщо молоді люди розглядають шлюб як можливість утечі від батьків, або вимушені одружитися, оскільки партнерка завагітніла – такий шлюб від самого початку є проблемним. Показовим є аналіз причин, із яких вирішили вступити до шлюбу ті члени подружжя, що надалі розлучились. Е. Ейдемільер і В. Юстицькіс [8] наводять результати опитування щодо мотивів вступу до шлюбу у сім'ях, які виявилися дисфункційними (табл. 1). Як бачимо, на першому місці (50 % опитаних) було бажання відокремитися від батьків, створивши свою сім'ю. Мотив укладання шлюбу з кохання виявили лише 9,7 % опитаних.

Таблиця 1. Психологічні причини виникнення дисфункційних сімей

Мотиви вступу до шлюбу	Відсоток
1. Втеча від батьків	50
2. Обов'язок (вступ до шлюбу з почуття обов'язку)	49
3. Самотність	26,6
4. Слідування традиції (ініціатива батьків)	25
5. Кохання	9,7
6. Престиж, пошук матеріальних благ	5
7. Помста	3,1

Мотив "втеча від батьків" часто означає пасивний протест проти влади батьків, а отже, неможливість у цих умовах сприймати життя у всій його реальній повноті. Укладання шлюбу з міркувань "обов'язку" дуже часто означає, що жінка завагітніла або що дошлюбні статеві стосунки супроводжувались переживанням провини. Мотив "самотності" зустрічався в людей, які переїхали на нове місце проживання; вони уклали шлюб із тими людьми, які виявилися земляками або яких рекомендували їхні теперішні знайомі. В інших випадках "самотність" була наслідком переживання екзистенційної порожнечі, а отже, шлюб укладався на основі дефіцитарного кохання, тобто для задоволення особистих потреб, а не через бажання бути завжди саме з цією людиною (буттєве кохання). Мотив "помста" взагалі суперечить функціям сім'ї, проте він теж має місце. Ідеться про те, що людина вступає в шлюб, щоб помститися коханому, із яким посварилася.

2. Помилковість при виборі партнера – ціннісні орієнтації та основні життєві принципи подружжя виявилися протилежними, а отже, несумісними. Наприклад, один із подружжя вважає, що виховання дітей – це найголовніша справа у житті, а інший – узагалі не бажає мати дітей. У період закоханості пара не зосереджувалася серйозно на цьому питанні, а в процесі подружнього життя виявляється, що очікування певного стилю поведінки від партнера залишилися невиправданими.

3. Незавершеність стосунків із батьківською родиною. Можливі два варіанти порушення: а) занадто часте звернення за порадою до батьків замість вирішення проблем сім'ї між подружжям; б) відмова від звернення за порадою до батьків або інших родичів за допомогою у вирішенні проблем через острах відчуття їхнє зверхнє ставлення, сором від наявності проблем у своєму сімейному житті. У цьому разі дружина чи чоловік намагається довести всім й переконати себе, що все чудово, чим загання "всередину" існуючі суперечності замість їхнього вирішення.

4. Втрата ілюзій. Подружжя вважало, що вони оженилися за коханням і заради кохання, але очікуваного щастя не було. Найбільшою цінністю здавалася прироста, палке кохання, однак це відчуття було оманливим. У їхніх стосунках мали місце гіпертрофовані сексуальні фантазії, а зі звиканням і природним при цьому зменшенням пристрасті, такі стосунки втрачають зміст.

5. Страх перед відмінностями. Цей феномен полягає в тому, що подружжя розглядає відмінності у своїх поглядах і цінностях, як причину для сварок і розлучення. При цьому люди не розуміють, що через виховання батьків і зростання в певному соціумі вони мають певні уявлення про те, яким має бути їхнє подружнє життя. Вони знають, як вони мають поводитися, але ці уявлення можуть не збігатися з уявленнями партнера. У період "романтизації стосунків", коли кожен із подружжя прагне

довести свою подібність одне одному, молодята лякаються виявлених відмінностей і докладають всіх зусиль для уникнення суперечок. Проте коли з'являються діти, це додає нових проблем. На цьому етапі, який, нагадаємо, слід називати "випрацювання власних правил сім'ї", неодмінно виникають суперечності, які вимагають відкритого обговорення. Цей етап буває у психологічному плані дуже складним для такого подружжя.

6. Проблеми комунікації, при яких партнери не здатні до ведення переговорів за всіма проблемам їхнього життя. Відкрите, щире спілкування стає неможливим, що рано чи пізно руйнує їхні стосунки.

7. Потреба в домінуванні в одного з партнерів, яка детермінована його внутрішніми конфліктами або іншими особливостями особистості. Це призводить до появи у пригніченого партнера почуття провини, другої соромності. У цьому разі пригнічений партнер провокує вищий рівень домінування над ним, що приводить до насильства в родині, на тлі якого у жертв насильства виникають фобії й навіть психічні порушення. Якщо ж партнер чинить опір домінуванню, шлюб розпадається.

8. Особистісна незрілість партнерів, що виявляється у прагненні до уникнення відповідальності. Одним із доказів доцільності та важливості офіційної реєстрації стосунків є той факт, що саме ця процедура вимагає від чоловіка та жінки оприлюднення своєї готовності до взаємної відповідальності і найголовніше – відповідальності за життя своєї майбутньої дитини.

У роботі соціального працівника часто виникає необхідність визначення того, чи є конкретна сім'я гармонійною – або ж дисгармонійною чи дисфункційною. Для цього необхідно спиратися на критерії нормального функціонування сім'ї. На основі аналізу праць В. Сатир [7], К. Роджерса [6], К. Вітакера [1] та внаслідок наших досліджень [3, 4] нами виокремлено такі критерії:

1. *Повага до відмінностей*. Сім'я – це об'єднання двох культур, що були в кожного у батьківській сім'ї. Якщо один намагається нав'язати культуру стосунків своєї батьківської сім'ї, тобто перевиховати іншого, – це ознака дисфункції. У нормально функціонуючій сім'ї подружжя усвідомлює той факт, що кожен із них має право на своє бачення світу. Треба поважати відмінності, а не боятися їх. Страх перед відмінностями в поглядах на стосунки, традиції, стереотипи поведінки призводить до непорозуміння. Спільність не означає однаковість. Шлях до гармонізації сім'ї полягає у відкритому обговоренні питань, їхньому узгодженні, у взаємних поступках, а не прагненні до домінування. Якщо ж переможе стиль батьківської сім'ї одного з подружжя, то програють обидва. Найкраще – відокремитись від "Я-культура", "Його-культура" та випрацювати своє "Ми-культура", тобто усвідомити, що "ми" – це нова, спільна культура сім'ї.

2. *Щирість у висловлюванні думок і почуттів*. Ідеться про особливості комунікацій. Якщо є порушення комунікації, то це дисфункція. Якщо подружжя вважає, що кохання несумісне з суперечностями, то вони уникають щиро висловлювати свої бажання, оцінки подій тощо. Неправильне упередження – "кохання означає згоду з усіма проявами партнера" – призводить до непорозуміння. Звідси очікування "читання думок": "Ти повинен розуміти мене без слів", "Я тебе кохаю, отже, знаю, що тобі потрібно", "Якщо ти не розумієш, чому я образилась, то нам взагалі краще розійтись", "Я бажаю тобі добра, отже, довіряй мені та роби те, що я кажу". У цьому разі природні розбіжності у поглядах не обговорюються відкрито, а подружжя застосовує маніпуляцію: посилення на авторитет, традиції, сліози. Вияв цієї дисфункції – у неконгруентності. Найбільше ця дисфункція виявляється в тих сферах, які є для подружжя "за-

критими темами". У нормально функціонуючій сім'ї люди не бояться відкрито висловлювати свої думки та почуття, у них немає закритих тем.

Порушення комунікації вказують не стільки на помилки окремих людей, скільки на проблему системи в цілому. Часто подружжю простіше звинуватити у проблемі одне одного, ніж шукати справжні причини в неправильних засобах комунікації, за які несуть відповідальність обидва. Застосовуючи системний підхід, варто акцентувати увагу не на зміні людей, а на зміні способів їхньої взаємодії, вивчати фактори, які впливають на проблему з комунікацією.

3. *Динамічність стосунків*. Шлюб – це процес. У нормі сімейна система завжди динамічна: змінюються правила, стереотипи, особистість кожного теж завжди знаходиться в розвитку (професійне, особистісне зростання). Якщо ж людина зупиняється в розвитку, якщо виникає ригідність стосунків, то відбувається їхня стагнація. Стагнація стосунків є ознакою дисфункції. Якщо зупинений розвиток, правила стали догмами, усе наперед відомо, то життя стає нудним.

Перешкодою до встановлення гармонійних стосунків у сім'ї є неправильне уявлення про те, що запорукою щасливого сімейного життя є лише вдалий вибір партнера. Тобто, якщо вдалося знайти саме ту людину, "свою другу половинку", усе буде гаразд, а якщо вийшла помилка – варто шукати іншу. Безумовно, вибір партнера має велике значення, проте дуже багато залежить від того, як розвиваються стосунки в ході подружнього життя. Отже, шлюб можна розглядати як ряд процесів, у якому взаємодіють люди. Кожен із подружжя ініціює ці зміни, сам бере в них участь і несе відповідальність за всі сфери функціонування сім'ї: сексуальне життя, виховання дітей, взаємні економічні зобов'язання, спільний вибір житла тощо. Головним тут є відчуття та розуміння того, що шлюб є динамічним процесом, який створюється кожним учасником і безперервно стає все новим і новим.

Мрія про шлюб як щасливий вінець, нагороду закоханим, які змогли об'єднатись попри всі перешкоди, є лише казковою алегорією. Відома всім фраза "після весілля вони жили довго й щасливо", на жаль, не відповідає реальності. Гармонійні взаємини між чоловіком і жінкою потребують копіткої роботи, їх треба постійно будувати та перебудовувати, поновлюючи завдяки обопільному особистісному зростанню. Це повинно відбуватися з обома партнерами. Коли це відбувається лише з одним партнером, не заохочується й не культивується іншим, тоді дистанція тільки збільшується і стає нездоланною. Тому кожен із подружжя повинен розуміти важливість цього руху, схвалювати його, радіти за себе і за іншого, за кожен зроблений обома ними крок. У цьому і полягає така функція сім'ї як емоційна підтримка, що забезпечує створення умов для особистісного зростання кожного. Особливо драматично, якщо один із подружжя розвивається, а інший – ні, тому часто відбувається подружня зрада. Якщо ж тому, хто активно розвивається чинить опір у розвитку другий із подружжя, це виступає як психологічне насильство.

4. *Обмін ролями*. Критерієм нормального функціонування сім'ї є гнучкість ролей. Це означає, що за необхідності члени сім'ї легко можуть змінити один одного, виконувати ту діяльність, що притаманна іншому. Наприклад, тато завжди ввечері грає з сином у шахи або розгадує кросворди, логічні задачі, отже, виступає в ролі того, хто розвиває сина інтелектуально. Мати в цей час готує вечерю. Однак коли батько у відрадженому, цю роль бере на себе мама, а вечерю вони готують потім разом із сином. У сім'ях, де є гнучкість ролей, ніколи не

виникає питання, хто головний: домінуюча роль буває або ситуативною (нині один головний, завтра інший), або за сферами життєдіяльності сім'ї. Наприклад, якщо сім'я вирішує, який кухонний комбайн краще купити, то вирішальне слово залишається за мамою, оскільки в цій сфері домінує вона. Якщо ж сім'я обирає колір нових шпалер у кімнаті сина, то вирішальне слово буде за сином. У нормально функціонуючій сім'ї батькам не потрібно весь час доводити свій авторитет, вимагати слухняності і підкорення дітей лише тому, що вони діти. Навпаки, якщо чотирирічний син виграє у складанні пазлів у батька, то батько щиро вітає його, не боячись втратити свій авторитет через програв. У таких сім'ях люблять грати в ігри, де всі мають рівні можливості виграти, або в ігри, де потрібен обмін ролями. Наприклад, по суботах батьки грають роль дітей, а діти – батьків. Діти прокидаються раніше, готують сніданок, нагадують батькам, що треба зробити ранкову гімнастику, почистити зуби, а ті не хочуть підійматися, капризують, починають бавитись, тобто поводяться як неслухняні діти. Такі ігри допомагають дітям краще зрозуміти батьків, задуматися над тим, що таке дорослість, прийняти рефлексивну позицію. У таких сім'ях регуляторами поведінки є спільно випрацьовані правила, а не чиясь домінуюча воля. Цим правилам підкорюються всі однаково. Наприклад, якщо в правила сім'ї входить попереджати, коли запізнюєшся, то батьки так само дотримуються цього правила, як і діти.

У сім'ях, де критерій "обмін ролями" відсутній, домінуюча позиція роками і в усіх ситуаціях зберігається за кимось одним. Ця владна роль визначається або соціальними стереотипами (чоловік – голова родини), або релігійними уявленнями, або особистісними рисами. Ролі в таких сім'ях жорсткі та фіксовані. Наприклад, якщо куховарити – справа дружини, то чоловік, який раніше від неї прийшов із роботи, сидітиме голодним і чекати її, але сам не стане готувати вечерю.

5. *Дотримання меж особистості.* Цей критерій регулює баланс єдності та свободи. У разі нормального функціонування члени сім'ї поважають особистісний простір кожного. Це стосується всіх – починаючи від іграшкового фортеці з кубиків, яку мама не чіпатиме без дозволу сина (хоча ця фортеця заважає їй мити підлогу), і завершуючи неприпустимістю читання SMS-повідомлень у телефоні дружини або перевірки її електронної пошти. Кожен член сім'ї відчувається вільним, незалежним і має право сам регулювати ступінь близькості з іншими в певний час. У таких сім'ях дуже цінують родинне спілкування, прагнуть проводити дозвілля сім'єю, але всі й цілком спокійно сприймають наявність особистих друзів, улюблених занять, належність до певних спільнот (спортивні клуби, релігійні та громадські організації) поза сім'єю.

У дисфункційних сім'ях єдність і свобода сприймаються як антагоністи. Тут відбувається поляризація: або прагнення до повного злиття, симбіозу, контролю, або роз'єднаність і байдужість.

У разі симбіотичних стосунків партнера розглядають як свою власність, звідси виникають ревності. У такій подружній парі один контролює і не відпускає, а інший емоційно зливається з ним, ідентифікує себе з ним, розчиняється в ньому і фактично втрачає свою особистість, перестає жити своїм життям. Цікаво, що такий варіант емоційного злиття оспівується в літературі та піснях. Наприклад, "На тобі зійшовся клином білий світ" (пісня); "Ромашко, ти п'яніла від цих рук, Ти цілувати їх була готова. Для них за біль своїх образ і мук ти не знайшла докірливого слова" (Л. Костенко). Насправді такі стосунки мають назву "токсичне кохання", або нев-

ротичний зв'язок. Небезпека симбіотичних стосунків полягає в тому, що всі поведінкові прояви партнера сприймаються як власні, тобто людина автоматично відчуває гнів, якщо хтось критикує партнера, навіть не розбираючись, за що була критика. Усі вимоги та пропозиції партнера беззастережно виконуються (бо вони вже сприймаються як свої власні), навіть якщо об'єктивно вони шкодять цій людині. Таке кохання є передумовою виникнення співзузалежності та насильства в сім'ї, про що докладно буде сказано нижче.

Стосунки у дисфункційних сім'ях найкраще описати через крайні поняття – спаяність і роз'єднаність. У сім'ях з високим ступенем спаяності перегородки між підсистемами виражені слабо. У вихованні дітей таким сім'ям притаманний стиль гіперопіки, їм недоступне поняття особистого простору дитини та її самостійності. Гіперопіка може подіяти на дитину руйнівним чином. Сім'ї, де дитину бояться "відпустити на свободу", відгороджують її від будь-якого досвіду, який би дозволив подорослішати і стати більш незалежною, а отже, не виконують свою функцію щодо соціалізації дитини.

У роз'єднаних сім'ях, навпаки, межі підсистем є жорсткими і ригідними. Взаємодія в цих сім'ях можна визначити як байдужу. Небайдужість тягне за собою неспокій і тривогу, а в роз'єднаних сім'ях прийнято в будь-який спосіб уникати неприємних переживань. Таким чином, людина в такій сім'ї може бути вільною й незалежною, але навряд чи відчує, що її підтримують і люблять, про неї піклуються.

Сім'ю, яка нормально функціонує, характеризує "золота середина" між цими крайнощами. Межі між підсистемами чітко визначені; завдяки цьому члени сім'ї мають як міцні сімейні зв'язки, так і почуття незалежності.

6. *Відкритість сім'ї.* У разі нормального функціонування сім'ї вона є відкритим соціальним організмом. Родина є складовою ширшої соціальної системи, завжди відкритою для інших. Друзі, сусіди, родичі, колеги, друзі дітей залюбки входять у родинний простір, де їх приймають із радістю, без напруження та підозрливості. Приязні стосунки зі своїм соціальним середовищем, уміння співчувати, допомагати та приймати допомогу, відчуття єдності з людьми – це є дуже цінним досвідом для соціалізації дитини. Якщо в таких сім'ях виникають проблеми, то вони не соромляться "вносити сміття з хати", а щиро звертаються за порадою до тих людей зі свого оточення, кому довіряють, або до фахівців (психологів, соціальних працівників). Тому за допомоги цих людей вони можуть успішно реалізовувати свої можливості, які дозволяють їм вирішити практично будь-які проблеми.

Натомість закриті сім'ї уникають дружнього спілкування будь із ким. У них може бути багато знайомих, ділових партнерів, але все це – "потрібні люди", які важливі як засіб для досягнення цілей, але зовсім байдужі самі по собі. У цих сім'ях ставлення до людей насторожене, недовірливе, переважає зневага або заздрощі, суперництво, недоброзичливість. Сім'ї з такою дисфункцією справді можна представити як закриті системи. Через цю закритість вони мають вкрай обмежені ресурси й водночас нездатні до самостійного вирішення проблем.

7. *Емоційна й духовна близькість.* Цей критерій віддзеркалює сутність кохання, коли бажання бути разом зумовлено не тим, що ця близькість дає якусь користь (статус, матеріальні вигоди, сексуальне задоволення), а тим, що для людини найважливішим є саме її коханий. У цьому разі потреби та прагнення коханої людини постають на одному рівні зі своїми власними. Не вище своїх, як у разі токсичного кохання, і не нижче своїх, як у разі споживацького ставлення. Справжня близькість і відкритість не виникають одразу, це результат тривалої та ко-

підкої роботи подружжя над собою, над своїми стосунками, результат спільних переживань, успіхів, труднощів, радощів і горя, розділених на двох. Цей життєвий досвід формує стійке відчуття ніжності, турботи, довіри, підтримки. Сім'я – це осередок безпеки, де люблять і цінують, де ніхто не образить і завжди зрозуміють.

Натомість у дисфункційних сім'ях панує недовіра, страх, відчуття самотності, непотрібності, зневага й непорозуміння, а часом й ненависть.

Висновки. На основі виявлених критеріїв нормального функціонування сімейної системи можливо визначити її ресурсний потенціал. Перспективи дослідження полягають у розробці системи діагностики на основі зазначених критеріїв.

Список використаних джерел

1. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта / К. Витакер. – М.: Класс, 1997.
2. Лидерс А.Г. Психологическое обследование семьи / А.Г. Лидерс. – М.: Издательский центр "Академия", 2006.
3. Максимова Н.Ю. Сімейне консультування / Н.Ю. Максимова. – К.: ДП "Видавничий дім Персонал", 2011.
4. Максимова Н.Ю. Соціальна робота з сім'єю / Н.Ю. Максимова. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2015.
5. Мороз О.М. Зберегти сім'ю. Соціальна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах / О.М. Мороз та ін. – К.: ЕКМО, 2008.
6. Роджерс К. Психология супружеских отношений / К. Роджерс. – М., 2002.
7. Сатир В. Психотерапия семьи / В. Сатир; пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000.
8. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб.: Питер, 2008.

Надійшла до редколегії 05.04.17

Н. Максимова, д-р психол. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

КРИТЕРИИ НОРМАЛЬНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЕМЬИ

Статья посвящена решению проблемы поиска критериев нормального функционирования семейной системы. Показана связь между причинами дисфункций и ресоциализационным потенциалом семьи. Представлены результаты сравнительного исследования субъективных и объективных факторов нарушений отношений в семье и механизмы установления гармоничных отношений. Разработаны ориентиры для определения необходимости назначения социального сопровождения семьи.

Ключевые слова: семья, функционирования семейной системы, критерии, причины дисфункций, личность, гармоничность.

N. Maksimova, Dr.Sc., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CRITERIA FOR NORMAL FUNCTIONING OF FAMILY

The article deals with the problem of finding criteria for the normal functioning of the family system. Shows the relationship between the causes of dysfunctions and resili potential family. The family which has normally functions – it is a family who responsibly performs its functions, so that needs are met in the growth and development of the family as a whole and each of its members. Failure or improper performance of family functions leads to the fact that the family is disharmonious (problem), and further dysfunctional. Dysfunction is dysfunction of the family – these are the features of its life, which complicate or hinder the implementation of family functions. Dysfunctional family in the broad sense is a system that determines the distortion in personal development, and hence maladaptive, deviant behavior or neurotic disorders of one or more of its members. There are results of a comparative study of subjective and objective factors of the violations of family relationships and the mechanisms of establishing harmonious relationships. Guidelines are developed for determining the need for appointment of social support of the family.

Keywords: family functioning family system, criteria, causes of dysfunction, personality, harmony.

УДК 159.9

К. Мілютіна, д-р психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ІНФОРМАЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У РІЗНОВИДОВИХ ГРУПАХ

Стаття присвячена визначенню поняття та типологізації варіантів інформальної соціалізації та емпіричному дослідженню цього явища на прикладі спілкування у різновидових групах. Було виявлено, що рівень задоволеності життям та соціальної підтримки вищий в осіб, які були успішними і відповідальними власниками домашніх улюбленців. Розглянуто систему чинників інформальної соціалізації та перспективи її дослідження.

Ключові слова. Соціалізація, постнекласична парадигма, благополуччя, соціальна підтримка, особистість.

Вступ. У сучасному світі відбувається побудова інформаційного, постіндустріального суспільства. Це змінює структуру зайнятості людини – скорочення робочого дня та робочого тижня, ведення домашнього господарства також стало займати значно менше часу. Водночас життя стало менш передбачуваним, обрання професії у юнацькому віці не означає, що людина працюватиме за цією спеціальністю протягом всього життя, міграційні та глобалізаційні процеси збільшують ймовірність зміни місця проживання. Наявність цих зовнішніх передумов забезпечує поширення такого явища як інформальна соціалізація. У сучасній психологічній науці існують поодинокі дослідження соціалізації в межах неформального освітнього процесу. Спеціалісти в галузі зоопсихології приділяють достатню увагу соціалізації собак, яка відбувається у спілкуванні з іншими собаками та людьми, але не розглядають впливів на соціалізацію людини цього міжвидового спілкування. Інтернет-

соціалізація, як один з варіантів інформальної соціалізації була детально розглянута, але саме її інформальний аспект залишився поза увагою дослідників. При аналізі як вітчизняних так і зарубіжних наукових джерел не було виявлено систематичних досліджень такого явища як інформальна соціалізація особистості.

Мета дослідження – виявлення типології та особливостей перебігу інформальної соціалізації особистості, обґрунтування методів дослідження.

Аналіз попередніх досліджень. Сучасні теорії розвитку особистості пропонують розгляд процесу соціалізації з урахуванням культурно-історичних умов: соціалізація особистості здійснюється по-різному на різних вікових етапах. Її успішність залежить від генетичних особливостей особистості, віку та соціальної ситуації розвитку. Зазначені теорії також зумовлені у віковому вимірі: процес соціалізації починається від народження і продовжується до смерті людини [3; 6].

У неklasичній парадигмі результатом і змістом соціалізації є формування особистості, зокрема: особистісні надбання і утворення, які формуються у процесі соціалізації, цінності, смисли, мотиви, світогляд, моральні установки. Такий підхід ставить у центр розгляду особистість, що робить його прерогативою неklasичної і постнеklasичної парадигм у соціальної психології [1; 7]. Безумовно, зміст соціалізації розглядався і в онтогенетичних теоріях, однак його було прив'язано до біологічних факторів, зокрема вікового розвитку сексуальності, зміни зубів, розвитку індивіду взагалі. В неklasичній парадигмі на першу позицію виходить особистість як утворення соціалізації. Ефективність соціалізації зумовлюється рівнем моральності, культури особистості. Соціалізація з позицій постнеklasичної парадигми – нелінійний багатоваріантний процес взаємодії людини і Світу у ситуації невизначеності. Основним механізмом цієї взаємодії є суб'єктний вчинок, яким задається кількість ступенів свободи особистості у виборі власної со-

ціалізаційної стратегії [5; 7]. Сутністю процесу соціалізації стає виникнення і розвиток мережевого мислення і спілкування, віртуалізації власного життєвого світу особистості за допомогою мови, що відтворює у свідомості людини безліч світів, які можуть доповнювати один одного, а можуть існувати автономно, підкоряючись гіпертекстовому принципу організації [2; 3; 4].

Результати дослідження. Виникає проблема розробки теоретичної моделі дослідження процесу інформальної соціалізації. Мають бути досліджені як чинники так і наслідки для розвитку особистості саме такого перебігу процесу соціалізації. Особливістю інформальної соціалізації є суб'єктна активність особистості, самостійний вибір власного шляху саморозвитку та способу відпочинку.

Чинники можна класифікувати на зовнішні, внутрішні та ситуативні, наслідками інформальної соціалізації можуть бути зміни в емоційній сфері особистості. Структурно-логічна схема досліджена відображена на рис. 1.

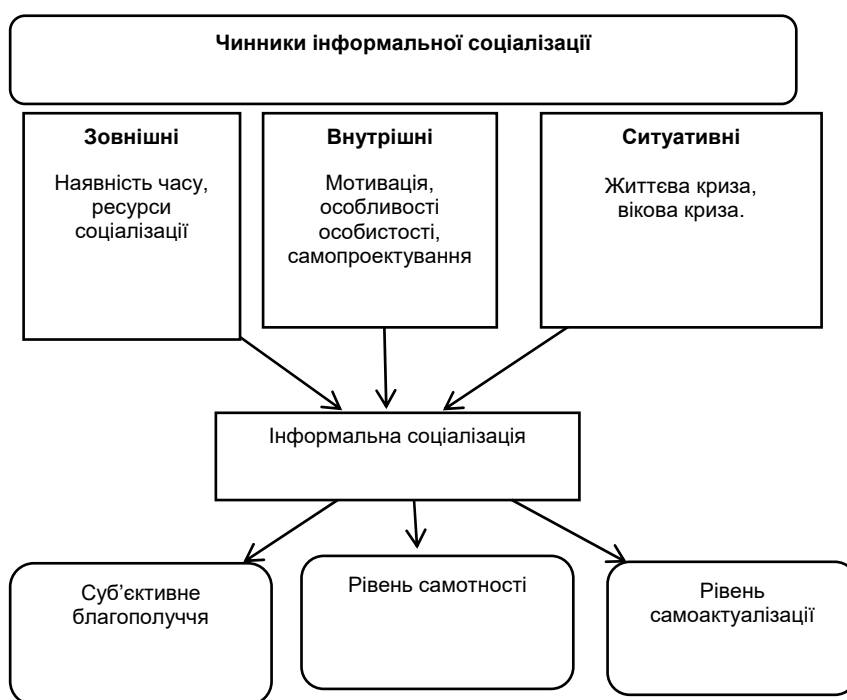

Рис. 1. Теоретична модель дослідження інформальної соціалізації

До зовнішніх чинників інформальної соціалізації можна віднести наявність вільного часу та енергії, що дає можливість займатися тим чи іншим видом інформальної діяльності. Місце проживання та його умови також можуть впливати на цей процес: наявність ресурсів великого міста щодо розвиненості варіантів інформальної освіти, соціалізації тощо більша ніж у містечках та селах. Поширення Інтернету, з варіантами дистанційної інформальної соціалізації, зменшує дію цього чиннику, і в перспективі розбіжності будуть нівелюватись. Безумовно, найважливішим внутрішнім чинником інформальної соціалізації є мотивація. Насамперед це прагнення до приналежності до інформальної соціальної групи, потреба у повазі та самоповазі, ймовірна також актуалізація потреби у саморозвитку та самореалізації. Специфіка ціннісної сфери особистості: потреба в свободі, орієнтація на процес тощо також можуть сприяти заму́ченості до цього типу соціалізації. Особливості особистості: толерантність до невизначеності, специфіка розвитку емоційної сфери особистості, пізнавальна активність можуть зумовлювати вибір типу інформальної

соціалізації. Самопроектування [3; 7; 8] виступає механізмом даного процесу соціалізації.

Але, навіть за всіх цих умов, людина може не залучатись до інформальної соціалізації поки не відчує нагальної потреби в цьому завдяки кризі. Ці кризові стани можуть бути пов'язані з життєвими обставинами: зміна професії, розлучення, переїзд тощо. Саме інформальні види діяльності сприяють адаптації до нових умов та відновленню емоційної рівноваги.

Інформальна соціалізація сприяє задоволеності життям, зменшує рівень самотності, допомагає процесу само актуалізації.

У сучасному світі поруч з кожним типом традиційної соціалізації починає виникати її інформальний аналог (табл. 1). Ці типи соціалізації не конкурують між собою, а доповнюють один одного. За умови успішного функціонування традиційних інститутів соціалізації інформальні варіанти доповнюють нормативні уявлення людини, збільшують її толерантність та адаптивні можливості. Якщо ж традиційні інститути переживають кризу та виконують свої завдання недостатньо, то інформальна

соціалізація може як сприяти успішному розвитку особистості так і створювати девіантні варіанти соціалізації (інтернет-залежність, залучення особистості до тоталітарних культів, антисоціальних угруповань тощо. Коло родини поповнюється домашніми улюбленцями, насамперед котями і собаками, які створюють своєрідне різновидові середовище в якому відбувається соціалізація дитини. Дослідження стосунків між тваринами та

їх господарями почались відносно недавно. Якщо розглядати спілкування в різновидових групах не з точки зору соціалізації собаки, а як варіант інформальної соціалізації людини, то можна побачити, що така взаємодія покращує розвиток емпатії та емоційного інтелекту людини, сприяє засвоєнню відповідальності за інших, розвиває толерантність до незвичної поведінки.

Таблиця 1. Особливості традиційної та інформальної соціалізації

Традиційна соціалізація		Інформальна соціалізація	
Інститути	Результати	Типи	Результати
Сім'я	Засвоєння соціальних норм	Різновидова група	Розвиток емпатії і толерантності

Залученість осіб різного віку до інформальної соціалізації можна виявити шляхом соціологічного опитування, при цьому необхідно враховувати вікові та гендерні особливості досліджуваних, їх місце проживання, особливості формальної зайнятості. Респонденти мають бути поділені на групи в залежності від типу інформальної соціалізації, яка переважає в кожного досліджуваного.

Дослідження мотиваційних чинників буде реалізовано за допомогою методики "Ціннісні настанови" Потьомкіної, та метод мотиваційної індукції ММІ (la method d'induction motivation nnelle. – MIM), запропонований Ж. Нютеном, методики дослідження життєвих сенсів В.Ю. Котлякова. Дослідження особистості може бути проведено за допомогою шкали самооцінки інноваційних якостей (Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко), ситуативні чинники також можуть бути виявлені методикою "Життєві завдання" Т.М. Титаренко. Тест І. Колер (вдоволеність функціонуванням), шкала соціальної підтримки та проєктивні методики можуть допомогти у дослідженні ефектів інформальної соціалізації.

В емпіричному дослідженні ефектів інформальної соціалізації у різновидовій групі брали участь 76 жінок у віці від 28 до 53 років. З них в 15 респондентів не було домашніх тварин, 31 тримали вдома від однієї до трьох кішок, 14 – собак різних порід, ще 26 були володарями котів і собак одночасно. Всі досліджувані проходили ряд методик: тест І. Колер (I. Karler), спрямований на дослідження задоволеності респондентами своїм функціонуванням у різних сферах людської життєдіяльності. Також була використана багатовимірна шкала соціальної підтримки (M.S.P.S.S.), яка була розроблена Зіметом та адаптована для української вибірки. Проєктивна методика "Людина, яка зриває яблуко з дерева", запропоновану Л. Грант та К. Табон. Методика дозволяє виявити життєві стратегії досліджуваних. По цільовій функції (та ефективності) життєві стратегії прийнято поділяти на стратегії мінімізації, оптимізації, максимізації.

При стратегії мінімізації будь-який спосіб дії розглядається як прийнятний, якщо він обіцяє хоча б якесь рішення проблеми. Стратегія оптимізації орієнтована на вибір найбільш ефективного варіанту дії за даних обставинах і обмеженнях. Стратегія максимізації націлена на найкращий результат.

Отже, по малюнку "Людина, що зриває яблуко з дерева" з великою часткою ймовірності можна судити про домінуючі способи досягнення цілей або особливі поєднання стратегій, що утворюють певний стильовий тип прийняття рішень. Отриманий результат тесту зна-

чною мірою несе на собі відбиток особистості рисування, його настрою, стану. Також були досліджені особливості сприймання емоцій кішок і собак. Для цього використовувались таблиці з зображенням станів домашніх улюбленців, які були створені на основі досліджень К. Лоренца і П. Лейхаузеня.

В результаті дослідження було виявлено, що загальний рівень соціальної фрустрованості був низьким в усіх респондентів. Не було виявлено достовірних розбіжностей між групою респондентів в яких були домашні улюбленці, та тими, що проживали без них. Таким чином наша гіпотеза щодо того, що рівень соціальної фрустрованості викликає компенсаторну реакцію у вигляді спілкування з тваринами не підтвердилася, принаймні на групі соціально адаптованих та низько фрустрованих осіб.

При дослідженні розбіжностей між групами за рівнем соціальної підтримки було виявлено, що за критерієм Мана-Уїтні, рівень соціальної підтримки в досліджуваних, які мали тварин був достовірно вищим (на рівні 0,05), ніж в досліджуваних, які їх не мали. Ймовірно, особливості особистості, зокрема рівень соціального інтелекту та емпатії сприяє як пошуку задоволення від спілкування з домашніми улюбленцями, так і з людьми. Цікаві результати були отримані у проєктивному тесті "Людина, яка збирає яблука з дерева".

Більшість досліджуваних зображує фігуру людини, яка твердо стоїть на землі двома ногами, збирає яблука до кошика з яблуні, на якій достатньо зрілих плодів. Цей тип зображень притаманний особам з достатнім рівнем довіри до навколишнього середовища, успішними стратегіями досягнення власної мети. Досліджувані цієї підгрупи були власниками котів, у двох випадках – котів та собак. До другої підгрупи були віднесені досліджувані, які зображували людину на драбині, але дерево рясно всіяне плодами. Вони прагнуть кар'єрного зростання, їм притаманна більша, ніж першій підгрупі, схильність до ризику. До цієї групи належали власники собак, собак і котів. Малюнки осіб третьої групи містили зображення технічних засобів, ці малюнки притаманні особам, що вважають за потрібне досягати мети за допомогою спеціальних засобів, а не власного напруження. Всі досліджувані цієї групи були власниками кішок. Остання нечисленна група досліджуваних створювала зображення двох типів: ті, на яких людина збирає яблука з землі, та на яких "зимове" дерево з останнім яблуком. Серед цих досліджуваних було двоє власників кішок, інші взагалі не мали домашніх улюбленців.

Ряд 1 – низький рівень,
Ряд 2 – середній,
Ряд 3 – високий.

Рис. 2. Рівні розпізнавання емоцій кішок у різних групах власників

При дослідженні рівню розпізнавання емоцій кішок було виявлено достатньо високий рівень їхнього розпізнавання в усіх досліджуваних. Найкращим він був у власників кішок, достовірно гіршим у власників котів і собак водночас та в осіб, які не мали тварин. Це можна пояснити тим, що власники домашніх тварин під час міжвидової комунікації несвідомо тренують навички розпізнавання емоційних реакцій тварин. Власники котів і собак одночасно дещо гірше розпізнавали емоції кішок, бо

як було виявлено під час інтерв'ювання, вони мешкали у приватних будинках і сприймали кішок суто утилітарно.

Розпізнавання емоцій собак (відображене на рис. 3) також мало свою специфіку в залежності від групи власників. Як і можна було передбачити, найкраще їхні емоції розпізнавали власники собак і собак та кішок. Найгірше – ті респонденти в яких взагалі не було домашніх улюбленців.

Ряд 1 – низький рівень,
Ряд 2 – середній,
Ряд 3 – високий.

Рис. 3. Рівні розпізнавання емоцій собак у різних групах власників

Аналіз розподілу рівнів розпізнавання емоційних станів тварин за типами емоцій виявив наступне: респонденти успішно розпізнавали прояви агресії собак, і дещо гірше сприймали "сигнали примирення", тривожні стани кішок розпізнавалися достовірно успішніше ніж агресивний стан. Таким чином, було виявлено, що 68 % наших досліджуваних мали домашніх улюбленців, їхній рівень соціальної фрустрованості був нижче середнього, а рівень соціальної підтримки достатнім. Ми можемо

прийти до висновку, що утримання домашніх улюбленців, не має компенсаторного характеру (в усякому разі серед соціально адаптованої групи респондентів). Але досліджувані, які мали домашніх улюбленців, мали більш позитивне ставлення до себе та оточуючого середовища, менший рівень психоемоційного напруження. Утримання домашніх улюбленців не має компенсаторного характеру. Внаслідок цього типу інформальної соціалізації виникає більш позитивне ставлення до се-

бе та до оточення, яке сприяє як успішному пошуку соціальної підтримки так і спілкуванню з домашніми улюбленцями. Взаємодія у міжвидовій спільноті успішна і сприяє подоланню психологічного напруження за умови адекватного сприйняття емоційних станів тварин.

Висновок. Оптимальною для вивчення інформальної соціалізації можна визнати постнекласичну парадигму психологічного дослідження. Інформальна соціалізація – це процес активного засвоєння норм та культурних цінностей поза традиційними інститутами. Особливістю даного типу соціалізації є те, що до неї залучені насамперед особи юнацького та дорослого віку, не діти і підлітки, як до традиційної первинної соціалізації. Основним механізмом стає не наслідування та ототожнення (як при первинній соціалізації), а суб'єктна активність особистості. Виявлено, що наявність інформальної соціалізації у вигляді спілкування з домашніми улюбленцями сприяє розвитку емпатії та більшому рівню соціальної підтримки. Виокремлені нами типи інформальної соціалізації мають бути детально розглянуті в ході подальшого емпіричного дослідження.

Список використаних джерел

1. Власова О.І. Психологічний конструкт цілісності особистості в контексті методології філософії екзистенціалізму та екзистенційної психології / О.І. Власова, К.-М.О. Фадєєва, А.С. Гуленко // *Фундаментальні*

льные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ. – 2014. – № 5; URL: fund-issled-intern.esrae.ru/5-60

2. Зарецька О.О. Життєві контексти особистісного зростання : аналіз внутрішніх та зовнішніх чинників / О.О. Зарецька // *Технології розвитку інтелекту. Електронне наукове видання*. – Київ, 2013. – Т. 1. – № 4. – 2013. – Режим доступу: http://psyfir.org.ua/upload/journals/4/authors/2013/Zaretska_Olga_Oleksandrivna_Zhytyyevi_konteksty_osobystis_nogo_zrostantnya_analiz_zovnishnih_i_vnutrishnih_chynnykiv.doc

3. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д.А. Леонтьев // *Ученые записки кафедр общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова*. – Вып. 1 / под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – С. 56–65.

4. Леонтьев Д.А. Постановка и достижение целей как фактор психологического благополучия / Д.А. Леонтьев, Д.Д. Сучков // *Психологические исследования*. – 2015. – 8(44), 1. <http://psystudy.ru>

5. Проблемы психологической герменевтики / Н.В. Чепелева, Т.М. Титаренко, М.Л. Смульсон и др. – К.: Изд-во Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – 382 с.

6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К., 2003. – 376 с.

7. Чепелева Н.В. Самопроектирование личности в дискурсивном пространстве / Н.В. Чепелева // *Наукові студії із соціальної та політичної психології*; [ред. рада: М.М. Слюсаревський (голова), В.Г. Кремень, С.Д. Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 31(34). – С. 12–20.

8. Headey B. Understanding happiness: A theory of subjective well-being / B. Headey, A.J. Wearing. – Melbourne, Australia: Longman Cheshire, 1992.

9. Ryff C.D. The structure of psychological well-being revisited / C.D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1995. – Vol. 69. – P. 719–727.

Надійшла до редколегії 08.04.17

Е. Милютіна, д-р психол. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА НЕФОРМАЛЬНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ В РАЗНОВИДОВЫХ ГРУППАХ

Статья посвящена определению понятия и типологизации вариантов informal socialization и эмпирическому исследованию этого явления на примере общения в разновидовых группах. Было обнаружено, что уровень удовлетворенности жизнью и социальной поддержки выше у лиц, которые были успешными и ответственными владельцами домашних любимцев. Рассмотрена система факторов informal socialization и перспективы ее исследования.

Ключевые слова: социализация, постнекласическая парадигма, благополучия, социальная поддержка, личность.

K. Miljutina, Dr.Sc., Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RESEARCH THE PROCESS OF INFORMAL SOCIALIZATION IN HUMAN-ANIMAL GROUPS

There is a problem of the theoretical models development of the process of informal socialization study. Both the factors and the effects on the individual of such a process of socialization should be investigated. Peculiarity of the informal socialization is subjective activity of an individual, his independent choice of his own path of self-development and his way of rest.

Factors can be classified into external, internal and situational. Informal socialization effects may be changes in the emotional sphere of personality. The external factors of informal socialization may include availability of free time and energy, which makes it possible to be engaged in some form of informal activity. Habitat and its conditions can also affect the process, the availability of resources for informal education, socialization and so on in a big city is more than in towns and villages. The article is devoted determination of concept and tipological variants of informal socialization and empiric research of this phenomenon on the example of intercourse in groups. It was discovered that level of satisfaction by life and social support more high for persons which were the successful and responsible proprietors of pets. The system of factors of informal socialization and prospect of its research is considered.

Keywords. Socialization, paradigm, prosperity, pets, personality.

УДК: 321.02:159.955

Т. Траверсе, д-р психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЗАДАЧ У ПРОЦЕСІ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО БУТТЯ

У статті розглядаються психологічні особливості розуміння політичної діяльності сучасним актором, зокрема особливості освоєння ним поліконтекстуальної конкретної суспільно-політичної ситуації. Така пізнавальна діяльність залежить від міри залученості актора до політики, сформованості процесів розв'язання та розуміння політичних задач в контексті політичного мислення. Йдеться про критерії розуміння як процесу, етапу та результату політичного мислення, про взаємозв'язок розуміння політичних ситуацій та знання про них.

Ключові слова: розуміння політичної ситуації, політична діяльність, процес розуміння, результат розуміння, політичне мислення, політична задача.

Постановка проблеми. Зміна цивілізаційної парадигми початку XXI ст. співпала з перехідністю суспільно-політичного розвитку, в якому перебуває нинішня Україна. Міра пізнання політики суб'єктом політичної діяльності

(далі – актором) залежить від чималої низки передумов, серед яких чи не найсуттєвішою є рівень освоєння ним поліконтекстуальності суспільно-політичної ситуації та специфіки організації ним політичної інформації. На-

самперед це залежить від загального рівня включеності й освоєння актором політичної діяльності, а також особливостей сприймання політичної дійсності та відповідних до них настановлень, рівня сформованості політичного мислення, політичної культури в цілому, дії заздалегідь визначених політичних цінностей тощо.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що психологічний аналіз процесу розуміння політичної діяльності, політичних завдань і задач (як її структурних одиниць) у джерелах зустрічається нечасто. Здебільшого йдеться про розуміння правди [8; 9; 10]; процес формування колективних переваг у думках і поглядах виборців [20]; сукупність всіх можливих станів, які демонструє суб'єкт у процесі прийняття рішення, розв'язання задачі [33] та ін. Осмислення політики в умовах суспільного процесу коливається від світу вигаданого до світу пізнаного, що виражається як зв'язок індивідуального існування особи із загальнозначущими фактами соціуму. У ході розв'язання суспільно-політичних завдань і задач процеси розуміння й розв'язання є двома взаємопов'язаними компонентами політичного мислення [30].

Однією з характерних рис розуміння політики є те, що воно застосовується на практиці здебільшого до певних ідеалізованих уявлень про об'єкт пізнання, а не до самого об'єкта. Тобто розумінню переважно піддається певна інформація про об'єкт (емпіричне або теоретичне знання про нього), а не об'єкт як такий [6; 19; 25; 26]. А отже для нього може бути сформульовано чимало предметів. При цьому формулювання предмету актором залежить від специфіки його мисленнєвої діяльності у межах так званого суб'єктивного дискурсу. Тому, вивчення людиною об'єкта політики переважно лише збільшує кількість інформації, яка підлягає розумінню, але не гарантує самого розуміння. Тому об'єктивне пізнання політичної дійсності є досить відносним.

Проблема розуміння політики представлена раціональними й ірраціональними феноменами в процесі вироблення і прийняття політичного рішення [28], політичного менеджменту [11], аналізування й прогнозування тощо. Диференціюючи поняття раціональності як процесу й результату, вчені інтерпретують раціональність як результат вибору і як результат "розумності" його підготовки. Як зауважує Г. Саймон, "розумні люди" приходять до "розумних" висновків у обставинах, коли немає можливості застосувати класичні моделі раціонального вибору" [28, с. 37], враховуючи те, що в ситуації вибору суб'єкт практично ніколи не здатен охопити всю сукупність об'єктивних орієнтирів, а також те, що "образи задач" або "динамічні моделі" (як форми презентації умов вибору або в цілому проблемної ситуації) можуть не включати прогнозу об'єктивних змін ситуації.

У взаємодії людини з навколишнім світом людина постійно виходить за межі свого "малого світу" у "великий світ", де "малий світ" є тією частиною "великого світу", яка утворює психологічну ситуацію для людини як предметну частину її цілісної системи. Ця частина життєвого простору (за К. Левінім) є для людини її "дійсністю", що має властивості реальності й предметності. Іntenційність, вибірковість мислення людини у взаємодії зі світом забезпечується емоціями. Емоційність політики призводить до появи як крайніх, полярних (а тому посиленних), так і помірних ставлень до фактів та подій. "Звичайний індивід, достатньо реалістичний і збалансований у своєму домашньому світі конкретних об'єктів, виявляється достатньо налаштованим ірраціонально мислити, тільки-но він потрапляє у політичний світ персоніфікованих абстракцій" [27, с. 98].

Внаслідок цього актор здатен на однозначні оцінки й дії, які поєднують його дії з учасниками політичного дій-

ства в цілісність (на основі спільного для всіх її членів колективного несвідомого) та водночас відокремлюють (а то й протиставляють) стосовно інших. Йдеться про значущість компонентів і сторін політичної діяльності, в яку реально включений актор. У політичній діяльності конкретної особи неузгодженості й суперечності виникають у ситуації її зіткнення з такими обставинами, які перешкоджають реалізації її цілей, задумів та ін. Усвідомлення суперечностей між реальними умовами виконання діяльності й цільовими установками актора призводять до виникнення проблемної ситуації політичного змісту. Відбувається фрагментація, спрощення об'єкта сприймання, зменшення варіабельності процесу пізнання і, відповідно, кількості еталонів пізнання та надання смислів наявній політичній дійсності.

Метою цієї статті є висвітлення психологічних особливостей розуміння політичних задач сучасним актором (суб'єктом) політичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. У широкому значенні розуміння є процесом і результатом мисленнєвої діяльності, коли відбувається "проходження отримуваної інформації через суб'єктивну сферу смислів, які так чи інакше охоплюють цю інформацію, і конструювання на основі всіх наявних смислових зв'язків концепту, адекватного об'єктивному значенню цієї інформації" [5, с. 135–136]. Зазначимо, що психіка в політичній діяльності філогенетично "вірить" будь-якій інформації, як вірила природним сигналам світла, швидкості, потужності руху та ін. Вона не має вродженого імунітету стосовно політичної інформації. Захисту від так званого антропогенного впливу політики на психіку людина навчається в процесі онтогенезу. "Щоб справитися з цим світом, у нас є велика кількість встановлених і поняттєвих засобів, призначених для того, щоб передбачати, спрощувати, упорядковувати, ... політику, ... а також ... стереотипи, здоровий глузд, колективні уявлення, ставлення і вірування" [26, с. 131].

У ситуації занепаду попередньої (радянської) ідеології, відсутності новітніх ідеологічних конструктів створюються умови для активізації більш ранньої системи колективних уявлень, які є виявленням емоційного стану суспільства в цілому, що намагається протистояти "викликам історії" (А. Тойнбі). Підкреслюючи ірраціональність свідомості особи в такій ситуації, дослідники зазначають, що індивідуальна інтерпретація суб'єктивного сенсу інтеріоризованих соціальних норм функціонує як невидима для особи влада. Тиск громадської думки є назагал глобальним, а основний його психологічний масив переважно не усвідомлюється, хоча й переживається як не досить очевидний, знеособлений вплив [4].

При цьому несвідомі ставлення до влади виявляються для особи психологічно ближчими, ніж ставлення свідомі [32]. Це має прояв у змісті політичного мислення, зокрема у його невербалізованих смислах, наприклад завдяки виокремленню анекдотів, прислів'їв, посилань на народну мудрість та ін. Такі "життєві постулати" далеко не завжди цілком репрезентовано у свідомості їх носія. Їх не можна довести або спростувати на раціональному рівні. ... вони передаються від покоління до покоління незалежно від змін соціально-історичного контексту і вирізняються надзвичайною стійкістю" [31, с. 68].

Згідно з класичними теоріями раціональності політичний процес є лише частково раціональним. Будь-які соціально-політичні факти не є строго об'єктивними. Вони значною мірою є продуктами соціального конструювання. Навіть добре відомі структуровані проблеми є мінливими, їхній смисловий зміст відрізняється залежно від ситуації, сторін-учасників та ін. Її складових. У процесі розгляду політичних рішень (як найбільш

"розумних" у контексті суспільно-історичної перспективи) саме ціннісна, а тим самим ірраціональна основа виявляється критерієм їхнього прийняття, а не інтелектуальне обґрунтування.

У суспільстві перехідного типу, якою є сучасна Україна, політичні погляди акторів існують здебільшого у формі не доведеної системи аргументів і переконань, а окремих фрагментів такої системи [18; 22]. Психологічний статус цих ментальних уявлень щодо цінностей, ідеалів, перспектив може бути кваліфікованим як неявне знання [21], інтуїція [23], інтуїтивне розуміння [14], інтуїтивне мислення [12] та ін.

У процесі пізнавальної взаємодії суб'єкта з об'єктом політики перший, розкриваючи невідомі характеристики об'єкта, здобуває нове знання (що є головною функцією політичного мислення). Нове знання виникає у процесі мисленнєвих операцій з перетворення наявної ситуації, тоді як розуміння пов'язане з процедурами інтерпретації, засвоєння, наділення смыслом. Розуміння є процесом співвіднесення відображеного в знанні об'єкта розуміння зі структурою особистісного знання, в результаті якого об'єкт набуває операційного сенсу для суб'єкта, який здійснює розуміння. Результатом пізнання є нові знання, а результатом розуміння – новий сенс того, що людина вже знала про політику.

Отже, йдеться про те, що в процесі розв'язання задачі пізнавальне ставлення, яке визначає зміст задачі та її елементів для суб'єкта, має конкретний прояв у характері операцій та дій зі змістом того, що піддається розумінню. Сенс будь-якої суспільно-політичної події (неважливо в якій спосіб репрезентованої, її правдивість та істинність) полягатиме не в предметному змісті, а в ставленні людини до неї, в усвідомленні знання, яке має для суб'єкта проблемний характер. Проблемне знання відображає сферу тих невідомих людині закономірностей політичної дійсності або способів дій, які вона не може розкрити, спираючись лише на минулий досвід і досягнутий рівень способів дії [5; 17; 29].

Зв'язок індивідуального існування зі значущими фактами навколишньої дійсності зумовлюється типом ставлення людини до світу, типом її розуміння – історичним, естетичним і мовним (за Г. Гадамером). Процес розуміння виникає як індивідуальна реалізація інтелектуальних можливостей індивіда [2] та функціонує у трьох іпостасях: (а) як з'ясування та засвоєння змісту; (б) як осмислення, інтерпретація й наповнення смыслом об'єкта пізнання, коли йдеться про наповнення смыслом того, що саме по собі не володіє смыслом, тобто відбувається "приписування" змісту дійсності; (в) як процес породження і засвоєння змістів у ході історично зумовленої практики, де змісти породжуються самим розумінням [24].

Зважаючи на переважну неусвідомлюваність розуміння як процесу ("інтуїцію розуміння", за Г. Ріккертом), дослідники вважають його таким, що постійно вислизає від рефлексії і водночас безпосередньо переживається. Розуміння як "буттєве розуміння" реалізується без опори на знання [1; 9]. У формально-екзистенційному контексті розуміння функціонує як спосіб, "модус буття", як практична діяльність, в якій відсутні спроби щодо створення несуперечливої і осмисленої картини світу, де знання, реальність, текст втрачають свою загальнозначущість і нейтральність. Йдеться про "апофатичне мислення", для якого характерною є парадоксальна двоспрямованість – визнання принципової невизначеності основ знання та одночасного її прийняття [1].

Розуміння як результат визначається не в системі духовно-теоретичного, а в статусі духовно-практичного освоєння світу [15]. "Політична дійсність теперішнього, – як зазначають філософи, – в кращому разі є для нас

вторинною та похідною від рефлексії. Філософствуючи, ми не можемо передбачити майбутнє політики, тому що не впевнені, що рефлексія майбутнього буде здійснюватися в термінах рефлексії сьогодення. Хто знає, чи буде те, про що ми зараз мислимо як про політику, в майбутньому?" Йдеться про терміни та знання, які "є не лише похідними і вторинними, але й гранично абстрактними, "платонічними". Непередбачуваними залишаються не лише форми рефлексії та її характер, але насамперед її об'єкти, а також категорії, терміни, в яких ці об'єкти будуть рефлексуватися" [25, с. 23, 25].

Історична мінливість мисленнєвих форм, в яких би термінах вона не фіксувалася (категорії мислення, ментальність, пізнавальна традиція чи епістема), показує, що і предметний зміст мислення, який фіксується формою, не залишається незмінним. Він змінюється разом із формами його структурування та обробки. Йдеться про те, що зміст розв'язуваних задач не залишається одним і тим самим для людей історичних епох, в яких різні історичні умови. В одному й тому самому об'єкті в різні історичні епохи виокремлюють різні зв'язки і відношення, формулюють різні проблеми. Застосування нових мисленнєвих форм суттєво змінює характер предметного змісту.

Нині припускають, що об'єкт політики залишиться тим самим. "І на цьому тривіальному припущенні ґрунтується вся політична проблематика сьогодення. "Яка буде війна майбутнього?", "яке буде співвідношення сил і впливів великих держав у світі найближчого майбутнього?". Усе це, – зазначають вчені, – не просто набір банальностей середнього, нерозвиненого політичного мислення, але й вираження історично складеного до середини ХХ століття способу і порядку мислення. Звідси епістемологічна вульгарність футурології кінця ХХ століття" [25, с. 22–23].

У різних історичних умовах один і той самий об'єкт пізнання може включатися до різних сфер предметного пізнання. Задачі типу "Чий Крим?" – можуть функціонувати в культурному, соціальному, економічному, політичному, географічному й інших предметних контекстах водночас. Більше того, в різних соціальних станах вони будуть уточнені по-різному.

Зазвичай специфіка культури соціуму впливає на те, що саме його представники будуть вважати подібним (схожим), а що – відмінним, оскільки об'єднання речей засобами категорій еквівалентності дає класифікаційні групи, які дозволяють суспільству та індивіду виокремлювати і розчленувати світ на одиниці. Судження про еквівалентність перетворюється, таким чином, на орієнтований погляд на світ, властивий даній культурі [4].

Когнітивний предметний зміст політики є множинним. До політики залучаються будь-які ідеї, які, будучи включені в наявну ситуацію, ніби видаються політичними. Тим самим виявляються когнітивним змістом даного конкретного акту політичного мислення. Йдеться про те, що в теперішньому світі існує множинність політик (наприклад, публічної та непублічної та ін.), яка, продукує та відтворює довільність формування когнітивного змісту політичного мислення, а з іншого – т. зв. мотиваційний хаос у практичній політичній діяльності. Дослідники вказують на механістичність генерування когнітивного змісту, коли штучно політично позначеними виявляються речі, слова, дії, властивості, які механічно включаються до когнітивного змісту політичного мислення поряд з іншими елементами, які за ґенезою (нормативними функціями) є політичними. Це, своєю чергою, ускладнює систематизацію когнітивного змісту, зрештою, й можливість його осмислення. "Середньомислячому, слабopolітизованому мешканцю Землі доводиться розбиратися в тому, що

важливіше – проблема безробіття чи стандартизація сирів у сучасній Європі. Або ж що небезпечніше – глобальне потепління, тероризм чи паління у громадських місцях ... що гірше для країни – війна в Іраку, чи коли голова держави бреше з приводу війни в Іраку? Когнітивний зміст не може бути структурованим через свою аморфність і не може радикально бути переосмисленим без ... когнітивної кризи" [25, с. 17–19].

Говорячи про особливості розуміння (і політичної дійсності в тому числі), дослідники не дійшли згоди щодо того, що ж означає зрозуміти явище? Який критерій того, що відбулося розуміння? Можна погодитися з тими, хто стверджує, що результатом розуміння не обов'язково є доконечна істина (як відповідність знання дійсності), яка завжди є конкретною. Дослідники висловлюють думку щодо неможливості досягнення істини і навіть про її неможливість. "Головна причина інтелектуальної неосязності істини, – зазначає В.В. Знаков, – полягає не лише у її невичерпності й безконечності, але і в принциповій неможливості повної вербалізації. Істина завжди є значно масштабнішою і глибшою за все, що можна поіменувати, виразити словами. У неусвідомленості істини в згорнутому вигляді у неявний спосіб міститься знання про неї" [9, с. 82]. "Реальне явище безконечного сенсу в кінцевому моменті часу пізнання забезпечує ефект "закону" і незалежності від випадковості: в іншому випадку істина мала б випадковий характер" [16, с. 57–58].

Результат розуміння є множинним, існує у безлічі варіантів і не завжди виражається "в об'єктивних формах знання" (наприклад враження, думка, точка зору). Зрозуміти явище, тобто здобути результат у процесі розуміння, означає віднести предмет, явище до певної категорії; з'ясувати й засвоїти смисл того, що піддається розумінню, коли смисл стає знанням, а розуміння ототожнюється з пізнанням [24]; включити явище до системи причинно-наслідкових зв'язків [12; 14]; з'ясувати логічне підґрунтя проблеми, яка піддається інтерпретуванню тощо. Тобто розуміння політичної (як і будь-якої) дійсності спрямоване на породження смислу знань, які здобуті суб'єктом у процесі мислення. Воно "завжди ґрунтується на знанні, яке здобує як в поточній, так і в попередній мисленнєвій діяльності. Своєю чергою будь-яке знання містить у собі потенційні можливості його розуміння. Ланцюгом, що пов'язує знання з розумінням у процесі мислення, є смисл відображеного в знанні фрагмента предметного світу... Розуміння відрізняється від знання насамперед тим, що являє собою осмислення знання, дії з ним. Діючи, мислено перетворюючи відображений в знанні фрагмент дійсності, людина виходить за його безпосередні межі" [9, с. 75].

Дослідники єдині в думці, що розуміння пов'язане зі знаннями людини. Йдеться про неперервну пізнавальну взаємодію системи наявних знань з інформацією, яка надходить [13]. Тобто знання (зауважимо, що в політиці знання є безконечним ресурсом політичної влади) є психологічною передумовою і основою формування розуміння. Знання є засобом, а не головною метою розуміння, оскільки людина розуміє не знання, а світ, реальність, відображену в знанні. Причому знання є завжди контекстуально пов'язаним. Суб'єкт визначає його цінність стосовно певної події, яка піддається інтерпретуванню, що є детермінантою для існування та розвитку процесу розуміння. Коли знання (як продукт взаємодії суб'єкта з об'єктом) перетворюється на процес, пізнання переходить у мислення і практично перестає бути пізнанням [23]. Водночас здобуття нового знання є не лише завершенням одного з етапів мисленнєвої діяльності, а й нарощенням ресурсу політичної влади.

Висновки. Процес пізнання суспільно-політичного буття є процесом постановки актором питань про різні сторони цієї дійсності й пошуку відповідей на них, формулювання проблем, задач та їхнього розв'язання. Встановлення зв'язків конкретної політичної ситуації (як конкретизації відповідних суспільно-політичних умов), формулювання задачі з метою політичної діяльності складає процес розуміння. Спираючись на виявлені зв'язки даного й шуканого (заданого), актор може поступово виявити зміст невідомих елементів політичної задачі й досягти розв'язку, тобто визначити – основні й супровідні структурні елементи політичної ситуації, їхні функції та зв'язки між ними; те, як досягти розв'язку; що саме є розв'язком, – усе це може стати предметом подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Бакеева Е.В. Понимание как экзистенциальная проблема / Е.В. Бакеева. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 2002. – 166 с.
2. Брудный А.А. Понимание и текст / А.А. Брудный // Загадки человеческого понимания. – М. : Политиздат, 1991. – С. 114–129.
3. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж.С. Брунер; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1977. – 413 с.
4. Васютинский В.О. Интерактивная психология власти / В.О. Васютинский. – К., 2005. – 492 с.
5. Гурова Л.Л. Процессы понимания в развитии мышления / Л.Л. Гурова // Вопросы психологии. – 1986. – № 2. – С. 126–136.
6. Бехтель Э.Е. Контекстуальное опознание / Э.У. Бехтель, А.Э. Бехтель. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
7. Брушлинский А.В. Мышление и прогнозирование: Логико-психологический анализ / А.В. Брушлинский. – М. : Мысль, 1979. – 230 с.
8. Знаков В.В. Психология понимания: Проблемы и перспективы / В.В. Знаков. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 448 с.
9. Знаков В.В. Мышление, самосознание и самопонимание / В.В. Знаков // Вестник Моск. ун-та. Серия 14. Психология. – 2008. – № 2. – С. 74–86. – С. 82.
10. Знаков В.В. Теоретические основания психологии понимания многомерного человека / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 2014. – № 4. – С. 14–30.
11. Карпов А.В. Психология менеджмента / А.В. Карпов. – М. : Гардарики, 2005. – 582 с.
12. Коваленко А.Б. Психология разума / А.Б. Коваленко. – К. : Геопринт, 1999. – 184 с.
13. Корнилов Ю.К. Психологические проблемы понимания / Ю.К. Корнилов. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1979. – 80 с.
14. Костюк Г.С. Про психологию разума / Г.С. Костюк // Научные записки НД психологии УРСР. – Т. II. – К., 1950. – С. 7–57.
15. Крымский С.Б. Философско-гносеологический анализ специфики понимания // Понимание как логико-гносеологическая проблема / М.В. Попович, С.Б. Крымский [и др.] / отв. ред. М.В. Попович. – К. : Наукова думка, 1982. – 272 с.
16. Мамардашвили М.К. Стрела познания. Набросок естественно-исторической гносеологии / М. Мамардашвили, Ю. Сенокосов. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – 304 с.
17. Матюшкина А.А. Смыслообразование в совместном решении творческой задачи / А.А. Матюшкина // Современная психология мышления: смысл в познании / Тезисы докладов научной конференции, посвященной 75-летию со дня рождения выдающегося отечественного психолога Олега Константиновича Тихомирова (1933–2001) (Москва, 17–18 октября 2008 г.). – М. : Смысл, 2008. – С. 71–73.
18. Михальченко Н.И. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: монография / Н.И. Михальченко. – К. : ИПиЭНД имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.
19. Нишанов В.К. Феномен понимания: Когнитивный анализ / В.К. Нишанов. – Фрунзе : Илим, 1990. – 228 с.
20. Петренко В.Ф. Психосемантический анализ динамики общественного сознания: На материале политического менталитета / В.Ф. Петренко, О.В. Митина. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 214 с.
21. Полани М. Личностное знание: На пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : Прогресс, 1985. – 344 с.
22. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф.М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2010. – 336 с.
23. Пономарев Я.А. Знание, мышление и умственное развитие / Я.А. Пономарев. – М. : Просвещение, 1967. – 265 с.
24. Порус В.Н. Парадоксальная рациональность. Очерки о научной рациональности / В.Н. Порус. – М., 1999. – 124 с.
25. Пятигорский А.М. Размышляя о политике / А.М. Пятигорский, О.Б. Алексеев. – М. : Новое изд-во, 2008. – 190 с.
26. Рукетт М.-Л. Познание масс. Очерки политической психологии / М.-Л. Рукетт; [пер. с франц.]. – М. : "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2010. – 272 с.

27. Рошин С.К. Использование психологии в системе социального контроля капиталистического общества / С.К. Рошин // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 94–117.
28. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон // Альманах THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 16–38.
29. Тихомиров О.К. Замечания рецензента / О.К. Тихомиров // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1992. – № 1. – С. 57–63.
30. Траверсе Т.М. Психологія політичного мислення: монографія / Т.М. Траверсе. – К.: Парлам. вид-во, 2015. – 416 с.

31. Хазратова Н.В. Проблема неусвідомлюваного у ставленні особистості до держави / Н.В. Хазратова // Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В.О. Васютинський. – К.: "ДОК-К", 1997. – С. 67–81.
32. Хазратова Н.В. Ставлення особистості до влади як психологічний феномен // Н.В. Хазратова, М.М. Гнатко / Наук. студії із соц. та політ. психол.: зб. ст. – Вип. 1(4). – К.: Агропромвидав України, 1999. – С. 27–41.
33. Simon H.A. Human Problem Solvin / H.A. Simon, A. Newell. – N.J.: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1972.

Надійшла до редколегії 21.02.17

Т. Траверсе, д-р психол. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПОНИМАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ПРОЦЕССЕ ПОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО БЫТИЯ

В статье рассматриваются психологические особенности понимания политической деятельности современным актором, в частности особенности освоения им поликонтекстуальной конкретной политической ситуации. Такая познавательная деятельность зависит от меры включённости актора в политику, сформированности у него процессов решения и понимания политических задач в контексте политического мышления. Речь идёт о критериях понимания как процесса, этапа и результата политического мышления, о взаимосвязи понимания политических ситуаций и знания о них.

Ключевые слова: понимание политической ситуации, политическая деятельность, процесс понимания, результат понимания, политическое мышление, политическая задача.

T. Traverse, Dr.Sc., Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UNDERSTANDING OF POLITICAL TASKS IN THE COGNITIVE PROCESS OF SOCIO-POLITICAL BEING

The article considers the an understanding the psychological characteristics of political activity by modern actor, in particular the features of polycontextual reclaiming the specific socio-political situation. Socio-political facts are largely the products of social construction. The content of solved political problems is not one and the same for people of different historical epochs and historical conditions. The application of new forms of thinking significantly changes the character of policy subject matter as a activity.

At present assume that the object of policy remains the same. With all these, even well-known structured problems are changeable, their semantic content varies depending on the situation, involved parties and others its components. In the process of policymaking (as most "reasonable" in the context of socio-historical perspective) just values, and thus irrational criterion appears basis of their decision, not an intellectual justification.

Such a cognitive activity depends on the degree of involvement to a policy from forming in actors process of solving political problems and understanding in the context of political thinking. It is about an understanding as the criteria process stage and the result of political thinking, political an understanding of the relationship management and knowledge about them.

Keywords: understanding of the political situation, political activity, the process of understanding, an understanding of the result, political thinking, political problem.

УДК: 007:304.001

Н. Чернуха, д-р пед. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ В ІНТЕРКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ: ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглянуто соціальні комунікації в інтеркультурному просторі. Подано інформацію про гуманітарну освіту в сучасному суспільстві, виокремлено домінанти її успішного функціонування відповідно до викликів сьогодення. Акцентовано увагу на пріоритетах розвитку сучасної соціальної комунікації.

Ключові слова: соціальна комунікація, інтеркультурний простір, домінанти, пріоритети розвитку, соціум, освітній простір.

У сучасну епоху глобалізації створюються нові ціннісні орієнтири, формуючи полікультурний соціум, визначається структура політичних, соціальних, культурних відносин, що суттєво впливають і на освітні процеси.

У зв'язку з цим значно актуалізуються проблема реформування вищої освіти, викликана інтеграційними явищами, які пов'язані з Болонським процесом. Створюється зовсім новий глобалізований, багатоетнічний та інтеркультурний освітній простір, в якому молода людина ідентифікує себе по відношенню до соціальних вимірів сучасності. І це простежується в просторі освіти, який отримує сьогодні новий дискурс – пошук нової соціальної ідентичності молоді в освітньому просторі. Постає ряд питань, на який потрібно знайти відповіді, по-перше, як вийти на вирішення проблеми самоактуалізування та самореалізування, по-друге, як не загубити свою ідентичність і не розчинити її в полікультурному суспільстві, по-третє, як сформувати інтеркультурну освіту. Саме на ці питання ми і спробуємо відповісти в цій статті.

Проблема формування ідентичності молоді в умовах сучасної вищої освіти є дуже актуальним завданням сьогодення. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю адаптації вищої освіти до динамічних змін у сучасному мультикультурному, глобалізованому світі.

Сьогодення покликане формувати спільне бачення соціальних комунікацій як частини культури, а не протистояння та суперечностей. Заради суспільної гармонії Україна наразі переживає нелегкий період розбудови державності на засадах демократичних цінностей і свобод. В цьому процесі надзвичайно важливою є роль усіх видів соціальних комунікацій.

Останніми десятиріччями у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі достатньо широко обговорюється проблема зміни освітньої парадигми. Існуючу когнітивно орієнтовану парадигму освіти передбачається змінити на особистісно орієнтовану. Головною умовою таких змін виступає: соціокультурний процес. В умовах розбудови держави, національної школи суттєво

підвищені соціально-педагогічні вимоги до рівня готовності випускників педагогічних навчальних закладів до професійної діяльності. Підходи до розв'язання проблем сучасної педагогічної науки висвітлені в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст. Головною метою сучасної освіти та виховання визначено забезпечення пріоритетності розвитку людини.

У пріоритетному векторі багатьох процесів у сучасному світі знаходиться міжкультурна комунікація, адже наразі народи, нації, етноси, культурні спільноти прагнуть до порозуміння, взаємодії, поваги до різних систем цінностей, які не суперечать моральним нормам людства.

Проблема соціокультурного ідентифікування освіти як способу пізнання динаміки процесів об'єднання соціальних і культурних форм функціонування соціуму набуває дедалі більшого значення у наукових дискусіях та практично спрямованих дослідженнях. Окремі аспекти проблеми соціокультурної підготовки майбутніх фахівців висвітлювалися в контексті педагогічних, соціально-філософських робіт з вітчизняної та зарубіжної наукової літератури (М. Бахтин, І. Бех, А. Деркач, О. Сисоева тощо).

Мета статті – розкрити особливості функціонування соціальних комунікацій в сучасному інтеркультурному просторі.

Зазначимо, суттєво інтенсифікують і трансформують сучасні комунікаційні процеси, співпрацю та контакти на рівні економіки, політики, культури, інформаційної безпеки тощо. Важливим сегментом є взаємодія соціальних інституцій у сучасному соціумі, особливо у освітньому просторі, у процесі професійної підготовки фахівців нової генерації, зокрема, і у сфері соціальних комунікацій.

Соціальна комунікація є основною формою педагогічного процесу, продуктивність якого обумовлюється цілями й цінностями спілкування, прийнятими всіма його суб'єктами за норму індивідуальної поведінки. Розгортається вона у процесі спільної комунікативної діяльності людей (суб'єкт-суб'єктної взаємодії), опосередкованої взаємообміном інформацією, за якої кожен з його учасників засвоює загальнолюдський досвід, суспільні, педагогічні, комунікативні, моральні та інші цінності, знання і способи комунікативної діяльності, виявляє, розкриває і розвиває власні психічні якості, формується як особистість і як суб'єкт комунікації. У цьому сенсі комунікація, комунікативна діяльність є важливими чинниками психічного розвитку людини.

В сфері, яку формує інститут освіти складається культурно-наукова картина світу, за допомогою якої відбувається передача знань та навичок молодому поколінню, де молодь у процесі соціалізації, навчання має змогу почерпнути новий ціннісний набір, людина самоідентифікує себе в суспільстві, ідентифікує в певному соціумі.

Молодь – це потенціальний шар суспільства, який має, з однієї сторони, долучатися до ціннісних надбань науково – культурної картини світу і соціалізуватися за допомогою неї, з іншої сторони, саме студентська молодь має виконати місію трансляції здобутих знань від покоління до покоління. Молодь – свого роду соціальний акумулятор тих трансформацій, які відбуваються в глибинах суспільного життя. Як носій величезного інтелектуального потенціалу, особливих здібностей до творчості, молодь – стимулятор впровадження в практику нових ідей та ініціатив. Сучасні освітні трансформації відбуваються в умовах переходу людства до інформаційного суспільства – суспільства знань.

Одним з основних завдань інституту освіти повинна стати трансформація існуючої традиційної системи вищої освіти, особливо надзвичайної актуальності проблема сталого розвитку освіти набуває в контексті Болонського процесу. Саме сьогодні порушуються питання

адаптації вітчизняної вищої освіти до загальноєвропейського освітньо-науково-культурного простору за умов збереження та розвитку пріоритетів національної системи освіти. Прийшло усвідомлення того, що культура та освіта є найефективнішими чинниками, які здатні не тільки відродити, але і самоідентифікувати націю.

Існує безліч визначень соціальної комунікації. Найчастіше які їх: соціальна комунікація – це передача інформації, ідей, емоцій у вигляді знаків, символів; – це процес, який пов'язує частини соц. систем друг з одним; – це механізм, з якого реалізується влада (влада як спроба визначити поведінку іншої людини). Соціальна комунікація – система безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, засобів комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин.

Соціальна комунікація – це комунікативний процес, який є необхідною передумовою становлення, розвитку та функціонування всіх соціальних систем, саме він забезпечує зв'язок людей та спільнот, уможливорює зв'язок між поколіннями, накопичення і передачу соціального досвіду, його збагачення, поділ праці і обмін його продуктами, організацію спільної прикладної діяльності, трансляцію культури. Саме з допомогою комунікації здійснюється управління, тому вона становить до всього вищезазначеного і соціальний механізм.

Вирізняють декілька тисяч видів соціальної комунікації. За характером аудиторії: міжособистісна (індивідуалізована), спеціалізована (групово), масова. За джерелом повідомлення: офіційна (формальна), неформальна. За каналом передачі: вербальна, невербальна.

Комунікація є складний багатокомпонентний процес. Основними його компонентами є: суб'єкти комунікаційного процесу – відправник і одержувач повідомлення (комунікатор і реципієнт); кошти комунікації – код, використовуваний у передачі інформацією знаковою формі (слова, картини, графіки тощо), і навіть канали, якими передається повідомлення (лист, телефон, радіо, телеграф тощо); предмет комунікації (яке – або явище, подія) і який відображає його повідомлення (стаття, радіопередача, телевізійний сюжет тощо); ефекти комунікації – наслідки комунікації, виражені у зміні внутрішнього стану суб'єктів комунікаційного процесу, у стосунках чи їхніх діях.

Соціальна комунікація у свого здійснення вирішує три основних взаємозалежних завдання: інтеграцію окремих індивідів в соціальні групи і спільноті, а їх у єдину і цілісну систему суспільства; внутрішню диференціацію суспільства, складових його груп, спільностей, соціальних організацій корисною і інститутів; відділення і відокремлення нашого суспільства та різних груп, спільностей друг від друга у процесі їх спілкування, і взаємодії, що зумовлює глибшого усвідомлення ними своєї специфіки, до ефективнішого виконання властивих ним функцій.

Стабільний інтеркультурний діалог у сфері соціальних комунікацій, створення міжнародної професійної платформи фахівців галузі соціальних комунікацій, відкрите міжнародне співтовариство фахівців цієї інтенсивної та перспективної галузі є важливим завданням наукової спільноти, громадськості, засобів масової інформації [2].

З огляду на те, що глобалізований світ постійно ускладнюється, є суперечливим, створює різні зони напруження, загострює кризи, прагне пристосуватися до природних, соціальних та фінансових катаклізмів, черговими є виклики для сучасної гуманітарної освіти, зокрема, гуманітарних наук. Багаторічна освітня прак-

тика доводить, що гуманітарна освіта, в основі якої лежить повага до слова, розвиває в людині орієнтир на пізнання, створює умови для формування толерантності, як інтеграційної якості успішної особистості. Аналізуючи освітню практику за останні 10–20 років, дозволимо собі стверджувати, що головною в сучасній гуманітарній освіті є цінність, яка базується на інтеграції у людських відношеннях, як безперервний зв'язок поколінь, як збереження класичних культурних сенсів та створення нових, сучасних.

В історико-педагогічному контексті вищої педагогічної освіти ХХІ ст. діяльність педагогів, вчених та їх орієнтація на діалоговий стиль викладання, на інтеграцію в освіті розглядається як педагогічний факт та об'єкт сучасного науково-теоретичного осмислення. Духовний досвід, основні моральні аспекти освітнього процесу найбільш ефективно передаються не в словах, не в поняттях, не в повчаннях, а насамперед у в способі поведінки, в практиці, в діях, котрі дають змогу займати активну позицію в будь-якому соціумі.

Варто зазначити, в сучасній освітній практиці інтеграційна взаємодія, діалогова позиція педагога, вихователя, наставника, їх активна діяльність саме в інтеграційній площині, стає необхідною умовою успішного професійного становлення майбутнього фахівця та забезпечення впродовж всього життя успішної як професійної, так і життєвої самореалізації, що спонукає до активного розвитку соціальної комунікації.

Аналіз досліджень видатних учених дає можливість виділити домінанти розвитку соціальної комунікації освіти і визначити їх як способи забезпечення успішної самореалізації особистості.

Домінанта перша – підвищення інтересу суспільства, науки до людини привело до актуалізації інтересу до діалогу, тому що підвищення інтересу до людини як суб'єкта пізнання і діяльності викликає стремління до усвідомленого пізнання діалогу, володіння пояснювальною і передбаченою силою сучасної соціальної комунікації.

Домінанта друга – інтеграційні процеси в освіті значно розширили термінологічний зміст поняття "діалог", який дав назву діалоговому стилю у освітньому середовищі ввійшов у тексти педагогічних досліджень. У контексті філософії діалог – це специфічний спосіб реалізації сутності людини, всезагальне визначення гуманітарного спрямування, неподільного його початку; унікальний всеосяжний спосіб існування культури і людини в культурі, ситуація пошуку і смислу цінностей. Важливо відзначити, що саме в атмосфері діалогу відбувається інтенсивний розвиток соціальної комунікації, творення цінностей духовного життя. Отже, в проблематиці освіти діалог розглядається як ціль, результат і зміст освіти, спосіб пізнання дійсності і дидактико-комунікативне середовище, що забезпечує рефлексію і самореалізацію людини, розвиток соціальної комунікації.

Домінанта третя – потреба професійної, загальноосвітньої школи, гімназій та ліцеїв, інших сучасних форм навчання у діалогових формах навчання, діалоговому стилі викладання. Запровадження сучасних педагогічних технологій формує потребу в педагогіці, яка володіє діалогом як необхідним, переконливим та перспективним методом розвитку сучасної комунікативних процесів.

Домінанта четверта – інтеграційний підхід до вивчення діалогу зробив його "ключем", способом становлення толерантності як поваги і прийняття культур різних народів. Діалог відкриває пізнання життя як участь в діалозі зі світом, людьми, самим собою, спонукає кожного до розвитку особливостей соціальної комунікації.

П'ята домінанта пов'язана з розумінням складного впливу на внутрішній світ людини, тому що духовні цін-

ності не можна передати шляхом пояснення, завчання, наказу, строгого контролю, зовнішнього цілепокладання. Вони формуються в житті усвідомленням життєвості, певним вчинком, діючим співпереживанням, відповідальним ставленням до свого покликання, що є неможливим без розвитку соціальної комунікації.

Зазначимо, що картина сучасного світу представлена сьогодні як інтеграційна цілісність, багатомірна, динамічна, метафорична за способом відображення відношень між людиною та світом. Життєва практика постійно переконує в тому, що відношення людини до світу включає в себе не тільки раціонально-логічну, емоційно-ціннісну складову, але й наявність у кожної людини розвитку нової соціальної комунікації.

Одним із найбільш продуктивних шляхів осмислення просторово-часових та сутнісних вимірів життя є інтеграційні процеси в освіті, звернені передусім до духовних можливостей людини, її морально-етичного та художньо-естетичного розвитку, що є суттєвим і значущим підґрунтям для успішної самореалізації сучасної особистості. Саме інтеграційні процеси в освіті створюють найбільш сприятливі умови для успішної життєвої і професійної самореалізації кожної особистості в сучасному, суперечливому, сповненому трансформаційних змін соціумі.

Усвідомлюючи, що життя – це безперервна причетність людини до навколишнього світу, варто зазначити, що його не можна уявити поза ним. Його здійснення можливе лише завдяки такій причетності як множини певних зв'язків. Саме тому часто говорять про життєву гармонію, інтеграцію, які визначають різнобічний розвиток суб'єкта завдяки переживанню й пізнанню ним світу та орієнтації стосовно поведінки й діяльності в ньому, тобто забезпечення успіху в житті кожної особистості через сучасні засоби соціальної комунікації [3, 16].

Таким чином, звернення до теоретичних та практичних напрацювань дає підстави стверджувати, що саме гуманітарна освіта, діалогова форма навчання, інтеграційні процеси у сучасному освітньому просторі, звернені до духовних можливостей людини, її професійної та життєвої самореалізації, є одним із найпродуктивніших шляхів досягнення просторово-часових і сутнісних вимірів життя, основою формування успішної толерантної особистості, достатньо високого рівня її соціальної активності, успіху в житті та соціальної комунікації.

Відтак, зазначимо, розвиток засобів масової інформації певним чином спричиняє зміни в сучасному соціумі, зокрема в суспільній психології, способі мислення людей. Без сумніву, зазначені зміни в соціумі є важливим чинником створення особистості нового типу, з особливостями психологією та поведінковими реакціями, що мають ідеологічний, політичний вплив на людей, згуртовують їх, спонукають до активних дій заради майбутнього.

Наразі у сучасному соціумі соціальні комунікації, як спосіб обміну між людьми або іншими соціальними суб'єктами, є сумісними знаковими повідомленнями, у яких відображено інформацію, знання, ідеї, емоції тощо, що зумовлено цілою низкою соціально значимих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у даному суспільстві.

Зазначене, в свою чергу, дає відповіді на виклики сьогодення. До перспективних напрямів розвитку соціальних комунікацій доцільно віднести наступні: розвиток сучасних комунікативних технологій, що впливають на обсяг і зміст інформації; зростання розуміння важливості інформаційних та комунікативних потоків на рівні держави та органів влади; збільшення числа учасників міжнародного обміну інформацією та участь у соціальних комунікаціях; зростання числа користувачів масової інформації та інформаційних ресурсів, які з'явля-

ються в Інтернет ресурсах і з'єднані у єдиний інформаційний простір; наявність розвитку соціальних мереж як способу соціальних комунікацій; розвиток соціальних комунікацій як соціологічного інструменту для здійснення статистичних та соціальних досліджень; розвиток соціальних комунікацій як виду рекламних комунікацій – мультиплікації цінностей сучасного суспільства тощо.

Список використаних джерел

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М., 1979.
2. Береза Т.А. Поняття інформаційного суспільства, принципи його побудови та складові компоненти / Т.А. Береза // Інформаційне суспільство. Шлях України. – К. : "Відродження" та ПРООН, 2004. – С. 264–273.
3. Бех І.Д. Життя особистості у духовному діапазоні / І.Д. Бех // Рідна школа. – 2009. – Листопад. – К. : Фелікс. – С. 7–17.
4. Буш Г. Диалогика и творчество / Г. Буш. – Рига, 1985.

5. Галицких Е.О. От сердца к сердцу: Мастерские ценностных ориентаций / Е.О. Галицких. – СПб., 2002. – С. 19–29.
6. Гершунский Б.С. Философия образования в XXI веке / Б.С. Гершунский. – М., 1997.
7. Деркач А. Самореализация – основание акмеологического развития / А. Деркач, Э.В. Сайко. – М. : Москов. психол.-социал. ун-т, РАО, 2010.
8. Кільова Г.О. Використання новітніх технологій у системі навчання та виховання студентської молоді / Г.О. Кільова // Освіта Донбасу. – 2011. – № 6(149). – С. 43–49.
9. Сисоєва С.О. Компетентісно зорієнтована вища освіта: формування наукового тезаурусу / С.О. Сисоєва // Компетентісно зорієнтована освіта: якісні виміри: монографія. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – 368 с. – С. 18–45.
10. Учитель и ученик: Возможность диалога и понимания. Т. 2 / Под общ. ред. Л.И. Семиной. – М., 2002.
11. Фромм Э. Гуманистический психоанализ / Э. Фромм. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.

Надійшла до редколегії 18.03.17

Н. Чернуха, д-р пед. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ В ИНТЕРКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ОТВЕТ НА ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ

В статье рассмотрены социальные коммуникации в интеркультурном пространстве. Представлена информация о гуманитарном образовании в современно обществе, выделены доминанты ее успешного функционирования в соответствии с требованиями современности. Акцентировано внимание на приоритетах развития современном социальной коммуникации.

Ключевые слова: социальная коммуникация, интеркультурное пространство, гуманитарное образование, доминанты, приоритеты развития, социум, образовательное пространство.

N. Chernukha, Dr.Sc., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL COMMUNICATION IN INTERCULTURAL SPACE: RESPONSE TO ACTUAL CHALLENGES

The study deals social communications in intercultural space. The information is provided about liberal education in the modern society, dominants of its successful functioning is highlighted in accordance with modern requirements. Attention is accented on the priorities of development of the modern social adverse communication.

Keywords: social communication, intercultural space dominants, development priorities, society, educational space.

УДК: 159.923.2

О. Чуйко, д-р психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ В УНІВЕРСИТЕТІ

Стаття розкриває концепцію особистісного становлення фахівців соціономічних професій в період навчання у вищій школі.

Наведено результати емпіричного дослідження, присвячені вивченню особистісних структур студентів спеціальностей "соціальна робота" і "психологія". Результати показують неоднорідний і спонтанний характер формування цінностей, мотивації і особистісної сфери, а також "розрив" між професійним і особистісним розвитком у студентському віці, в якому професійний розвиток переважає над особистісним.

Представлено авторську концепцію (освітня технологія), яка включає чотири етапи особистісного становлення (мотиваційний, діяльнісний, проектний і управлінський). Кожен етап супроводжується змінами в цілях і результатах освіти; змінами в типах професійних практик, в які включаються студенти на кожному етапі (волонтерська, дослідницька, проектна, управлінська); зміною позиції викладача (фасилітатор, наставник, організатор, партнер) у стосунках зі студентами. Авторська концепція упроваджена у підготовку фахівців з соціальної роботи в університеті.

Ключові слова: особистісне становлення, особистісна зрілість суб'єкта професійної діяльності, рівні становлення особистісної зрілості суб'єкта професійної діяльності, особистісні здатності.

Постановка проблеми. Початок ХХІ ст. ознаменувався радикальними змінами у всіх сферах життєдіяльності людини, обумовивши необхідність нагального вирішення проблеми збереження її психічного та психологічного благополуччя. У зв'язку з цим різко зросла потреба у фахівцях соціономічних спеціальностей (психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів тощо), здатних вирішувати проблеми людини на різних рівнях її функціонування. У свою чергу, це спричинило нові виклики і вимоги до змісту підготовки майбутніх фахівців соціономічних професій, і, відповідно, необхідність перегляду традиційних для вікової та педагогічної психології підхо-

дів щодо закономірностей професійно-особистісного становлення юнацтва в період навчання у вищій школі.

"Парадигмальний зсув" в освіті, на який вказують вітчизняні та зарубіжні дослідники (Г.О. Балл, В.О. Кремень, В.І. Панов, В.А. Попков, Е.А. Ямбург та ін.), актуалізує потребу в переході до практико-орієнтованої освіти у царині соціономічних професій. Ключовою категорією професійної підготовки визнається компетентність, що передбачає оволодіння способами діяльності в умовах реального включення індивіда в сферу практик. Компетентність відрізняється від вузько предметного вміння тим, що проявляється в момент вирішення нових задач; вона включає вміння застосовувати свої

знання в ситуаціях, наближених до реального життя (А.А. Вербицький, І.О. Зімня, А.К. Маркова, Е.Е. Сапогова, Ю.Г. Татур, Ю.М. Швалб, М. Kaplan, L. Nyquist, M. Perlmutter та ін.).

Характер професійних задач в галузі соціономічних професій відрізняється нелінійністю, нестандартністю, пролонгованістю у часі. Щоразу клієнтський запит – це унікальна ситуація-сплетіння причин і обставин, емоцій і розуму, закономірностей і випадковостей. Тому професіоналізм в цій сфері діяльності забезпечується сукупністю не лише методів, способів і технологічних прийомів, а в першу чергу особистісними характеристиками суб'єкта професійної діяльності, які гарантують якість результату дії, спрямованої на реструктуризацію психічної і соціально-психологічної реальності в інтересах об'єкта допомоги.

Мета статті полягає у висвітленні авторської концепції професійної підготовки фахівців соціономічних спеціальностей, апробованих на практиці.

Аналіз проблеми. Професійна підготовка фахівців соціономічних професій традиційно залишається предметним полем досліджень вчених. Серед українських дослідників виділяються роботи, які відображають системне бачення цієї проблематики і спрямовані на виділення найбільш істотних чинників становлення особистості професіонала (О.Ф. Бондаренко, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелева, Н.Ф. Шевченко та ін.).

Гострота проблеми особистісного становлення майбутнього фахівця соціономічних професій пов'язана із парадоксальною ситуацією їхньої освітньої підготовки. Сучасна система професійного навчання, націлена на формування професійних компетентностей у студентів, не завжди орієнтована на забезпечення особистісної зрілості. Водночас, при зіткненні спеціаліста із професійними задачами виникає необхідність в зрілості особистісній, оскільки надати, за твердженням О.Ф. Бондаренка, смислово, емоційну і екзистенційну підтримку людині або спільноті у важких ситуаціях, що виникають в ході їх особистісного або соціального буття, видається можливим лише за умов особистісних ресурсів вищого порядку. Звідси очевидною постає центральна задача особистісного становлення фахівця-соціономіста – набуття здатності до трансцендування, виходу за межі усталених, опредмечених форм власного "Я", постійного виходу за межі сущого, перетворення себе у самостійного суб'єкта життя.

Представлені підходи актуалізують проблему професійної підготовки соціономістів, вказуючи на суттєві протиріччя:

- між соціальним замовленням на "зрілого випускника" і фактичною особистісною незрілістю суб'єкта професійної діяльності, яка проявляється в неготовності вчорашнього студента включатися в реально існуючі сфери практик;
- між об'єктивним змістом професійної підготовки і суб'єктивним переживанням випускника власної потреби в "донавчанні", "дорозвитку", "доопрацюванні" професійних компетенцій;
- між традиційними формами і методами навчання у виші, спрямованими на трансляцію знань і необхідністю "виращування" особистісної зрілості студента, що передбачає впровадження принципово інших освітніх технологій;
- між орієнтацією студентів на організаційно задані рамки навчання у вищій школі та фактичними вимогами ринку праці;
- між придбаним студентами раннім життєвим досвідом і необхідністю вирішення складних життєвих проблем клієнтів у професійній діяльності.

Результати дослідження. В основу нашого дослідження було покладено припущення про те, що "невизрівання" особистісних структур в процесі навчання призводить до професійної невідповідності випускника виконувати професійні задачі. Сформованість особистісних структур, на нашу думку, означає появу особистісної зрілості, яка служить критерієм успішності становлення майбутнього професіонала. Особистісна зрілість розглядається як складне інтегративне психологічне новоутворення, детерміноване включенням індивіда в спеціально створену систему складних людських взаємодій і взаємин, трансцендентне переживання і рефлексивний аналіз яких служать умовою формування здатності до прийняття особистісно-зрілих, професійних рішень.

Прийняте рішення у галузі соціономічних професій не може бути спонтанним, інтуїтивним, невідрефлексованим, в іншому випадку воно стає об'єктивувати обмеженням, що перешкоджає вирішенню поставлених професійних завдань. Так, властивий юнацькому віку максималізм, впертість, спонтанність можуть ставати тим гальмівним бар'єром, що буде блокувати здатність адекватного сприйняття складної палітри людських відносин.

Результати проведеного діагностичного дослідження серед студентів соціономічного профілю (майбутніх психологів і соціальних працівників – 227 осіб), виявили особливості динаміки становлення особистісних утворень, що відрізняються чітко вираженими тенденціями у студентів першого року навчання (етап входження в професію), четвертого року навчання (етап отримання базового професійної освіти) і шостого року навчання (здобуття повної вищої освіти). Було виявлено таке:

1. У процесі становлення відбуваються зміни в ціннісно-смисловій (аксіологічній) сфері особистості. Панівне становище в структурі сенсожиттєвих орієнтацій набуває ціль життя, яка характеризує свідомість і спрямованість суб'єкта на майбутнє. Сформованість цієї підструктури вказує на усвідомлення особистістю її життєвого покликання, власних потенційних можливостей, головною життєвою мети – місії. З роками у студентів зростає необхідність в причетності до подій, які відбуваються навколо, відчуття незахищеності та ізольованості змінюється на відчуття приналежності до світу.

Пройдений шлях, навчання в університеті оцінюється студентами як важливий життєвий етап, основним змістом якого є продуктивна самореалізація себе і своїх можливостей. Водночас, з'ясувалось, що випускників соціономічного профілю характеризує дещо завищений рівень домагань, прожектерство, нереалістичні плани, які не в повній мірі підкріплені особистісною відповідальністю за їх реалізацію.

2. З роками змінюється структура "Я-концепції" особистості, помітною стає тенденція до самоприйняття, на зміну негативному, критичному, руйнівному самоставленню приходить здатність сприймати особистісне "Я" з позитивної точки зору. Свої недоліки суб'єктивно оцінюються як продовження своїх переваг. Зазначений тип самосприйняття додає віри у власні можливості, в здатність змінювати себе і світ навколо, домагатися поставлених (найамбітніших) цілей.

3. Відбуваються зміни в індивідуально-психологічних характеристиках особистості. Зокрема вираженою є динаміка розвитку комунікативної сфери особистості в бік становлення природної і уважної поведінки до людей, бажання взаємодіяти з ними, проявляти доброзичливість, вирішувати конфлікти, не боятися критики. З роками сформованість базових професійних установок стає більш очевидною: безоцінкове сприйняття, комунікативна толерантність, неупередженість тощо.

Сфера саморегуляції характеризується поступовим зростанням цілеспрямованого контролю над емоціями і поведінкою. Більш виразними стають стриманість, дипломатичність, врівноваженість.

4. Виявилися відмінності в характері особистісних утворень серед студентів 1, 4 і 6 курсів. Якщо характер "збільшення" особистісних утворень має в основному плавну динаміку, то на 4 курсі окремі її показники вказують на різку зміну тенденцій, особливо в ціннісно-смысловій сфері. Виявилось, що випускники-бакалаври відчують певну розгубленість, невпевненість, здатні оцінювати минуле як марно витрачений час. Спостерігається тенденція сприйняття ситуації як такої, що не цілком піддається контролю, свобода вибору представляється обмеженою та ілюзорною. Однією з причин, з якою ми пов'язуємо дані тенденції, загальна ситуація неадекватного сприйняття суспільством диплома "бакалавра", а отриману освіту як такої, що не дає права на гідне працевлаштування і соціальні гарантії.

5. Серед домінуючих характеристик особистості досить вираженими виявились екстремовані риси поведінки: ініціативність, впевненість, орієнтація на соціальні контакти, прагнення збагачувати життєвий досвід і керуватися самостійно прийнятими рішеннями, бути незалежними і контролювати ситуацію. Динаміка загострення цих рис спостерігається з роками. Водночас, для студентів соціономічних профілю притаманний дещо завищений рівень домагань і власних амбіцій, нездатність визнавати власні прорахунки в ситуації невдачі і адекватно сприймати критику на свою адресу, невміння управляти емоційним станом в ситуаціях "нелінійного" характеру, в яких звинувачення швидше приписується іншій стороні, ніж звернене на власне "Я".

Виявлений "професійний егоцентризм" вказує на недостатній "рівень пропрацювання" особистісних структур в процесі професійної підготовки, неадекватно сформовані уявлення про специфіку професійних завдань, що вимагають критичного і адекватного оцінювання самого себе для їх ефективного вирішення.

Результати дослідження. Ключова ідея запропонованої освітньої технології полягає в необхідності "зсуву вікових рамок", який повинен компенсувати зазвичай стихійне і спонтанне становлення особистісної зрілості в онтогенезі. Це означає, що ті особистісні якості (максималізм, емоційна нерівноваженість, інфантилізм), які через стихійність і нерівномірність свого визрівання в юнацькому віці стають серйозним обмеженням при виконанні професійної діяльності соціономіста, компенсуються зрілими особистісними здатностями, які забезпечують реалізацію суб'єкт-суб'єктної взаємодії при вирішенні професійних задач в соціономічній діяльності.

Головним постає завдання "виращування" особистісної зрілості суб'єкта професійної діяльності в соціо-

мічних професіях, ефективність і результативність якої забезпечується рядом психолого-педагогічних чинників. Важливо враховувати наступне:

а) цілі і зміст професійної підготовки повинні виходити не лише із логіки "дидактичного" характеру, а в першу чергу з логіки особистісного становлення індивіда, що передбачає поступове і поетапне дозрівання особистісної зрілості як головного чинника професіоналізму суб'єкта професійної діяльності у соціономічних професіях;

б) навчальна (швидше освітня) діяльність повинна бути доповнена спеціальною організацією специфічних для соціономічних професій різновидів професійно-орієнтованих практик, в які студент повинен включитися на ранніх етапах професіоналізації, що стає головною умовою отримання особистісного досвіду переживання і проживання реальних ситуацій допомоги. І в цьому сенсі освіта виконує провідну соціалізуючу функцію входження людини у світ і осягнення нею сенсу буття.

Практика, як досить динамічна і, водночас корпоративна сфера, є квінтесенцією професійних смислів, цілей, цінностей і способів допомоги людині. Практика (за В.Ф. Василюком) породжує багатий живий матеріал, який потребує підходящих теоретичних засобів для його асиміляції. І таких практик у галузі соціономічних професій на сьогодні виникає безліч. Запит на висококласних спеціалістів в галузі дитячої психології, соціальної та психологічної реабілітації, клінічної соціальної роботи, соціальних медіатехнологій, психотерапії зростає щоденно. Зважаючи на події в країні останніх трьох років можна абсолютно спрогнозувати розширення спектру упровадження практико-орієнтованих технологій із забезпечення психічного здоров'я населення;

в) прогнозування результативності освітньої діяльності на кожному з етапів особистісного становлення фіксується на рівні суб'єктивного "досвіду переживання", рефлексія якого через механізми інтеріоризації та інтеграції, зумовлює появу особистісних утворень, що забезпечує формування базових професійних компетенцій фахівця-соціономіста;

г) набуття професійної ідентичності майбутнього фахівця здійснюється через механізм ідентифікації зі Значущим Дорослим, який уособлює еталон професіонала в цій галузі. Такою фігурою постає викладач кафедри, який моделює ефективні форми взаємодії, підтримуючи автономність студента, актуалізуючи внутрішню мотивацію, пізнавальну активність, професійний інтерес, прагнення до професіоналізму. Професійна позиція на кожному етапі визначається специфічним для даного типу взаємодій змістом.

Загальний концепт освітньої підготовки фахівців соціономічного профілю представлено у табл. 1.

Таблиця 1. Контекст освітньої підготовки фахівців соціономічних професій

Рівні особистісного становлення	Цілі професійної підготовки	Результат освітньої діяльності	Різновиди професійно-орієнтованих практик	Позиція у S-S-ній взаємодії викладача зі студентом
<u>I рівень</u> Мотиваційно-ціннісний	Аксіологічна спрямованість	Прийняття професійних цінностей і досвід емоційної регуляції	Волонтерська діяльність	Фасилітатор
<u>II рівень</u> Когнітивно-діяльнісний	Компетентнісна спрямованість	Досвід отримання образу професійних дій і отримання результату	Дослідницька діяльність	Наставник
<u>III рівень</u> Проектно-креативний	Суб'єктна спрямованість	Досвід моделювання і проектування професійного об'єкта	Проектна діяльність	Організатор
<u>IV рівень</u> Рефлексивно-управлінський	Рефлексивна спрямованість	Досвід вирішення професійних задач	Управлінська діяльність	Партнер

Перший – мотиваційно-ціннісний рівень – забезпечується емоційно-ціннісним прийняттям професійної діяльності, яке здійснюється через регуляцію і саморегуляцію індивіда.

Занурення в специфіку діяльності покликано виробити базову фасилітаційну установку на прийняття особистісної цінності людини безвідносно до її соціальних досягнень (статус, професія, стан) і надання допомоги безвідносно можливих персональних вигод (психологічних, моральних, фінансових).

На цьому етапі широко використовуються виховні ресурси як навчальних дисциплін, так і спеціально організованих типів навчально-професійної діяльності (зокрема волонтерська діяльність). Зміст навчальних дисциплін повинен включати систему формувальних установок на толерантне і позитивне сприйняття інших і самого себе, глибоку рефлексивність, систему гуманістично орієнтованих внутрішніх нормативів, цінностей, смисловитих орієнтацій. Досвід переживання і проживання емоційно насичених навчальних ситуацій інтеріоризується в особистісну здатність безоціночного, "рівного" ставлення до будь-якої особи із вираженими психологічними (акцентуовані риси, невмотивовані вчинки, викривлені цінності тощо) і соціально-психологічними характеристиками (алкоголезні, важко хворі, працівники секс-бізнесу тощо).

Важливу роль у виробленні безумовного прийняття інших відіграє позиція педагога, визначається нами як "фасилітативна, оскільки створює простір можливостей для вираження самобутності, творчості, внутрішньої свободи учня. Однією з вагомих характеристик цієї позиції є толерантність до невизначеності – здатність використовувати прогнозовану, непередбачену ситуацію як можливість для розвитку.

Другий – когнітивно-діяльнісний рівень – характеризується появою відповідних когнітивних структур особистості, які вирішують проблему "як робити?". Тобто відбувається переведення емоційного прийняття в когнітивний спектр. Завдання цього етапу полягає в освоєнні технології роботи в системі людина-людина, яка має специфічну структуру в сфері соціономічних професій.

Йдеться про те, що професійне рішення психологічної задачі клієнта стає можливим лише за умови певної емоційної відчуженості, "відстороненості" фахівця від неї, оскільки лише об'єктивна оцінка ситуації дозволяє працювати "предметно", не проектуючи на неї власні переживання. Особливість полягає ще і в тому, що дієво включаючись в рішення ситуації клієнта, професіонал не може мати справжньої особистісної мотивації (особистісних інтересів, цілей), а його "дієвість" спрямовується виключно на вирішення проблем іншої людини.

Очевидно, виникає парадокс – професіоналізм фахівця-соціономіста визначається вмінням ставати спостерігачем проблеми, одночасно зберігаючи здатність до співпереживання. В даному випадку мова йде про специфічні професійні здатності "бути одночасно в ситуації і над ситуацією" (квазіздібності), управляти нею, що в кінцевому рахунку гарантує якість результату дії, спрямованого на вирішення ситуації клієнта.

Позиція педагога в даному контексті визначається як "наставницький" і полягає в специфічній організації спільної діяльності вчителя з учнем, спрямованої на пошук нових способів діяльності. За Д.Б. Ельконіним, посередник займає місце між ідеєю і реальністю. Іншими словами, наставник задає, ініціює активний пошук в

знаходженні способів дій як особливих реальностей, а потім допомагає втілити прийняті на себе ініціативи.

Третій – проектно-креативний рівень – фіксує появу спеціальних здібностей до надання допомоги на різних рівнях взаємодії: "людина-людина", "людина-суспільство", "людина-сім'я", "людина-організація", "людина-соціум". Здійснюється вихід суб'єкта в проектну сферу (професійне проектування), що передбачає актуалізацію креативних ресурсів особистості: нестандартність підходів, оригінальність, спонтанність, винахідливість тощо.

Індикатором вибору об'єкта професійного проектування є емоційне ставлення до нього (тобто фактично на цьому етапі з'являється реальний клієнт зі своєю проблемою), його "відчуття", що стає можливим за умови проходження попередніх етапів. Така суб'єктивна залученість в процес творення "живого знання" (В.П. Зінченко) формує основу вироблення особистісних смислів, які перетворюють знання з "чужого" в "своє-чуже" (Н.Н. Бахтін). На цьому етапі майбутня професійна діяльність вплітається в структуру життєвих сенсів особистості.

Позиція педагога визначається як "організаторська", суть якої полягає в координації науково-пошукової діяльності суб'єкта освітньої діяльності, організації його рефлексії щодо вироблених способів самопроекування.

Четвертий – рефлексивно-управлінський етап особистісного становлення фахівців в соціономічних професіях – вирішує завдання розвитку особистісних здібностей до управління професійною ситуацією, планування очікуваних результатів, прийняття відповідальності за отримані результати.

Фактично на цьому етапі відбувається демонстрація самостійності як в постановці професійних завдань, так і в їх якісному вирішенні. Якщо на попередньому етапі відбувалося проектування вирішення професійних задач, то на цьому – його практична реалізація. Управлінська діяльність, яку здійснює студент, сприяє переведенню навчальних компетенцій в професійні. Здійснюється демонстрація самостійності як в постановці професійних задач, так і в їх якісному вирішенні. Іншими словами, в цій "точці" акумулюються всі раніше придбані особистісні здібності, які в своїй сукупності відображають логіку становлення суб'єктності студента, на основі якої формується мотивація саморозвитку, яка потім реалізується в самовдосконаленні.

Професійна позиція педагога визначається як організаторська, суть її полягає в координації науково-пошукової діяльності суб'єкта освітньої діяльності, організації рефлексії щодо вироблених способів освоєння професійної діяльності.

Висновки. Представлена концепція психолого-педагогічного забезпечення особистісного становлення фахівців соціономічних професій покликана розв'язати важливу проблему сучасної освіти – подолання відчуженості освіти від реальних запитів практики, а підготовку фахівця – відповідному соціокультурному контексті сучасності.

Список використаних джерел

1. Чуйко О.В. Особистісне становлення суб'єктів професійної діяльності у соціономічних професіях: монографія / О.В. Чуйко. – К.: АДЕФ-Україна, 2013. – 280 с.

Надійшла до редколегії 25.03.17

Е. Чуйко, д-р психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВНЕДРЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЛИЧНОСТНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СОЦИОНОМИЧЕСКИХ ПРОФЕССИЙ В УНИВЕРСИТЕТЕ

Статья посвящена раскрытию концепции личностного становления специалистов социэкономических профессий в период обучения в высшей школе. Объектом изучения является личностная зрелость субъекта профессиональной деятельности, появление которой детерминировано системой специально заданных условий, направленных на включение студента в предметное поле будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: личностное становление, личностная зрелость субъекта профессиональной деятельности, уровни становления личностной зрелости субъекта профессиональной деятельности, личностные способности.

O. Chuiko, Dr. Sc., Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INTRODUCTION OF THE CONCEPT OF PERSONALITY OF FUTURE SPECIALISTS' SOCIONOMICS JOBS AT THE UNIVERSITY

The article is showing the concept of personal development of the experts of socionomics jobs during the study at the university.

The results of empirical research are devoted to process of learning about structures of personality of students who are studying "psychology" and "social work". The results demonstrate the heterogeneity of the formation of value, motivational and personal sphere in the university. This shows spontaneous and unpredictable nature of personal maturity and a "gap" between the professional and personal development of student's age in which professional component of personal advances.

Presented author's concept (educational technology) includes four stages of personal development (motivation, activity, project and management). Each step accompanied by changes in the objectives and results of education; changing the types of professional practices, which included students at every stage (volunteer, research, design, management); redeployment teacher at each stage (facilitator, coach, organizer, partner).

The concept allows overcoming the barriers between the demands of the labor market and academic background of the student.

Key words: personal development, personal maturity subject of professional activity, the level of development of personal maturity subject of professional activity, personal ability.

УДК: 159.922+316.37

Ю. Швалб, д-р психол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МОТИВАЦІЙНІ ПІДСТАВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються провідні теорії мотивації й виділяється три підходи: біологізаторський, культурологічний і особистісний. Показано, що в кожному з них поняття мотивації пов'язується з особливим "рамковим" конструктом, що забезпечує виділення відповідних сфер: потребнісно-мотиваційної, ціннісно-мотиваційної й мотиваційно-сміслової. Показано, що ці підходи правомірні тільки для опису й пояснення окремих поведінкових або діяльнісних актів. Затверджується, що при переході до аналізу цілісних феноменів життя й життєдіяльності необхідний інший спосіб опису мотиваційної сфери особистості. Пропонується авторська модель мотиваційної сфери, побудована на співвідношенні психологічних джерел активності особистості, представлених у вигляді інтенцій, і форм представленості мотиваторів у свідомості особистості.

Ключові слова: мотиви, потреби, цінності, ідеали, сенс, інтенції, життєдіяльність, спосіб життя.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. У психології ХХ ст. проблема мотивації справедливо посідає одне із центральних місць, виступаючи в якості провідного пояснювального принципу людської активності, поведінки й діяльності. У цей період були розроблені основні теорії мотивації, які сьогодні "працюють" як інструмент проведення конкретних психологічних досліджень [8], а сама проблема відійшла на "другий план" і майже перес-

тала обговорюватися в науковому дискурсі. Найчастіше в емпіричних дослідженнях використовуються такі параметри аналізу мотивації, як: сила, стійкість, емоційний знак і "місце розташування". Однак більш значимим, на наш погляд, є те, що мотивація виявилася "вписаною" у різні категоріальні контексти. Аналіз літератури дозволяє виділити, принаймні, три таких контекстів, які найчастіше використовуються (див. рис. 1):

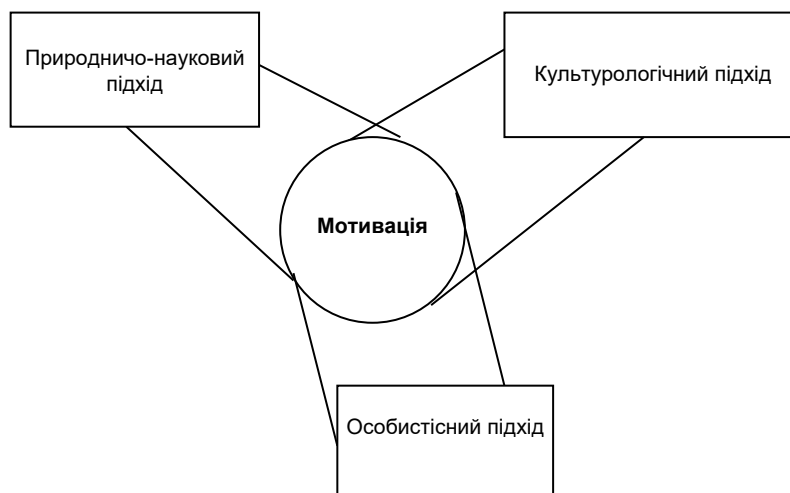

Рис. 1. Базові підходи в дослідженні мотивації

1. У традиційному природничо-науковому (а точніше – у біологізаторському, організмичному) підході мотивація розглядається як "опредмечена потреба", як психологічна форма конкретизації потреб (у деяких варіантах – нужди) у реальних предметних умовах існування й діяльності [6]. Зв'язок мотивації з потребами представляється настільки очевидним, що він фактично просто постулюється, і зараз загальноприйнятим є вживання термінологічного зв'язування "потребнісно-мотиваційна сфера". Однак, очевидність цього зв'язку правомірна тільки в тій мірі, поки ми обговорюємо конкретні акти поведінки або дії індивіда в конкретних умовах, але якщо ми "збільшимо масштаб" і починаємо обговорювати особистість і/або життєдіяльність, те ця очевидність зникає й виникає ціла низка нерозв'язних питань. Укажемо тільки на два моменти, які дозволяють взяти під сумнів зазначене поняттєве зв'язування. По-перше, немає переконливих експериментальних досліджень, де з достатнім ступенем валідності був би розмежований стан потреби і мотивація, та показаний перехід одного в інше. Підтвердження шукають у повсякденних прикладах з угамуванням спраги або голоду (у крайніх варіантах – в описі фактів, коли людину доводять до тваринного стану). По-друге, зовсім не очевидним є перехід від рівня органічних потреб до рівня особистісних потреб. А. Маслоу вирішував цю проблему за рахунок додання статусу "природних" вищим потребам особистості, а С.Д. Максименко [5] – за рахунок переведенню поняття потреби з біологічної площини в соціокультурну.

2. У культурологічному підході, який також є цілком традиційним для психології, у якості загального контексту аналізу проблем мотивації береться категоріальна рамка "цінності". Незважаючи на досить велику різноманітність у розумінні культури, загальновизнаним вважається той факт, що сутність людини лежить не в його біологічній тілесності, а в його прилученні й включеності у світ культури, який виражений у формі цінностей. Психологічні теорії вказують на те, що існує особливий механізм "присвоєння" культурних цінностей, який в індивідуальній або груповій свідомості фіксується в конструктах "ідеального", "должного", "прекрасного" і т.п., які, власне, і задають мотиваційну спрямованість діяльності індивіда. На понятійному рівні цей зв'язок цінностей і мотивів фіксується в конструкті "ціннісно-мотиваційна сфера" особистості. Мотиваційна складова

описується у термінах "спрямованість", "ціннісні орієнтації", а Н.І. Непомнящая ввела особливий термін "ціннісність", щоб підкреслити їх суб'єктну приналежність [7]. Основна методологічна проблема цього підходу полягає в тому, що на рівні конкретного психологічного дослідження ми змушені цінності так чи інакше опредметити, а при цій процедурі вони втрачають свою "ідеальність" ("духовність") і перетворюються в предмети задоволення потреб. Типовим прикладом такої трансформації може служити відома методика М. Рокича. Треба відзначити, що в останні роки постійно здійснюються спроби подолання цього протиріччя й розробляються нові моделі, прикладом чого може бути концепція Ш. Шварца.

В особистісному підході поняття мотивації вводить-ся через протиставлення зовнішніх стимулів і внутрішніх мотивів. Їхнє диференціювання й інтеграція відбувається через зв'язування з поняттям "сенсу" (чи особистісного смислу), яке відкриває індивідові його відношення до власних дій, учинків, переживань тощо. Якщо мотивація вказує індивідові на бажану предметність, то смисл вказує місце, значення цієї предметності (або самого бажання, узятото як предметності) у системі життєдіяльності особистості – у структурі діяльності, в ієрархії цінностей, у системі моральних установок, у наявній соціальній ситуації, у русі до щастя або до власної смерті. На понятійному рівні цей зв'язок мотивів і відносин фіксується в конструкті "мотиваційно-смислова сфера" особистості [4]. У цьому контексті виглядає влучною думка О.М. Леонтьєва, що механізм розвитку особистості лежить у постійній необхідності розв'язку "задачі на смисл" [3]. Основні теоретичні труднощі цього підходу полягають, на наш погляд, у нескінченній мінливості й плинності самих смислів, що робить їх практично невловимими в традиційному психологічному дослідженні.

Безумовно, існують і інші підходи до проблеми мотивації, але нам важливо було показати, що за останні кілька десятиліть суттєво змінилася методологія психологічного дослідження й опису мотивації. Мотивації сьогодні розглядається не стільки в логіці виділення окремих предметів психологічного дослідження, скільки в логіці виявлення й конструювання цілісних сфер функціонування психічного. Цю тезу можна зафіксувати графічно в схемі (див. рис. 2).

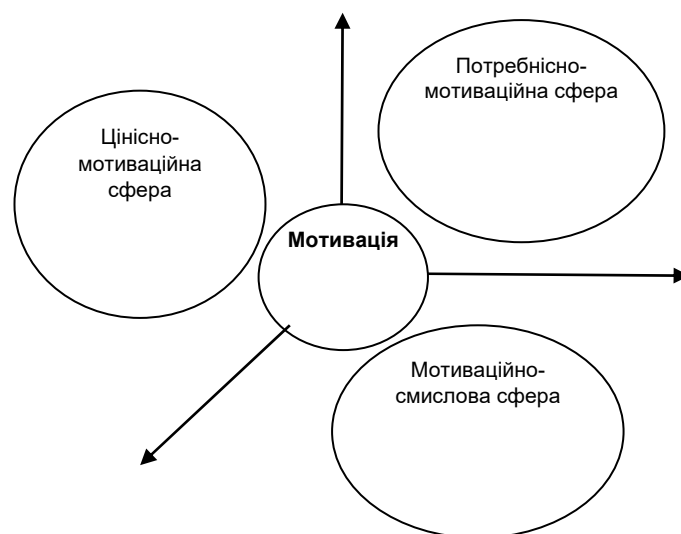

Рис. 2. Представленість мотивації в психологічних контекстах

Завершуючи цю коротку оглядово аналітичну частину, треба вказати на два принципово важливі моменти. По-перше, включення проблеми мотивації в різні психологічні контексти привело до того, що ми фактично маємо, як мінімум, три різні поняття під одним терміном "мотивація". Таке положення, загалом, є цілком нормальним для будь-якої науки, просто треба розуміти, що понятійні розмежування вимагають і відповідного термінологічного закріплення. По-друге, уже відбулося специфічний зсув "масштабу" психологічного дослідження від окремих і конкретних актів поведінки або дії до якихось більших та цілісних життєвих феноменів.

На понятійному рівні цей зсув зафіксований як предикація вже добре відомих об'єктних конструктів, указуючи на їхній граничний рамковий зміст. До таких понять можна віднести:

- життєвий шлях особистості [2], який розглядається як суб'єктивна картина значущих подій і протиставляється біографії індивіда;
- життєва перспектива, яка фіксує програми й проекти змін і протиставляється прогнозуванню й плануванню;
- життєвий досвід, який фіксує особливості дій людину в значимих ситуаціях і протиставляється вмінням і навичкам;
- життєва ситуація (складна життєва ситуація), яка зв'язується з можливостями розв'язку значимих завдань і протиставляється опису умов і факторів дії;
- життєва криза, який описує втрату значущих ціннісних орієнтацій (змістів) і протиставляється поняттю нормативних криз розвитку.

Цей список можна розширити й, напевно, якимось структурувати, але нам важливо було показати наявність істотних змін у понятійному апараті психології. У зв'язку із цим укажемо тільки на один важливий момент – у цьому категоріальному ряді практично не залишається місця для поняття мотиву й мотивації. Дійсно, неможливо обговорювати, а тим більше досліджувати, мотивацію життєвої кризи, мотивацію життєвої ситуації, мотивацію життєвого досвіду і т. і., проте можна досліджувати спонукальну функцію життєвої кризи, мотиваційну структуру життєвої ситуації, смислову організацію життєвого досвіду тощо.

Теоретична модель. Буквально на наших очах (і нашими зусиллями) відбувається ще один зсув масштабу психологічних досліджень, де в якості об'єкта й базової категорії береться "життя" яка через предика-

цію знаходить понятійну (змістовну) наповненість. До такого роду понять можна віднести:

- сенс життя, який розкриває його суб'єктивну необхідність і протиставляється всім частковим видам смислів – ситуативному, діяльнісному, особистісному тощо;
- спосіб життя, який фіксує наявність базових ментальних схем організації життєдіяльності і протиставляється всім частковим видам знань (когнітивних) конструктів, незалежно від ступеню їх узагальненості;
- стиль життя, який задає індивідуальну цілісність і неповторність реалізації діяльності і протиставляється всім частковим видам опису усталених форм ставлення індивіда до себе й навколишнього середовища – мода, звичка, стереотип, установка й т.п.;
- ціль життя, який фіксує уявлення про вершинну точку діяльного життя й протиставляється будь-яким частковим результатам або продуктам діяльності;
- почуття життя, яке фіксує відчуття (переживання) "щільності", "наповненості" буття й протиставляється ситуативним емоціям і переживанням.

Утвердження життя як об'єкта й, відповідно, базової категорії психології стикається з істотними труднощами, зв'язаними не тільки з очевидною недостатньою розробленістю понятійного апарату, але й відсутністю методичного інструментарію, який дозволив би фіксувати й досліджувати відповідні факти на емпіричному рівні.

Вертаючись до проблеми мотивації, ми можемо стверджувати, що на рівні життя й життєдіяльності особистості необхідно розглядати принципово різні типи (або види) мотиваторів, які неможливо звести до єдиного поняття мотивації, прийнятому в класичній психології¹.

Проведений із цього погляду аналіз мотиваційної структури життєдіяльності дозволяє виділити два базові параметри, на підставі яких, як нам представляється, можна будувати типологію мотиваторів.

Перший параметр задається джерелом активності особистості, який можна представити як біполярну вісь, де:

- один полюс утворюють усілякі предметності, які так чи інакше задовольняють потреби індивіда, тобто як потребнісні стани особи, виражені в опредмечених бажаннях і хотіннях,
- другий полюс утворюють особистісні інтенції, виражені в мріях, проектах, життєвих принципах і базових ідеях, що розкривають суб'єктові потенційне значення майбутньої життєдіяльності (див. рис. 3).

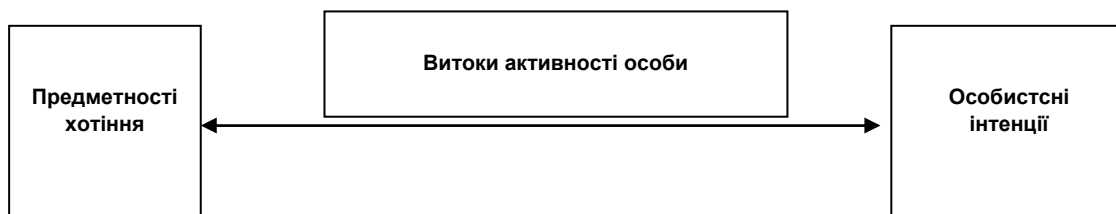

Рис. 3. Параметр "джерела активності"

Другий параметр задається формою представленості мотиваторів у свідомості індивідів. Його також можна представити як біполярну вісь, де:

- один полюс утворюють усілякі приписи, виражені в прийнятих індивідом соціальних установках і очікуваннях, нормах і правилах організації життя,

- другий полюс утворює особистісна спонтанність, виражена в інтересах і пристрастях особистості (див. рис. 4).

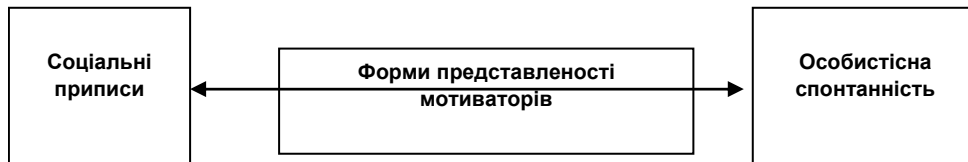

Рис. 4. Параметр "форми представленості мотиваторів у свідомості"

Утворення цієї системи як особистісної цілісності здійснюється, на наш погляд, за рахунок дії особливого психологічного механізму, який можна позначити як прагнення до ствердження самоідентичності особистості. На рівні повсякденної свідомості воно виражається

ся у формулі: "Я прагну бути таким, який я є" (або "Приймайте мене таким, яким я є"), а на рівні життєдіяльності у твердженні необхідності "Знайти себе й прямувати до себе" (див. рис. 5).

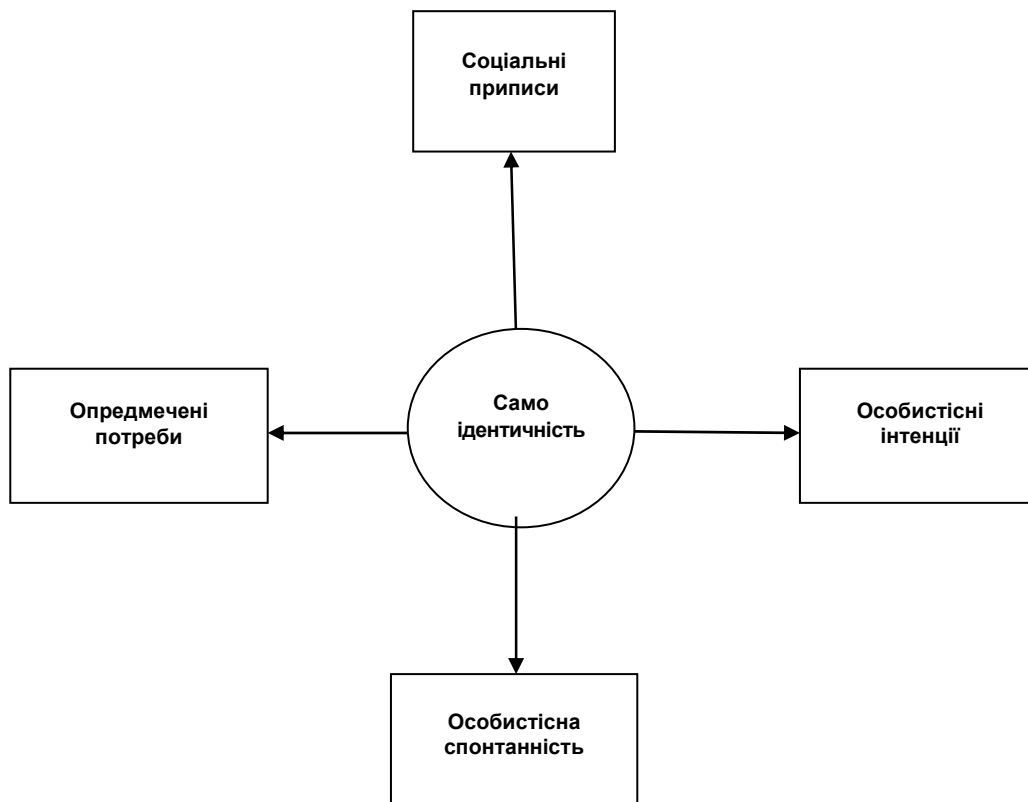

Рис. 5. Модель структури мотиваторів у просторі життєдіяльності особистості

Таким чином, ми вважаємо, що у масштабі життєдіяльності системотвірним мотиватором виступає прагнення до самоідентичності, що, власне, й робить особистість суб'єктом її здійснення. Як відомо, самоідентичність є водночас і стійким особистісним утворенням, вираженням у Я-концепції, і динамічним конструктом, який детермінує змінювання самої особистості. Вона утворюється протягом життя та може змінюватися за рахунок двох психологічних механізмів: чи шляхом стихійного накопичення особистісних змін, що усвідомлюється рефлексивно пост-фактум, чи шляхом самопроекування, через бажання "стати іншим". Суб'єктивне утвердження самоідентичності у кожному конкретному акті життєдіяльності також може здійснюватися двома шляхами: чи шляхом відстоювання наявної структури Я-концепції, чи шляхом прийняття нових власних ідентичностей.

Хоча проблема самоідентичності особистості є дуже складною і недостатньо вивченою у сучасній психології, ми можемо стверджувати доволі просту тезу: на рівні життєдіяльності особистості доводиться кожного разу знаходити і утверджувати власну ідентичність, тобто

вирішувати особливу задачу на самоідентичність. Гіпотетично вирішення такої задачі є парним утворенням до вирішення "задачі на смисл": якщо задача на смисл розкриває місце суб'єкта у системах життєвих відносин, то задача на самоідентичність розкриває суб'єкту місце відносин у структурі його особистості.

Інакше кажучи, задача на самоідентичність сама по собі не є мотиватором, але її вирішення дозволяє особистості ставати суб'єктом вибору власних життєвих мотивів і набувати свободу відносно зовнішніх спонук життєвих обставин.

Запропонована модель є не тільки досить евристичною для розробки нових дослідницьких програм, але й гарним інструментом для цілого ряду психологічних практик, спрямованих на підтримку й розвиток особистості. Зокрема вона виявилась досить ефективною при роботі з людьми у складних життєвих обставинах та ситуаціях невизначеності – з біженцями й переселенцями, з людьми, що зазнали горе втрат та іншими категоріями клієнтів психологічної та соціальної допомоги.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. проблемы формирования личности : Избранные психологические труды / Л.И. Божович. – 3-е изд. – М. : НПО "МОДЭК", 2001. – 352 с.
2. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – Киев : Наукова думка, 1984. – 209 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : 1975. – 267 с.
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 2-е, испр. изд. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
5. Максименко С.Д. Генезис існування особистості / С.Д. Максименко. – К. : ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 307 с.
7. Непомнящая Н.И. Становление личности ребенка 6-7 лет / Н.И. Непомнящая // Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1982. – 160 с.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : В 2 т. / Х. Хекхаузен. – Пер. с нем. – М. : Педагогика, 1986.

Надійшла до редколегії 02.04.17

Ю. Швалб, д-р психол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МОТИВАЦИОННЫЕ ОСНОВАНИЯ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье анализируются ведущие теории мотивации, и выделяется три подхода: биологизаторский, культурологический и личностный. Показано, что в каждом из них понятие мотивации связывается с особым "рамочным" конструктом, что обеспечивает выделение соответствующих сфер: потребностно-мотивационной, ценностно-мотивационной и мотивационно-смысловой. Показано, что эти подходы правомерны только для описания и объяснения отдельных поведенческих или деятельностных актов. Утверждается, что при переходе к анализу целостных феноменов жизни и жизнедеятельности необходим другой способ описания мотивационной сферы личности. Предлагается авторская модель мотивационной сферы, построенная на соотношении жизненных интенций личности как психологических источников активности и форм представленности мотиваторов в сознании личности.

Ключевые слова: мотивы, потребности, ценности, идеалы, смысл, интенции, жизнедеятельность, образ жизни.

Y. Shvalb, Dr.Sc., Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MOTIVATIONAL REASONS OF PERSONALITY'S LIFE ACTIVITY

This article analyzes the major theories of motivation and released three approaches: biological (or organic), cultural and personal. It is shown that in each of them the concept of motivation connected with special "frame" construct that provides the allotment of relevant spheres: need-motivational, value-motivational and sense-motivational. The author claims that all of these approaches are legitimate to use only for description and explanation of individual behaviour or activity acts. Noted, that the transition to the analysis of integrity phenomena of life and life-activity needs another description of the motivational sphere of personality. And this way of description cannot be lead down to the united definition of motivation. Author proposed the model of motivational sphere, based on two criteria, which a set by several components. The first criterion is a relation of activity of the individual psychological sources which is presented in the form of intentions. And the second consists of the forms of representation motivators in individual consciousness.

Keywords: motivation, needs, values, ideals, meaning, intention, livelihoods, lifestyles.

УДК: 159.9 (091)

Т. Яблонська, д-р психол. наук, ст. наук. співробітник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ О.М. РАЄВСЬКОГО
ДЛЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

У статті розглядається значення наукової творчості професора О.М. Раєвського для становлення і розвитку вітчизняної психологічної науки, зокрема її розвитку в стінах Київського університету. Розглянуто основні тенденції розвитку психології в Україні впродовж XX ст. – особливості змісту, напрямків психологічних досліджень, специфіку викладання в університеті в різні роки. Проаналізовано професійний шлях О. Раєвського, основні напрямки його діяльності. Показано роль вченого як одного з фундаторів факультету психології Київського національного університету, Показано значення діяльності і наукової творчості О.М. Раєвського для розвитку вітчизняної психологічної науки. Проаналізовано проблематику психологічних досліджень вченого, представлено основні ідеї його праць та їх розвиток у сучасних психологічних дослідженнях.

Ключові слова: становлення психології, розвиток української психології, Київський університет, Київська психологічна школа, Олександр Миколайович Раєвський.

Актуальність вивчення творчості основоположників української психологічної науки зумовлена необхідністю реконструкції процесу становлення психології в Україні, що важливо для розуміння ідей і підходів, які стали науково-методологічною основою сучасної психологічної науки.

Для подальшого розвитку сучасної вітчизняної психологічної думки важливе зацікавлене та всебічне дослідження дискурсу представників різних науково-психологічних шкіл як активних суб'єктів науково-психологічної праці сьогодення та минулих часів. Як підкреслює О.І. Власова, особливо важливим для зміцнення автономного й самодостатнього статусу сучасної української психології є уважне ретроспективне проникнення та "перевідкриття" методологічної спадщини українських вчених-психологів, які залишили по собі істотний слід в національній та європейській науково-психологічній традиції [1].

Особливе місце у становленні та розвитку психологічної науки в Україні належить Київському університету Святого Володимира – одному з найстаріших осередків психологічної освіти та науки, де з середини XIX до початку XX ст. зароджувалися і послідовно розвивалися оригінальні науково-методологічні традиції світового значення. У Київському університеті працювала ціла когорта видатних вчених, науковців, дослідження яких мали велике значення для становлення психологічної науки. Серед цих вчених важливе місце посідає О.М. Раєвський, який був одним із фундаторів психологічного факультету університету і сприяв розвитку психології як в стінах університету, так і в масштабах країни, заклав важливі методологічні основи розвитку вітчизняної психології.

Метою статті є вивчення значення діяльності і наукової творчості О.М. Раєвського в контексті розвитку вітчизняної психології.

Виклад основного матеріалу. Основні ідеї наукової творчості, значення досліджень і викладацької діяльності О.М. Раєвського неможливо зрозуміти поза контекстом становлення психологічної науки в Україні, процесу розбудови і вдосконалення університетської освіти.

Відкриття в 1834 р. в Києві Імператорського університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) активізувало розвиток експериментальної психології в Україні. Як зазначають дослідники, більша частина викладачів прийшли до новоствореного навчального закладу з Київської духовної семінарії, тому їхні роботи, лекції, виступи були здебільшого присвячені питанням співвідношення віри та знання, фізичного та духовного, тіла, душі, духу, земного та небесного. Серед перших викладачів психології були професор О.М. Новицький (1806–1881); відомий український психолог, психіатр І.О. Сікорський (1842–1919), який започаткував застосування експериментальних досліджень у сфері вивчення розвитку дітей; Г.І. Челпанов (1862–1936), котрий відкрив лабораторію-семінарії у стінах Імператорського університету імені Святого Володимира і підготував цілу плеяду вчених, до числа яких належать О.Ф. Лосев, Г.Г. Шпет, П.П. Блонський, В.Є. Смирнов, Н.А. Рибников та інші [7].

Як свідчать дослідження з історії психології, викладання психології в університетах України в дорадянські часи відбувалось досить факультативно: психологія була, як правило, лише частиною основної спеціальності (філософії, медицини) професорів і доцентів, які її викладали, і тільки в окремих випадках ставала провідною галуззю наукових інтересів викладачів [1; 2].

Після жовтня 1917 р. місце психології в системі університетської освіти і загальна система її викладання докорінно змінилися: розширилося число психологічних дисциплін, активізувалася науково-дослідна робота. Водночас у перші післяреволюційні роки серед українських викладачів психології ще не було єдності у поглядах на основні питання цієї науки. Відкидаючи стару традиційну емпіричну психологію і шукаючи шляхи для побудови нової, викладачі університету вбачали основний шлях розвитку вітчизняної психології в адаптації новітніх течій західноєвропейської науки: фрейдизму, біхевіоризму, гештальтпсихології та інших до радянського ґрунту. Зрозуміло, що в умовах зміцнення марксистської ідеології цей шлях не міг бути перспективним [1].

Ще однією тенденцією в 1920-х роках стало викладання рефлексології, представники якої, виступаючи проти ідеалізму традиційної емпіричної психології, намагалися підмінити її фізіологією вищої нервової діяльності. Ця дисципліна набула значного поширення в Україні й була введена в навчальні плани всіх університетів як обов'язкова замість курсу психології. Як зазначають дослідники історії психології, розвивається і напрям реактології. Вважалося, що психологія має стати вченням про поведінку як сукупність реакцій організму на довкілля; при цьому поняття реакції розглядалося як ширше за поняття рефлексу, оскільки воно, на думку вчених, охоплює і внутрішню суб'єктивну суть [3].

З іншого боку, у радянських вишах були й прогресивні тенденції, доречність яких відзначалась багатьма дослідниками. Зокрема, було запроваджено обов'язкове викладання педології – комплексної наукової дисципліни, яка об'єднувала знання з психології, педагогіки, анатомії й фізіології та гігієни розвитку дитини. В Київському університеті (на той час – Інституті народної освіти), до 1933 р. існувала кафедра педології, що мож-

на трактувати як певну спробу вітчизняної психолого-педагогічної науки і практики інтегруватись у світовий простір підготовки кваліфікованих спеціалістів для роботи з дітьми [1; 6]. Однак, після сумнозвісної постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. "Про педологічні перекирчування в системі наркомпросів" педологія втратила легітимність і була викреслена з усіх навчальних планів підготовки радянських спеціалістів по роботі з дітьми.

Важливою ознакою науково-методичної роботи в українських університетах у післяреволюційні роки, як підкреслював у своїх дослідженнях О.М. Раєвський, який був одним із перших дослідників історії вітчизняної психології, стало зростання дослідних експериментальних праць з основних розділів психології, чітка переорієнтація у викладанні на матеріали, отримані в ході досліджень. При цьому основний пафос лекторської діяльності психологів-викладачів 1920–1930-х років полягав у всебічному обґрунтуванні того, що вітчизняна психологія має свій оригінальний шлях розвитку і може просуватись вперед самостійно, не інтегруючись у світову психологію, яка на той час переживала методологічну кризу [1].

Ще однією важливою тенденцією розвитку університетської психології у зазначений період є розширення проблематики психологічних досліджень, насамперед у зв'язку зі шкільною практикою. Після реорганізації університетів в інститути народної освіти (ІНО) основним їх завданням стала підготовка вчителів – і, відповідно до цього, викладання психології в університетах посилило особливо значне місце. Так, в ІНО були введені курси педагогічної та дитячої психології, психології юнацького віку, психології праці (психотехніки), широко практикувалися семінарські та лабораторні заняття.

На базі Київського університету у 1920 р. було створено Київський інститут народної освіти (КІНО), для якого пріоритетом стала ідея народної освіти, а наукова робота відійшла на другий план [6]; у навчальному процесі теж відбулися зміни: було введено лабораторні та семінарські заняття, бригадний метод для підготовки виступу, реферату тощо. Студенти вивчали елементи психологічного тестування з метою комплектування класів, організації шкільного режиму тощо. Як елемент навчання було введено педагогічну практику, в процесі якої студенти вчилися складати психолого-педагогічні характеристики окремих учнів та учнівських колективів. Таким чином, викладання психології стало більш наближеним до практичних завдань, поєднувало теоретичні знання та практичні спостереження.

Щоправда, період такої затребуваності психологічної науки був недовгим: у 1932 р. перед інститутами народної освіти держава поновлює завдання готувати спеціалістів головним чином для народного господарства – культури, преси, науково-дослідних лабораторій, інститутів. В силу цих обставин змінюється і місце психології в системі університетської освіти. Завдання підготовки вчителів і, відповідно, викладання психології залишається основним лише на кількох факультетах (філологічному та історико-філософському).

Таким чином, тогочасна психологічна наука значною мірою залишалася заручницею педагогіки та фізіології і розвивалася у руслі виконання завдань цих наук, обмежуючись здебільшого виконанням локальних завдань. Психологічні дослідження і школи, що зароджувалися, були здебільшого відокремлені, не пов'язані між собою, різноманітні напрямки психологічних досліджень розвивалися самостійно у педагогічних інститутах та вищих наукових закладах.

Серед науково-методичних проблем, які розробляли викладачами психології в університетах України у період 1930–1960-х років, чільне місце посідала проблема

філософсько-методологічних її основ, що, по суті, зводилася до тлумачення психологічних ідей класиків марксистської ідеології. Такі здебільшого ідеологічні матеріали складали обов'язковий зміст при викладанні психології в усіх радянських вишах того часу, а оскільки викладання здійснювалося переважно викладачами філософських кафедр, які робили акцент на методологічних питаннях марксизму-ленінізму як провідної ідеології, воно мало виразний ідеологічно-забарвлений або навіть пропагандистський характер [1].

Ближче до середини ХХ ст. настає етап інституціалізації психологічної науки в Україні і якісно новий виток її розвитку у Київському університеті. Це пов'язано насамперед, з відродженням у 1944–1945 рр. філософського факультету, відкриттям у його структурі кафедри психології, яку очолив професор О.М. Раєвський. З 1946 р. психологія та логіка були введені як обов'язкові предмети шкільного навчання, що потребувало підготовки відповідного кадрового забезпечення її викладання. Це стало основою для подальшого розвитку психологічної освіти: кафедри і відділи психології з'явилися в науково-дослідних інститутах та університетах. У Київському університеті у 1947 р. було відкрито психологічний відділ при філософському факультеті з п'ятирічним терміном навчання, а також відділення логіки і психології на філологічному факультеті, де була започаткована друга спеціальність – "викладач психології та логіки"; розпочалась активна розробка науково-методичного забезпечення підготовки таких фахівців. За короткий період до 1954 р. ці відділи підготували близько 300 спеціалістів-психологів для потреб середньої школи, а потім були закриті в зв'язку з припиненням викладання психології в школі.

Паралельно з розвитком університетської психологічної освіти відбувається інституціалізація психологічної науки у науково-дослідних організаціях. Так, у 1945 р. за ініціативою проф. Г.С. Костюка, що була підтримана низкою провідних науковців України, було засновано Інститут психології. Серед цих вчених, які розуміли зростаючу роль психологічного знання, необхідність поглиблення та інтеграції експериментальних досліджень, пошуку методології, був і керівник кафедри психології КДУ імені Шевченка професор О.М. Раєвський.

1950–1960-і роки характеризуються тим, що, хоча вітчизняна психологічна наука знаходилась в той період під потужним ідеологічним тиском, але, незважаючи на це, активно розвивалася і мала значні здобутки. Як зазначають дослідники психологічної думки того періоду, вітчизняна психологічна наука ставила перед собою завдання, що були винятково важливими для повоєнної реальності і стосувалися, насамперед, змін у системі освіти:

- удосконалити навчальні плани і програми для різних типів шкіл;
- розробити ефективні методи навчання з різних дисциплін;
- розробити методи виховання підростаючого покоління;
- підвищити кваліфікацію вчителів.

Також актуальним було обґрунтування ефективних методів професійного, дошкільного виховання, масової культосвітньої роботи та ін. Здійснення цих завдань вимагало нових експериментальних досліджень, психологічного узагальнення досвіду кращих педагогів. Важливими стали, насамперед, дослідження проблем загальної і спеціальної, дитячої і педагогічної психології, проблем теорії й історії вітчизняної психології. Також необхідно було підготувати й забезпечити видання наукової, підручної і науково-популярної літератури з психології для педагогів та батьків [6; 11].

У цей період українськими психологами були виконані важливі теоретичні та експериментальні дослідження, які стали відомими як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Вітчизняні психологи брали активну участь у роботі всесоюзних та всеросійських конференцій з психології. При цьому університетські викладачі і науковці досить тісно співпрацюють в галузі наукових досліджень, розробки методичного забезпечення для психологічної освіти студентів, які здобували педагогічні спеціальності. У виданих в той період підручниках і посібниках з психології знайшли відображення результати науково-методичного осмислення базових проблем загальної, педагогічної та дитячої психології, результати емпіричних досліджень авторів.

Саме на цей непростий період становлення психології як самостійної науки, її оформлення як університетської дисципліни припадає період життя і творчості Олександра Миколайовича Раєвського (1881–1971) – психолога, доктора філософських наук, професора, якого заслужено вважають одним із класиків психологічної науки в Україні і фундаторів психологічного факультету Київського університету.

О.М. Раєвський народився у 1891 р. в Києві. По завершенню навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету (1912–1917 рр.) отримав диплом з відзнакою і золоту медаль за випускню роботу на тему "Проблема реальності у Декарта". Того ж року він вступив до аспірантури університету, почав працювати асистентом і очолив психологічну лабораторію. В 1921 р., по завершенню аспірантури, О.М. Раєвського призначають доцентом кафедри Інституту народної освіти. З 1925 р. він став професором та завідувачем кафедри. Упродовж всього життя О.М. Раєвський вів наукову діяльність у Київському університеті, де з 1945 до 1971 р. був завідувачем кафедри психології (яка з 1967 р. стає кафедрою загальної та інженерної психології), організатором відділення, читав провідні курси: загальну психологію, всесвітню історію психології, спецкурс психології мови. У 1950-х роках працював над докторською дисертацією за темою "Проблема мислення в психології, історія та теорія питання" [6].

Викладаючи у Київському університеті, О.М. Раєвський працював паралельно в наукових і науково-дослідних установах, які займалися ґрунтовними, інноваційними на той час психологічними дослідженнями. Так, він працював у складі Київської науково-дослідної кафедри педології, яка була утворена у 1922 р. за ініціативи і під керівництвом С. Ананьїна, де вів секцію експериментальної педагогіки та педагогічної психотехніки. Під керівництвом О.М. Раєвського дослідження секції зосереджувалися навколо проблем психології дитинства та юнацтва, організації поведінки дитини та дитячого колективу в умовах школи, проблем обдарованості дітей, профвідбору і профконсультації, а також вивчалися гра та фізична праця як чинники розвитку дитини [12].

Створення у 1922 р. досвідно-педологічної станції у Києві дало можливість науковцям розширити дослідження, впроваджувати їх у практику. Як і інші подібні установи, станція мала відділи нормального дитинства з кабінетом соціальної педагогіки, де також працював О.М. Раєвський, та дефективного дитинства з кабінетом індивідуальної педагогіки. Специфіка функціонування Київської досвідно-педологічної станції полягала у тому, що її фахівці приділяли увагу не тільки обстеженню дітей і роботі зі студентами й педагогами, а й роботі з дітьми та батьками (проведенню лекторіїв, конференцій і семінарів), розробці тестів успішності та методів дослідження особистості, вивченню проблем навчання і виховання підростаючого покоління,

популяризації психологічних знань [12]. Таким чином, поряд з викладацькою діяльністю О.М. Раєвський здійснював широку практичну діяльність, що дозволяло ставити і досліджувати складні наукові проблеми, які були інноваційними і мали велику практичну значущість, викладати студентам дисципліни, які базувались на наукових дослідженнях і узагальненні практичного досвіду.

З 1945 по 1959 р. О.М. Раєвський працював також в Інституті психології (на той час – НДІ психології Міністерства освіти УРСР), де спільно із Г.С. Костюком – одним з найбільш талановитих своїх учнів – розробляв проблеми психології особистості в ракурсі ідей розвитку і цілісного підходу. При цьому якраз ідея цілісного вивчення психіки дитини, що лежала в основі педології, стала основою теоретичних поглядів О.М. Раєвського і Г.С. Костюка, а потім була розвинена їхніми учнями і співробітниками. Про плідну співпрацю двох видатних вчених свідчать спільні публікації, редагування "Наукових записок" Інституту психології, де друкувалися результати наукових досліджень.

Як зазначають дослідники історії психології, викладаючи в університеті в період, коли філософська і психологічна наука, по суті, були провідниками основних ідеологічних настанов радянської влади, О.М. Раєвський умів знайти тонку грань між тим, що хотілось вивчати, і що можна було вивчати. Так, наприклад, семінар з аспірантами завершився підготовкою великої хрестоматії висловлювань В.І. Леніна з питань психології. В той період існували досить жорсткі настанови і рекомендації щодо тем, які варто було досліджувати. Наприклад, пропонувалось досліджувати психологічні ідеї таких представників як Козельський, Радіщев, Белінський, Чернишевський, Добролюбов, Писарєв, Сеченов, Ушинський тощо [4]. Зокрема, серед праць О.М. Раєвського знаходимо дослідження, присвячені поглядам К.Д. Ушинського, В.Г. Плеханова та інших діячів, у яких розкриваються, по суті, фундаментальні питання психології через призму їх відображення у творчості досліджуваних авторів. Відзначаючи майстерність науковця О.М. Раєвського, В.П. Казміренко зазначав, що професор умів знайти такі формулювання думки, образи, приклади, що її пояснювали, які здавались єдино можливими. Вони були немовби "інтелектуальною печаткою" Майстра й викликали і захоплення, і глибоку повагу студентів [5].

О.М. Раєвський є автором близько 100 праць, серед яких: "Розум та його виховання" (1947), "Пам'ять та шляхи її поліпшення" (1950), "До питання про психологічне та ідеологічне в людській свідомості" (1956), "До питання про ідеологічне в психології й характеристиці особистості" (1956), "Мовлення та його розвиток у дітей" (1958), "Психологія речи в советской психологической науке за 40 лет, 1917–1957" (1958). Співатор підручника "Психологія" (1941).

Професор О.М. Раєвський досліджував історію психології, зокрема її розвиток у Київському університеті, психологію мови та залежність людської свідомості від конкретного середовища. Серед наукових розвідок О.М. Раєвського найбільш вагомими стали його дослідження співвідношення психологічного та ідеологічного в людській свідомості, питання психології обдарованості, почуттів, моральних переконань. Проаналізуємо детальніше деякі праці вченого.

Стаття "Розум та його виховання" (1947) є стенографією публічної лекції, прочитаної О.М. Раєвським 14 серпня 1946 р. перед працівниками народної освіти. У лекції проаналізовано та узагальнено різні тлумачення поняття "розум" людини – як філософські, так і психологічні, розкрито психологічні механізми пізнавальної діяльності через зміст категорії "розум". Науковець на-

магається у своїй лекції показати всю багатозначність і широту феномену, що розглядається, аналізуючи поняття "розум", по суті, у трьох різних масштабах: вузькому – як силу, глибину та інші якості мислення, які визначають його продуктивність; широкому розумінні – як розумові або пізнавальні здібності: сприймання, запам'ятовування, уяву, мислення; ще ширшому значенні – "розумна людина не тільки добре застосовує свої розумові здібності для пізнання дійсності, але правильно діє на підставі цього пізнання, вдало розв'язує завдання, які ставить перед нею життя" [9, с. 4].

Вчений наводить тлумачення психічної природи розуму і деяких представників "буржуазної психології", щоправда, за поширеною радянською традицією, зазначаючи неправильність методологічних передумов їх поглядів.

Розглядаючи розум як продукт суспільно-історичного розвитку людини, О.М. Раєвський вважає його ядром пізнавальної діяльності. "Ця внутрішня єдність пізнавальних здібностей людини, що виявляється в діяльності, скерованій на пізнання світу і опанування ним, і становить те, що можна визначити як "розум" або "інтелект" людини. Отже, розум існує не як окрема здатність поряд із пам'яттю, мисленням, уявою, увагою тощо, не додається до них як щось від них відмінне і незалежне, так само, як не є він якимсь вмістилищем, в сфері якого функціонують окремі здібності. Розум або інтелект треба розуміти як певну загальну, синтетичну властивість людської особистості, яка включає в себе різні здібності їх різних співвідношеннях та зв'язках і через них виявляється" [9, с. 5].

Таким чином, можна стверджувати, що вчений розглядає феномен розуму системно, у взаємозв'язках різних його елементів і складових. Слід підкреслити, що виклад матеріалу (а це, нагадаємо, – публічна лекція) має проблемний характер, пробуджує думку, стимулює слухачів до розмірковування над запитаннями: "Чи означає все сказане (розгляд властивостей мислення і розуму – Т.Я.), що розум і мислення – одне й те саме?", "Як же виникає... своєрідність розуму?", "Які основні, загальні властивості розуму?", "Чи залежить розвиток розуму від якостей мозку?", "Чим визначається успіх роботи (над вихованням розуму – Т.Я.)?". Як бачимо, композиційно виклад матеріалу побудований як проблемна лекція, завданням якої є не тільки ознайомлення слухачів з певною інформацією, а й стимулювання їх пізнавальної активності, пошукової діяльності. Не дивно, що професор О.М. Раєвський користувався великою повагою колег і студентів, його лекції мали неабияку популярність у слухачів.

У своїх дослідженнях вчений звертається і до розгляду такого складного й неоднозначного питання як зв'язок психологічного та ідеологічного. Досліджуючи глибинні зв'язки психології з ідеологією, О.М. Раєвський виходить із того, що розкрити дійсну сутність людської свідомості можна лише шляхом з'ясування суспільної обумовленості її відношення до суспільного буття, суспільної свідомості, ідеології.

Так, О.М. Раєвський вважав, що психіку людини не можна розглядати поза ідеологією, яка впливає на формування свідомості окремого індивіда через виховання, навчання, мову, мистецтво. Насамперед, це стосується, на його думку, моральних почуттів, мотивації вчинків, інтересів, бажань, таких рис характеру як принциповість, чесність, правдивість. Ідеологічно зумовленим є й усвідомлення людиною ставлення до самої себе, що виявляється у спрямованості особистості – тих цілях і завданнях, які людина ставить перед собою в житті, в інтересах, потребах та інших мотивах, які спонукають її до діяльності, у нормах і правилах, якими

вона керується. О.М. Раєвський поєднав ідеологічне і психологічне через цілісність особистісного життя, через смисловий бік мотивації діяльності [10].

Слід підкреслити, що науково-психологічний дискурс сучасних досліджень значною мірою перегукується з ідеями О.М. Раєвського. Можна сказати, що багато з ідей вченого стали підґрунтям для подальших пошуків і авторських концепцій вчених – як корифеїв вітчизняної психології, так і наших сучасників. Зокрема, О.М. Раєвський вважав, що величезне значення моральних, суспільно-політичних норм поведінки у психічному житті особистості особливо яскраво виявляється у суспільно важливих учинках. На думку В.А. Роменця – автора вчинкової парадигми у психології, в О.М. Раєвського ідеологічне стає внутрішньою суттю вчинкової активності людини. Ідеологія визначає вчинок, стає його рушійною силою. Через учинок ідеологія психологізується, а психологія за допомогою ідеології набуває найістотнішого сенсу [10]. Виходячи з цього, О.М. Раєвський формулює одне з найважливіших завдань психології – вивчати, як формується ідеологічне в психіці людини під впливом конкретно-історичних умов; як із загального, що спочатку виникає як зовнішнє, ідеологія перетворюється в дійове переживання, пронизує все сторони психічного життя особистості й спрямовує її дії, вчинки і ставлення до інших і до себе.

Як бачимо, таке розуміння О.М. Раєвським зв'язку ідеології і психології, самого процесу перетворення зовнішніх умов у внутрішні переживання і подальшу експлікацію їх у формі дій, вчинків, свідчить про цілісний підхід до особистості. Ідея цілісності особистості виразно звучить і продуктивно розвивається і сучасними вченими; зокрема, проф. О.І. Власова на основі методології Київської світоглядно-гностичної школи, екзистенціальної та позитивної психології теоретично обґрунтувала психологічний зміст конструкту цілісної особистості, створила концепцію соціалізації цілісної особистості в умовах соціальних змін.

Особливе значення наукової творчості О.М. Раєвського полягає також у тому, що він був одним із перших дослідників і систематизаторів творчої спадщини українських викладачів психології, а крім того, виховав цілу плеяду талановитих дослідників, науковців і викладачів.

Завдяки кропикі і відданій діяльності О.М. Раєвського та його колег психологія в університетській освіті набувала все більшої ваги і з 1967 р. було відкрито психологічне відділення при філософському факультеті, яке проіснувало до 1991 р., коли на базі відділень соціології та психології був створений окремий факультет соціології та психології. Того ж 1967 р. кафедра психології стає кафедрою загальної та інженерної психології (її продовжує очолювати О.М. Раєвський), а в 1971 р. відкривається кафедра соціальної та педагогічної психології під керівництвом Л.Й. Марісової. Викладачами цих кафедр були розроблені численні курси для забезпечення підготовки студентів спеціальності "психологія", а саме: "Історія психології", "Дитяча і педагогічна психологія", "Психологія праці" та інші, розроблено лабораторно-дослідний практикум із психології, що сприяло підвищенню рівня фахової підготовки студентів.

Таким чином, послідовна, самовіддана, праця О.М. Раєвського та його колег, які прагнули поєднати класичні традиції ґрунтовної університетської освіти і практичну її спрямованість, наукову обґрунтованість і доступність, сприяли розвитку психології як університетської дисципліни і фахової спеціальності. Наукова спадщина О.М. Раєвського і його діяльність як викладача і фундатора психологічного факультету Київського націо-

нального університету, безперечно, має велике значення і для розвитку вітчизняної психологічної науки в цілому.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що українська психологія розвивалася як частина світової психологічної науки; дослідниками розв'язувалися завдання пошуку методологічних основ вітчизняної психології, розширення експериментальних досліджень, вирішення практичних проблем, пов'язаних з науковим забезпеченням умов оптимального розвитку і навчання особистості. Для розв'язання всіх цих завдань велике значення мали викладацька діяльність і наукова творчість професора О.М. Раєвського. Вчений був одним із фундаторів Київської психологічної школи і, зокрема, психологічної освіти в стінах Київського університету; працюючи в межах культурно-гуманістичного напрямку, О.М. Раєвський започаткував школу психологічного мислення, розвивав ціннісно-феноменологічну лінію у психологічних дослідженнях.

Професор О.М. Раєвський істотно збагатив психологічну науку, послідовно дбаючи при цьому про додержання методологічної культури, системність у дослідженнях та практичне застосування психологічних знань. Він зробив значний внесок в організацію психологічних досліджень в Україні, підготовку педагогічних і психологічних кадрів, виховав цілу плеяду талановитих психологів. Подальше вивчення праць О.М. Раєвського та інших видатних вчених, основоположників української психологічної науки дозволить сучасним науковцям краще розкрити її гуманістичні корені, оригінальні ідеї та прогресивні тенденції, що є методологічною основою вітчизняної психології.

Список використаних джерел

1. Власова О.І. Історія викладання психології у класичних університетах України / О.І. Власова. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/seksiya-3-istorichna-psikhologiya-yak-trend-istoriji-psikhologii/30-vlasova-o-i-m-kijiv-istoriya-vikladannya-psikhologii-u-klasichnikh-universitetah-ukrajini>
2. Власова О.І. Методика викладання психології: підручник / О.І. Власова. – К.: Геопрінт, 2012. – 370 с.
3. Євтух В. Триєдине покликання. Факультет соціології та психології / В. Євтух, Н. Дем'яненко // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В. Різун, М.С. Тимошик, А.С. Конверський та ін.; Передм. В.В. Скопенка. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с. – С. 195–218.
4. Історія Київського університету / Відп. ред. проф. О.З. Жмудський. – Видавництво Київського університету, 1959. – 632 с.
5. Казміренко В.П. Передмова. Науковий архів / В.П. Казміренко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Випуск 5. – 1998. – С. 3–4.
6. Музичук О.О. Проблеми становлення Київського напрямку в українській психології в середині ХХ століття / О.О. Музичук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Т. XIV, ч. 5. – К., 2012. – С. 124–131.
7. Погорільська Н. Історичні віхи становлення психології в стінах Київського університету / Н. Погорільська // International Journal of Education & Development. – Вип. 3. Психологічні науки / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Українська асоціація психології освіти та розвитку. Co-publ.: Publishing office: Accent Graphics Communications. – Hamilton, ON, 2016. – С. 125–131.
8. Раєвський О.М. Психологічні погляди В.Г. Плеханова / О.М. Раєвський // Нариси з історії вітчизняної психології кінця ХІХ – початку ХХ ст.: збірник статей за ред. чл.-кор. АПН РСФСР, проф. Г.С. Костюка. – К., 1959. – 292 с.
9. Раєвський О.М. Розум та його виховання / О.М. Раєвський // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія, психологія, педагогіка. – Вип. 5. – 81 с. – С. 4–11.
10. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів, що навчаються за спеціальністю "психологія" / В.А. Роменець, І.П. Манюха. – К.: Либідь, 2003. – 989 с.
11. Чепало М.-Л.А. Організаційний та тематичний контекст становлення української загальної психології. 1945–1950 роки / М.-Л.А. Чепало // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Том VII. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 355–366.
12. Янченко Т.В. Інституційне оформлення педології в Україні (20-ті роки ХХ ст.) / Т.В. Янченко // Історико-педагогічний альманах. – 2015. – № 1. – С. 48–55.

Т. Яблонская, д-р психол. наук, ст. науч. сотр.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНОГО ТВОРЧЕСТВА А.Н. РАЕВСКОГО ДЛЯ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье рассматривается значение научного творчества профессора А.Н. Раевского для становления и развития отечественной психологической науки, в частности ее развития в стенах Киевского университета. Рассмотрены основные тенденции развития психологии в Украине в XX веке – особенности содержания, направлений психологических исследований, специфика преподавания в университете в разные годы. Показано значение деятельности и научного творчества А.Н. Раевского для развития отечественной психологической науки. Проанализирована проблематика психологических исследований ученого, представлены основные идеи его трудов и их развитие в современных психологических исследованиях.

Ключевые слова: становление психологии, украинская психологическая наука, Киевский университет, Киевская психологическая школа, Александр Николаевич Раевский.

T. Yablonska, Dr.Sc., Sen. Sc. Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE VALUE OF OLEXANDER RAYEVSKIY'S SCIENTIFIC WORK FOR THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN PSYCHOLOGY

The article is dedicated to the importance of scientific work of Professor O. Rayevskiy for the establishment and development of national psychology, including its development in the Kyiv University. Presented the main trends of growth of psychological knowledge in Ukraine during the twentieth century – features content areas of psychological research, specific university teaching at different times. Analysed the features O. Rayevskiy's formation as a scientist, teacher, his professional way, different directions of his activity and O. Rayevskiy's main achievements. Presented the role of scientist as one of the founders of the Department of Psychology, National University of Kyiv. The article is presented the importance of O. Rayevskiy's scientific creativity for the development of Kyiv psychological school and national psychology in general. Analysed the problems of scientist's psychological research, presented the main ideas of his works and their development in modern psychological research.

Keywords: formation of psychology, development of Ukrainian psychology, Kyiv University, Kyiv psychological school, Olexander Rayevskiy.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 3(8)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,13. Наклад 300. Зам. № 217-8425
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Пс3.
Підписано до друку 19.10.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02